

کلیاتِ اقبال

قیمت: ۳۰۰ روپے

اسرار و رموز

اقبال

اسرارِ خودی

اسرار و رموز کی کتابت، ڈیزائن اور لے آؤٹ کے تمام حقوق بحق شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ پبلشرز لاہور محفوظ ہیں۔ کوئی ناشر فوٹو کاپی یا نقل نہ کرے ورنہ اس کے نقصان کا وہ خود ذمہ دار ہو گا۔

دی شیخ با چراغ همی گشت گردِ شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین همرهانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولینا جلال الدین رومیؒ)

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ سبز نشود دار کنم (نظیری نیشاپوری)

راہِ شب چوں مہرِ عالمتاب زد
گریۂ من بر رخِ گل آب زد

اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست
سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

باغباں زورِ کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانهٔ اشکم نکشت
تارِ افغانم بود باغ رشت

ذرّه ام مهرِ منیر آن من است
صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است
محرم از نازادهائے عالم است

قلزم آن اهوی سرِ فتراک بست
کوهِ هنوز از نیستی بیرون نجست

سبزهٔ نادیده زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نهان دردانهم

محفلِ رامش گری برهم زدم (۱)
زخمه بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکه عود فطرتم نادر نواست
همنشین از نغمه ام نا آشناست

در جهان خورشید نورِ زائیده ام
رسم و آئینِ فلک نادیده ام

رم ندیده انجم از تابم هنوز
هست ناآشفته سیمابم هنوز

بحر از رقصِ ضیایم بی نصیب
کوه از رنگِ حنایم بی نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ هست و بود
لرزه بر تن خیزدم از بیم نمود

بامم از خاور رسید شب نخست (۲)
شبنم نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه ام از زخمه بی پرداستم
من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندهٔ اسرار نیست
یوسفِ من بهرِ این بازار نیست

(۱) رامش گری : نغمه و سرود (۲) بام : صبح

ناامیدم تم نیازان قدیم
طور من سوزد کہ مے آید کلیم

قلزم یاراں چو شبنم بخ دوش
شبنم من مثل یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است
ایں جرس کارِ کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد
چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد

رخت بازار نیستی بیروں کشید
چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت
مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد امیانِ من است
شورِ حشر از پیشِ تیزانِ من است

نغمہ ام را اندازہ تار است بیش
من ز سر از شکستِ عود خویش

قطرہ از سیلاب من بیگانہ
قلزم از آشوبِ او دیوانہ بہ

در نمی گنجد بجو عمانِ من
بحر باید بہرِ طوفانِ من

غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد
در خورِ ابر بہارِ من نشد

برقِ خوابیدہ در جانِ من است
کوہ و صحرا بہرِ لانِ من است

پنجہ کن با بحر و ام را صحرا ستی
برقِ من در گیر اگر سیناستی

چشمۂ حیواں بر اتم کردہ اند
محرمِ رازِ حیاتم کردہ اند

ذرہ از سوزِ نوایم زندہ گشت
پر کشود و کرمکِ تابندہ گشت

ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت
ہمچو فکرِ من دُرِ معنی نہ سفت

سرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا هم زمیں هم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت

از ندیماں تا ازها نتواں نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلهٔ آبے که اصلش نرم است گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشه را هشیار تر دیده بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوه بخشد کاه را قوتِ شیراں دهد روباه را

خاک را اوجِ ثریا می دهد قطره را پهنائے دریا می دهد

خامشی را شورشِ محشر کند پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز بر شبِ اندیشه ام مهتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را ذوقِ بیتابی دهم نظارہ را

گرم رو از جستجوئے نوشوم رود شناسِ آرزوئے نوشوم

چشمِ اهلِ ذوق را مردم شوم چوں صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم دفترِ سربستهٔ اسرارِ علوم

جانِ او از شعله ها سرمایه دار من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمع سوزاں تاخت بر پروانہ ام
بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرّہ از خاکِ بیاباں رخت بست
تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم
تا دُرِ تابندۂ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفس ہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود
خامشی از یارِ بم آباد بود!

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بدم
از تہی پیمانگی نالاں بدم

ایں قدر نظارہ ام بیتاب شد
بال و پر شکست و آخر خواب شد

زدمے خود بنمود پیرِ حق سرشت
کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق
جرعہ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن
شیشہ بر سنگِ دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز
اشکِ خونیں را جگر پرکالہ ساز

تا بکے چوں غنچہ می باشی خموش
نکہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گرہ ہنگامہ داری چوں سپند
محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر ز ہر جزو بدن
نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش اَستی بزم عالم برفروز — دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز
فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش — موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش
سنگ شو آئینہ اندیشہ را — بر سرِ بازار بشکن شیشہ را
از نیستاں ہمچو نے پیغام دہ (۱) — قیس را از قومِ خے پیغام دہ
نالہ را اندازِ نو ایجاد کن — بزم را از ہاے و ہو آباد کن
خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را — از قشمِ خود زندہ تر کن بندہ را
خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ — جوششِ سودائے کہن از سر بنہ
آشنائے لذتِ گفتار شو — اے درائے کارواں بیدار شو
زیں سخن آتش بہ پیراہن شدم — مثلِ نے ہنگامہ آہستن شدم
چوں نوا از تارِ خود برخاستم — جستے از بہرِ گوشش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وا نمودم سرِ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارہ (۱) — تا قبولے نا کسے ناکارہ
عشق سوہاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کم عالم شدم
حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

---

۱ لیلیٰ کے قبیلے کا نام۔ — انگارہ : نقش ناتمام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست
از درونِ کارگاہِ ممکنات — برکشیدم سرِ تقویمِ حیات
من کہ ایں شب اچو مہ آراستم — گردِ پائے ملتِ بیضا ستم
ملتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش
ذرہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و تاتار کرد
آہِ گرمم رخت برگردوں کشم — گرچہ دُودم از تبارِ آتشم
خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند — راز ایں نُہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہم پایۂ دریا شود
ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زیں مثنوی مقصود نیست — بُت پرستی بُت گری مقصود نیست
ہندیم از پارسی بیگانہ ام — ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام
حسنِ انداز بیاں از من مجو (۱) — خوانسار و اصفہاں از من مجو
گرچہ ہندی در عذوبت شکر است (۲) — طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است
فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت — خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

۱۔ خوانسار و اصفہان: ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے مشہور شعرا پیدا ہوئے ۱۲
۲۔ عذوبت: شیرینی۔

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام در خور و با فطرت اندیشہ ام
خُردہ[1] بر مینا گیر اے ہوشمند
دل بذوقِ خُردہ[2] مینا ببند

در بیانِ اینکہ اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیات و تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی منحصر دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

۱۔ خُردہ گرفتن: نکتہ چینی کرنا ۲۔ خُردہ مینا: شراب ۱۲

ط اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۵ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیے۔

نوشتن را چوں خودی بیدار کرد
آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او
غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشتہ است
نوشتن را غیرِ خود پنداشتہ است

سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذتِ پیکار را

میکشد از قوتِ بازوے خویش
تا شود آگاہ از نیروے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات
ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

بہر یک گل خونِ صد گلشن کند
از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است
بہر حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ ایں اسرافِ ایں سنگیں دلی
خلق و تکمیلِ جمالِ سنوی

حسنِ شیریں عذرِ درد کوہکن
نافہ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا
شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامہ او نقشِ صد امروز بست
تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہائے او صد ابراہیم سوخت
تا چراغِ یک محمد برفروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل
عامل و معمول و اسبابِ عمل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد
سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاہِ او
آسماں موجے ز گردِ راہِ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش
شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جز پرستی عقل را تعلیم کرد
خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید
باز از آشفتگی بیزار شد — در بهم پیوستگی کهسار شد
وا نمودن خویش را خوے خودی است — خفته در هر ذره نیروے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است
قطره چون حرفِ خودی از بر کند — هستی بے مایه را گوهر کند
باده از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منت پذیرِ ساغر است
گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے — گردشش از ماه و ام گیرد جامِ مے
کوه چون از خود رود صحرا شود — شکوه سنجِ جوششِ دریا شود
موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر
حلقه زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم
سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت — همتِ او سینهٔ گلشن شگافت
شمع سم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذره ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید — هم چو اشک آخر ز چشم خود چکید
گر لغزتش پخته تر بودے نگیں — از جراحت ها بیاسودے نگیں
می شود سرمایه دارِ نامِ غیر — دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر
چون زمیں بر هستیِ خود محکم است — ماه پابندِ طوافِ پیهم است
هستیِ مهر از زمیں محکم تر است — پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است
جنبشِ از مژگاں برد شانِ چنار — مایه دار از سطوتِ او کوهسار
تار و پودِ کسوتِ او آتش است — اصلِ او یک دانهٔ گردن کش است

چون خودی آرد بهم نیروئے نیست
می کشاید قلزمے از جوئے نیست

در بیان اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولید مقاصد است

زندگانی رابطه از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست
زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار
تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست
فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینہ ہا
سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات
غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱)
شہپرِ شش شکست از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی
موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند
دفترِ افعال را شیرازہ بند

زندہ را نفیِ تمنا مردہ کرد
شعلہ را از قصبانِ سوز افسردہ کرد

چیست اصلِ دیدۂ بیدار ما؟
بستِ صورت لذتِ دیدار ما

کبک پا از شوخیٔ رفتار یافت
بلبل از سعیٔ نوا منقار یافت

نے بروں از نیستاں آباد شد
نغمہ از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کوش و گردوں تاز چیست
ہیچ میدانی کہ ایں اعجاز چیست؟

زندگی سرمایہ دار از آرزوست
عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم
چیست رازِ تازگیہائے علوم

(۱) تخلیق : پیدا کرنا۔

آرزوئے کو بزورِ خود شکست
سیر زدل بیرون زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت
بہرِ حفظِ خویش ایں آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست
غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است
علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیشِ خیزانِ حیات
علم و فن از خانہ زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندہ
ماسوئی را آتشش سوزندہ

مقصدے از آسماں بالاتر ے
دل ربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبِ سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکه خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطهٔ نوری که نامش خودی است — زیر خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پاینده تر — زنده تر، سوزنده تر، تابنده تر

از محبت اشتعالِ جوهرش (۱) — ارتقائے ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق — عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست — اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جهان هم صلح و هم پیکار عشق — آبِ حیوان تیغِ جوهردار عشق

از نگاهِ عشق خود را شق بود — عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبی طلب — چشمِ نوئے قلبِ ایوبی طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسه زن بر آستانِ کاملے

(۱) : ارتقا : نشوونما

شمعِ خود را همچو رومی برفروز
روم را در آتشِ تبریز سوز

هست معشوقے نهاں اندر دلت
چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوبانِ خوب تر
خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا میشود
خاک همدوشِ ثریا میشود

خاک نجد از فیضِ او چالاک شد
آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موسیٰ از غبارِ خانه اش
کعبه را بیت الحرم کاشانه اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم
تا به تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ هیجا تیغِ او آہن گداز
دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمین تیغِ او
قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشین در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد
همچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے پیشِ آں گردوں سریر (۱) دخترِ سردارِ طے آمد اسیر

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے آں ببیاراں ایں باعدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد (۲) مکہ را پیغامِ لاتثریب داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم چوں نگہ نورِ دو چشمیم یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ لطجاستیم در جہاں مثلِ مے و مینا ستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) مصاف: جنگ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لیے مشہور تھا لاتثریب علیکم..... الخ یعنی تمھارے لیے کوئی تعزیر نہیں، اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیہ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چوں گلِ صد برگ مارا بو یکیست — اوست جانِ ایں نظام و او یکیست

سِرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم — نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نے خاموشِ من — می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولا لیش کہ چیست — خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستیِ مسلم تجلی گاہِ او — طوبا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش — صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپید و مبتدم آرامِ من — گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است در بستانِ او (۱) — تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم — از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ شیراز از دو عالم خوشتر است — اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ ملا جامیم — نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعر لب ریزِ معانی گفتہ است — در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق — ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

(۱) ابرِ آذار : موسمِ بہار کا بادل۔

کاملِ بسطام در تقلید فرد (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار تا کند تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرا اے دل نشیں ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن لات و عزائے ہوس را سر شکن
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) جلوہ گر شو بر سرِ ارکانِ عشق
تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ (۳) اِنّی جَاعِلٌ سازد ترا

۱؎ حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انھیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

۲؎ سلطان: غلبہ، قوت۔ ۳؎ اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً۔ (آیۂ شریفہ)

در بیان اینکہ خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج
گشتہ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است
اصل درد تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند
می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خمِ ہستی مے گلفام گیر
نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر

خود فروش و آں از شترِ مثلِ عمر (۱)
الحذر از منتِ غیر الحذر

تا بکے در یوزہ منصب کنی
صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر
پست میگردد ز احسانِ دگر

از سوال آشفتہ ابروئے خودی
بے تجلی نخلِ سینائے خودی

از سوال افلاس گردد خوار تر
از گدائی گدیہ گر نادار تر

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش
مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

---

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جنابِ فاروقؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کے لیے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لیے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعے کی طرف اشارہ ہے۔

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت
در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو
موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نسب شی پیشِ پیغمبر خجل
روزِ فردا سے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر
داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمتت از حق خواہ و با گردوں ستیز
آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت (۱)
مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

دامنے بر منّتِ پذیرِ خوانِ غیر
گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۲)
با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب
می نخواہد از خضر یک جام آب

تر جبیں از خجلت سائل نشد
شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند
می نہ دزدد مثلِ صنوبر سر بلند

در تہی دستی شود خود دار تر
بخت او خوابیدہ او بیدار تر

قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است
گر زدستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بجوش اندر نگوں ہم پیمانہ باش

۱؎ اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللّٰہ (حدیث) ۲؎ پشیز: کوڑی ۱۲

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہر و مخفیہ نظام عالم را مسخّر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود — قوتش فرماندہِ عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست
پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) — ماہ از انگشتِ او شق می شود
در خصومات جہاں گردد حکم (۲) — تابعِ فرمانِ او دارا و جم
با تو میگویم حدیثِ بو علیؒ — در سوادِ ہند نامِ او جلی
آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) — گفت با ما از گلِ رعنا سخن
خطۂ این جنتِ آتش نژاد — از ہوائے دامنش مینو سواد

۱؎ تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف ۱۲ ۲؎ حکم بمعنے ۱۲ ۳؎ تلمیح ہے حضرت بو علی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن - از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

کوچک ابدالش سوے بازار رفت (۱) از شرابِ بوعلی سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۲) ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے نا ہوشمند بر جلودارانِ عاملِ رو بمند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

آزردہ عاملِ فقیر آزردہ رفت دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلی فریاد کرد اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر کشود باد بیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را بر گیر و فرمانے نویس از فقیرے سوے سلطانے نویس

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است بر متاعِ جانِ خود انگشت زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بد گوہرے ورنہ بخشم ملکِ تو بادیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

---

(۱) کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں۔

(۲) عامل، گورنر، حاکم۔

بہرِ عیال حلقۂ زنجیر چیست — از قلندر عذرِ ایں تقصیر چیست
خسرو شیریں زباں رنگیں بیاں — نغمہ ہائش از ضمیرِ کن فکاں
فطرتش روشن مثالِ ماہتاب — گشت از بہرِ سفارت انتخاب
چنگ را پیشِ قلندر چوں فگند — از نوائے شیشہ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود — قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت درین معنی که مسئلهٔ نفی خودی از مخترعات اقوام مغلوبهٔ بنی نوع انسان است که باین طریق مخفی اخلاق اقوام غالبه را ضعیف می سازند

آن شنیدستی که در عهد قدیم (۱) گوسفندان در علف زارے مقیم
از دو گرگ تیز دندان گله را دو شبان بودند فارغ از اندیشهٔ اعدا بدند
آخر از ناسازی تقدیر میش گشت از تیر بلاے سینه ریش
شیرها از بیشه سر بیرون زدند بر علف زار گران شبخون زدند
جذب استیلا شعار قوت است فتح را راز آشکار قوت است
شیر نر کوس شهنشاهی نواخت میش را از حریت محروم ساخت
بسکه از شیران نیابد جز شکار سرخ شد از خون میش آن مرغزار

(۱) علف زار : چراگاه

گوسفندے زیرکے نفیدۂ — کہنہ سائے گرگ باراں دیدۂ

تنگ دل از روزگارِ قومِ خویش — از ستم ہائے ہزباراں سینہ ریش

شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد — کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مرد ناتواں — حیلہ ہا جوید ز عقلِ کاردان

در غلامی از پئے دفعِ ضرر — قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام — فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدۂ ما مشکل است — قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر دست — سیم ساعدہا و او پولاد دست

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند — خوئے گرگی آفریند گوسفند

شیرِ نر را میش کردن ممکن است — غافل از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازۂ الہام گشت — واعظِ شیرانِ خوں آشام گشت

نعرہ زد اے قوم کذّابٌ اَشِرْ (۱) — بے خبر از یَومِ نَحسٍ مُّستَمِرْ

مایہ دار از قوتِ روحانیم — بہرِ شیراں مرسلِ یزدانیم

دیدۂ بے نور را نور آمدم (۲) — صاحبِ دستور و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کن — اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

۱؎ کذّابٌ اَشِرٌ شخصٌ مُّستَمِرٌ قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲۔ ۲؎ دستور، شریعت۔

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است — زندگی مستحکم از نفی خودی است

روحِ نیکاں از علف یا بد غذا (۱) — تارک اللحم است مقبولِ خدا

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۲) — دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۳) — قوت از اسبابِ خسران است و بس

خستجوئے عظمت و سطوت مشو — تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست — دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی — تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند — ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند نا پایدار — جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و روید بار بار — خواب مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانہ نیست — گر ز خود غافل نہ دیوانہ نیست

چشم بند و گوش بند و لب ببند — تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ — تو بریں مومو مہوم اے ناداں مہیچ

خیلِ شیراز سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

۱؎ تارک اللحم : گوشت کا تارک ۱۲ — ۲؎ اعمیٰ : اندھا ، نابینا ۲

۳؎ خسران : گھاٹا ، خسارہ ۱۲

امدش ایں پندِ خواب آور پسند
خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کرد ے گوسفنداں را شکار
کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف
گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیٔ دنداں نماند
ہیبتِ چشمِ شرارافشاں نماند

دل تپد رنج از میانِ سینہ رفت
جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند
آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت
اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد
مردہ شد دلہا و تن ہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود
خوفِ جاں سرمایۂ ہمت بود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی
کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت
انحطاطِ خویش را تہذیب گفت [1]

[1] انحطاط : روحانی و جسمانی تنزل ۱۲

در معنی اینکہ افلاطونِ یونانی کہ تصوّف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیّہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلات او احتراز واجب است

راہبِ دیریۂ افلاطونِ حکیم
از گروہِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱)
در کستانِ وجود افگندہ سم

آنچناں افسونِ نامحسوس خورد
اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سِرِّ زندگی در مُردن است
شمع را صد جلوہ از افسردن است

بر تخیلہائے ما فرماں رواست
جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

۱؎ رخش : گھوڑا۔ ظلمتِ معقول : فلسفے کی تاریکی ۱۲

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش نخوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

یک کفِ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او در ارفۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) — خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مردہ دل را عالمِ عیاں خوش است

آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام — لذتِ رفتار بر کبکش حرام

شبنمش از طاقتِ یم بے نصیب — طائرش را سینہ از دم بے نصیب

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ نا ممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیں میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

ذوقِ روئیدن ندارد دانۂ اشک — از طپیدن بے خبر پروانۂ اشک
راہب ما چارہ غیر از دم نداشت — طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت
دل بسوزِ شعلۂ افروختست — نقشِ آں دنیائے افسوں خوردہ بست
از نشیمن سوئے گردوں پر کشود — باز سوئے آشیاں ناید فرود
در خمِ گردوں خیالِ او گم است — من ندانم دیدۂ او خشتِ خم است

قوتها از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خون انسان ز داغِ آرزو — آتش ایں خاک از چراغِ آرزو
از تمنائے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات
زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس
زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو
از چہ رو خیزد تمنا و بدم — ایں نوائے زندگی را زیر و بم

هر چه باشد خوب و زیبا در جهیل
در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت
آرزوها آفریند در دلت

حسن جز تلقینِ بهارِ آرزوست
جلوه‌اش پروردگارِ آرزوست

سینه شعرِ تجلی زارِ حسن
خیزد از سینای او انوارِ حسن

از نگاهش خوب گردد خوب تر
فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است
غازه‌اش نسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانه‌ها
عشق را رنگین ازو افسانه‌ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش
صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله‌ها
ناشنیده نغمه‌ها هم‌ناله‌ها

فکرِ او با ماه و انجم هم‌نشین
زشت او را ناشناسد خوب آفرین

خضر در ظلماتِ او آبِ حیات
زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده ایم
در رهِ منزل زپا افتاده ایم

عندلیبِ او نوا پرداخت است
حیله از بهرِ ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات
حلقه کامل شود در سرِ حیات

کاروانها از دسائیش گام زن
در پیِ آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد
نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریبِ او خود افسونِ زندگی (۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را اصلا برخوال کند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۲) شاعرش را بو سد از ذوقِ حیات

خوش نماید زشت را آئینہ اش در جگر صد نشتر از نو شیشہ اش

بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد

سست اعصاب تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او

می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو جرّہ شاہیں از دمِ سرد ش تذرو

ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۱) چوں بناتِ آشیاں اندیم است

از تو ابرِ ناخدا افسوں زند کشتیش در قعرِ دریا خفتہ

نغمہ ہایش از دلت زدود ثبات مرگ را از سحر و دانی حیات

۱؎ خود حساب : محاسبہ نفس کرنے والا۔

۲؎ وا بوسیدن : روگردانی کرنا ۱۲

(۱) بناتِ آشیاں دریم : سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں "بنات البحر" اور انگریزی میں سائرن کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رُو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا اور جہازران اُن کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔ ۱۲

دایهٔ ہستی (۱) ز جانِ تو برد — لعلِ عنابی ز کانِ تو برد

چوں زیاں پیرایہ بندد سود را — می کند مذموم ہر محمود را

در یمِ اندیشہ اندازد ترا — از عمل بیگانہ می سازد ترا

خستہ ما از کلاشِ خستہ تر — انجمن از دورِ جامش خستہ تر

جوے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ بے نگ و بو بستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) — در بیش جز گوہرِ تف دار نیست

خوابِ او خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسہا یش فسرد

قلبِ مسمومش ز مسرورِ ملل — خفتہ مارے زیرِ انبارِ گلش

از خم و مینا و جامش الحذر
از مے آئینہ فامش الحذر

اے ز پا افتادہ صہبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

اے دلت از نغمہ ہایش سرد و ہوش — زہرِ قاتل خوردہ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتادۂ سازِ تو

آں چناں زار از تن آسانی شدی — در جہانِ تنگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل میتواں بستن ترا — از نسیمے میتواں خستن ترا

(۱) دایہ : خواہش آنرزو ۱۲ (۲) تف دار : عیب دار ۱۲

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو
زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او
سردیِ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانہایِ تو
ناتواں از ناتوانہایِ تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش
کلفتِ آہِ متاعِ خانہ اش

سر منوشش از دریوزہ ہیجانہا
جلوہ در زنجیرِ کلشانہا

ناخوشے افسردہ آزردہ
از لگد کوبِ نگہباں مردہ

از غماں مانندِ نے کاہیدہ
وز فلک صد شکوہ بر لب چیدہ

لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش
ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و نیروست دوں نہاد
ناسزا و ناامید و نامراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ برد
لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارا دلفسرد
در حرم نومید و در بتخانہ مرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن
بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است
چوں درخشِ برق پیشِ از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت
رجعتے سوئے عرب می بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ نوبہارِ ہندۂ ایراں دیدۂ

اندکے از گردِ صحرا بخور بادۂ دیرینہ از خرابخور

سر بکے اندر برِ گرمش بدہ تن دمے با صورِ گرمش بدہ

مدتے غلطیدۂ اندر حریر (۲) خوبہ کر پاس درشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارضِ از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از بیمِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در کمے (۱) از کنامِ جستہ بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات

جسم و جانت سوزد اندر تارِ حیات

(۱) سلمیٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ صفی الحق ضیاء الدین کے مقولہ امسیت کردیاً۔ اصبحت عربیاً کی طرف اشارہ ہے۔

(۲) ایک قسم کا سخت کپڑا۔ ۱۲۔ (۱) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این کہ تربیت خودی را سہ مرحل است مرحلۂ اوّل را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس و مرحلۂ سوم را نیابت الٰہی نامیدند

مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است — صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راہ کم غوغا ستے — کاروان را زورقِ صحرا ستے (۱)

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشۂ — کم خور و کم خواب و محنت پیشۂ

مست زیرِ بارِ محمل می رود — پائے کوباں سوئے منزل می رود

سر خود از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

(۱) زورق : کشتی۔

تو ہم از بارِ فرائض سرمتاب (۱) برخوری از عنفوانِ حسن آب
در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) می شود از جبر پیدا اختیار
تا کسے از فرماں پذیری کس شود (۳) آتش ار باشد ز طغیاں خس شود
حکم کہ تسخیرِ مہ و پرویں کند خویش را از بندگی آئیں کند
باد را از بندگاں گل بو کند قیدِ فرماں را فسونِ آہو کند
می زند اختر سوئے منزل قدم پیشِ آئینِ تسلیم خم
سبزہ بر دینِ نمود آرمیدہ است پامال از ترکِ آں گردیدہ است
لالہ پیہم سوختن فرمانِ او برجہد اندر رگِ او خونِ او
قطرہ ہا دریاست از آئینِ وصل ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل
باطنِ ہستی ز آئینے قوی تو چرا غافل ز ایں ساماں روی
باز اے آزادِ دستورِ قدیم زینتِ پاکن ہماں تسلیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئیں مشو
از حدودِ مصطفیٰ بیروں مرو

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف (۲) اس شعر میں الہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندی فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔ (۳) طغیاں: سرکشی۔ حد سے گذر جانا۔

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوهر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں — می شود فرمانِ پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ مادّہ سیں تن پذیر است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

مکہ در تسلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوی قطعِ نظر (۱) — می نہد سا طور بر حلقِ پسر

بایکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جاں بچشمِ او زباد ارزاں تر است

(۱) ساطور: چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

لا الہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم را چو اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۱) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

روزہ بر جوع و عطش شبخون زند (۲) — خیبر تن پر قوی را بشکند

مومنان را فطرت افروز است حج — ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے — ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ — ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتّٰی تُنفِقُوا محکم کند (۳) — زر ز نزایدالفتِ زر کم کند

ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست — پختہ محکم اگر اسلام تست

اہلِ قوت شو ز دردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

(۱) اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَآءِ الخ (آیۂ شریفہ) (۲) جوع و عطش: بھوک اور پیاس

(۳) لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا (آیۂ شریفہ)

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی — زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی
تا جہاں باشد جہاں آراشوی (۱) — تا جدارِ ملک لایبلی شوی
نائبِ حق در جہاں بودن خوش است — بر عناصر حکمراں بودن خوش است
نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است — ہستی او ظلِ اسمِ اعظم است
از رموزِ جزو و کل آگہ بود — در جہاں قائم بامر اللہ بود
خیمہ چوں در وسعت عالم زند — ایں بسلطِ کہنہ را برہم زند
فطرتش معمورہ می خواہد نمود — عالمے دیگر بیارد در وجود
صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پختہ سازد فطرتِ ہر خام را — از حرم بیروں کند اصنام را
نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او — بہرِ حق بیداری او خوابِ او
شیب ناآموزد آہنگِ شباب (۲) — می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

(۱) ملک لایبلی : یعنی وہ ملک جو زمانے کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲
(۲) شیب : بڑھاپا ۔ ۱۲

نوعِ انساں را بشیر و هم نذیر
هم سپاهی هم سپهگر هم امیر

مُدّعائے عَلَّمَ الاَسمائے (۱)
سِرِّ سُبحانَ الَّذی اَسرائے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲)
قدرتِ کامل بعلمش توأم است

چون عناں گیرد بدست آں شہسوار
تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد هیبتِ او نیل را (۳)
می برد از مصر اسرائیل را

از دمِ او خیزد اندر گورِ تن
مردہ جانہا چون صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است
از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرہ خورشید آشنا از سایہ اش
قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل
می کند تجدید اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او
صد کلیم آوارہ سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو
می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او از حیات
نغمہ ہا نوشید و ساز حیات

طبعِ مضمون بند فطرت خوں شود
تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید
زیں غبارِ آں شہسوار آید پدید

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید: حضرت موسیٰ کا روشن ہاتھ ۱۲
(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے ۱۲

خفتہ در خاکسترِ امروزما — شعلۂ فرداے عالم سوزِ ما
غنچۂ ما گلستاں دامن است — چشمِ ما از صبح فردا روشن است
اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا
رونقِ ہنگامہ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ
باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح
نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی
ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر
سجدہ ہاے طفلکِ بر ناد پیر — از جبینِ شہسوارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بہ سوزِ ایں جہاں سوزیم ما

(۱) اشہب : گھوڑا۔

در شرحِ

اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتہ ترنظارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فال پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبیں فرمودہ اش
کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب
حق یداللہ خواند در اُمّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست
سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس نمیں پیما زد — چشمِ کور و گوشِ ناشنوا زد

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہروان را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از کراری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱) — باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یدِ اللہی کند — از یدِ اللہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش — تا مے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پرانگی است (۲) — خاک لے اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

(۱) معجزہ رجعت خورشید۔

(۲) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابو تراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے ۱۲

از گلِ خود آدمے تعمیر کن
آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی ندیوار و درے
خشت از خاک تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ نامنجار تنگ
جامِ تو فریادیِ بیداد سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا
سینہ کو بہیلئے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات
لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جہانِ تازہ شو
شعلہ در بر کن خلیل آوازہ شو

با جہانِ نامساعد ساختن
ہست در میدانِ سپر انداختن

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار
با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں
می شود جنگ آزما با آسماں

بر کند بنیادِ موجودات را
میدہد ترکیبِ نو ذرات را

گردشِ ایام را برہم زند
چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوتِ خود آشکار
روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست
ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم
زورِ خود را از مہماتِ عظیم

عشق بادِ شوار و در زیدان خوش است
چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مرداں کار
گردد از شکلِ پسندی آشکار

حربۂ دول ہمتاں کین است و بس
زندگانی را ایں یک آئین است و بس

زندگانی قوتِ پیداستے
اصلِ او از ذوقِ استیلاستے

عفوِ بیجا سردیٔ خونِ حیات
سکتہ در بیتِ موزونِ حیات

ہر کہ در دورِ مذلت ماندہ است
ناتوانی را قناعت خواندہ است

ناتوانی زندگی را رہزن است
لطفش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تہی است
شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم
در کمینہا می نشیند ایں غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور
مثلِ حربا ہر زماں رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند
پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحمِ نرمی پردہ دار
گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او دستور در محبوسی است
گاہ پنہاں در تہ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود
دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است
گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است

زندگی کشتِ است و حاصل قوت است
شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

مدعی گر مایہ دار از قوت است
دعویٔ او بے نیاز از حجت است

(۱) حربا : ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا ہے ۱۲

باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق
از کُنِ او زہر کوثر می شود — خیر را گوید شرے شر می شود
اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بہتر شمر
از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل رغیر اللہ شو

چشم و گوش و قلب کشا اے ہوشمند
گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سید مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستم اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویر مخدوم امم (۱) — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم
بندہائے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

(۱) پیرِ سنجر: خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رحمۃ اللہ علیہ کے مزار پر تشریف لائے تھے ۱۲

عہدِ فاروق از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشقِ دہ صد قلندِ طیارِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — وارد لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم — در میانِ سنگہا مینا ستم

با من آموزاے شہِ گردوں مکاں — زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال — بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از راہِ حیات — غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو — قوتِ خوابیدۂ بیدار شو

سنگ چوں بر خود گمانِ شیشہ کرد — شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتواں خود را اگر رہرو شمرد — نقدِ جانِ خویش بار رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری مار و طین (۱) — از گلِ خود شعلۂ طور آفریں

(۱) مار و طین : پانی اور مٹی۔

با عزیزاں سنگراں بودن چرا
سنگ رہ سنج دشمناں بودن چرا

راست میگویم عدو ہم یار تست
ہستی او رونق بازار تست

ہر کہ دانائے مقامات خودی است
فضل حق داند اگر دشمن قوی است

کشت انسان را عدو باشد سحاب
ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگ رہ آب است اگر ہمت قوی است
سیل را پست و بلند جادہ چیست

سنگ رہ گردد فسان تیغ عزم
قطع منزل امتحان تیغ عزم

مثل حیواں خوردن آسودن چہ سود
گر بخود محکم نہ بودن چہ سود

خویش را چوں از خودی محکم کنی
تو اگر خواہی جہاں برہم کنی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو
گر بقا خواہی بخود آباد شو

چیست مردن از خودی غافل شدن
تو چہ پنداری فراق جان و تن؟

در خودی کن صورت یوسف مقام
از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مرد کار شو
مرد حق شو حامل اسرار شو

شرح راز از داستانہا می کنم
غنچہ از زور نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں
گفتہ آید در حدیث دیگراں"

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزہ خورشید تاب — مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد — زود بر دندانِ مقارش کم نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! — تیز بر من کردۂ منقارِ خویش

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانہ؟ — از حیاتِ خود نمی بینگانہ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کام دل نیافت — رونقِ خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینۂ اش آباد گشت — در گلوے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوسے گردوں زادۂ
یک دم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ
بہرہ از زندگی نا بردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادۂ
زیبِ مژگانے نچکید آمادۂ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید
در دہانش قطرۂ شبنم نچکید

اے کہ می خواہی زدشمن جاں بری
از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت
از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود
ریزۂ الماس بود و او نبود

غافل از حفظ خودی یک دم مشو
ریزۂ الماس شو، شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش
حائلِ صد ابر و دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش
سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمہ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بگشایم درے
با تو میگویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال
اے امینِ جلوہ ہائے لایزال

ہمدمیم ہست و بودِ ما یکیست
در جہاں اہلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دودِ ناکسی
تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بد گلی بکستہ ز خاک
از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمرست
پس کمالِ جوہرم خاکسترست

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند
بر متاعِ ہستیم آذر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست
برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ
مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو
جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی
گاہ زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بیں!
تیرہ خاک از پختگی گردد نگیں

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد
پختہ از پیکارِ مشتِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد
سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش
سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر
ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است
کوہسار از جیبِ حرم بیروں نہ دست

رتبہ اش از طورِ بالاتر شد است
بوسہ گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروے زندگی است
ناتوانی ناکسی نا پختگی است

حکایت شیخ و برہمن و سر کالمہ گنگا و حملہ در معنیٔ این کہ تسلسلِ حیات ملّیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصہ ملیہ می باشد

در بنارس برہمندے محترم (۱) سرفرو اندر یم بود دمبدم
بہرہ وافر ز حکمت داشتے با خدا جویاں ارادت داشتے
در تنِ او گیرا و قدرت کوش بود با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند
مدتے مینائے او در خون نشست ساقیٔ حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

(۱) برہمند: مزید علیہ برہمن کا ہے ۱۲

ناخنِ فکرش بخوں آلودہ ماند
عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حیرانِ او
چہرہ غمازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کامل
آنکہ اندر سینہ پروردے دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد
بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند
اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت
فکرِ مے یاکِ تو از گردوں گذشت

باز میں در سازِ اے گردوں نورد
در تلاشِ گوہرِ انجم بگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو
کافری شائستۂ زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن
پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملّت است
کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ
در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور
تو ز آزر من ز ابراہیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد
در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں پیچید و زود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ
گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبح آفرینش تیز خیز
پیکرت از رود ہا زنار پوش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت
پات محرومم خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود
ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود؟

زندگانی از خرامِ پیہم است
برگ و سازِ ہستی موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید
ہم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام
چوں تو صد دریا درون سینہ ام

ایں خرامِ ناز سامانِ فناست
ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی
بر زیانِ خویش نازی اِلٰہی!

اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادہ (۱)
از تو بہتر ساحلِ افتادہ

ہستیِ خود نذرِ طوفاں ساختی
پیشِ ہر زن نقدِ جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خود دار شو (۲)
بہر نشر بوئے گلچیں مرو

زندگی بر جائے خود بالیدن است
از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم
تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید و تا گردوں رسید
زیرِ دامانم ثریا آرمید

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رود گنگا کا سرچشمہ آسمان ہے۔ ۱۲

(۲) نشر = پھیلانا ۱۲

هستی تو بے نشاں در قلزم است (۱) ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است
چشم من بینائے اسرارِ فلک آشنا گوشم ز پروازِ ملک
تا ز سوزِ سعی پیہم سوختم لعل و الماس و گہر اندوختم
"در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۲) آب را بر نارِ من نبود گذار"
قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز در تلاطم کوش و با قلزم ستیز
آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو
یا خود افزا شو سبک رفتار شو ابرِ برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیشِ پائے تو گذارد خویش را

(۱) ذرہ = چونٹی
(۲) مولانا رومؒ بہ تغیرِ الفاظ ۱۲

در بیان آں کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرّک او خوع (۱) الارض باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲) عشق را ناموس و ننگ دہ

طبعِ مسلم از محبت قاہر است (۳) مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نادیدنش خوردنش نوشیدنش خم ابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود ایں سخن کے باورِ مردم شود

خیمہ در میدانِ الا اللہ زدست در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ جانش نبیِ انس و جاں شاہدے صادق ترینِ شاہداں

(۱) خوع الارض : تسخیرِ مالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ کیلئے ہے آیۂ شریفہ ومن احسن من اللہ صبغۃ کی طرف (۳) قاہر : غالب۔

قال را بگذار و با بِ حال زن
نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی
دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار
تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر
گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند
جنگ باشد قوم را ناارجمند

حضرتِ شیخِ میا میرؒ ولی
ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفیٰ محکم پئے
نغمۂ عشق و محبت سر دئے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما
مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہ فرسا آسماں
از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے
قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے
تیغ را اہلِ رمن مزید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود
لشکرش در عرصہ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایہ
تا بگیرد از دعا سرمایہ

مسلم از دنیا سوئے حق رم کند
از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند
بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکۂ تسخیر بست
لب کشود و مہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر — اے زحق آوارگاں را دستگیر
خوطہ ہا زد در خوئے محنت تنم (۱) تا گرہ زد در ہمے را دانہ نم
گفت شیخ ایں زحقِ سلطانِ ملست — آنکہ در پیراہنِ شاہی گداست
حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است
دیدہ بر خوانِ اجانب دوختہ است — آتشِ جوعش جہانے سوختہ است
قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او
خلق در فریاد از نادارئیش — از تہیدستی ضعیف از آرئیش
سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کاروان را رہزن است
از خیالِ خود فریب و فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام
عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم (۲) ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم
آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطان ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینہ ۱۲
(۲) جوع : بھوک ۱۲

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف بہ بابا بے صحرائی

کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گل ز گل بالیدۂ — تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ
از خودی مگذر بعجب انجام باش — قطرہ می باش و بحر آشام باش
تو کہ از نورِ خودی تابندۂ — گر خودی محکم کنی پائندۂ
سود در جیبِ ہمیں سودا ستے — خواجگی از حفظِ ایں کالا ستے
ہستی و از نیستی ترسیدۂ — اے سرت گردم غلط فہمیدۂ
چوں خبر دارم ز سازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی
غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن — پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن
زیرِ خاکستر شرارے زیستن — شعلہ گردیدن نفسہا سوختن
خانہ سوز محنت چل سالہ شو — طوفِ خود کن شعلۂ جوالہ شو

(۱) اندرز : نصیحت ۱۲

زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پرزن و از جذبِ خاک آزاد باش — همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نہ اے ہوشمند — بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"

آگہی از قصۂ آخوندِ روم (۱) — آنکہ داد اندر حلب درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ "ظلماتِ عقل"

موسیٰ بیگانۂ سینائے عشق — بے خبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

عقدہائے قولِ مشائین (۳) کشود — نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

(۱) حلب ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام ۱۲

(۲) تشکک اشراق قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ موخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدین نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا۔

(۳) مشائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۱) جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت ایں غوغا دقیل و قال چیست ایں قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب ببند بر مقالاتِ خرد مندان مخند

پائے چوبیں از مکتب بیروں گذار قیل و قال است ایں ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالا تر است شیشۂ ادراک را دوشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

گفت ایں آتش چساں افروختی دفترِ ارباب حکمت سوختی

گفت شیخ اے مُسلمِ زنّار دار ذوق و حال است ایں ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالا تر است شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ (۲) از سحابِ فکر تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است معنیٔ اسلام ترکِ آب و گل است

(۱) کمال : حضرت شیخ کمال الدین جنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲ (۲) تگرگ : اولہ

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست (۱)
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۲) بہرِ نانے نقدِ دیں در باختی
گرم رو در جستجوے سُرمہ ہَ واقف از چشمِ سیاہِ خود نہ
آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب ق از دہانِ اژدہا کوثر طلب
سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ
سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے
مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام راز دانِ دانشِ نو بودہ ام
باغبانان امتحانم کردہ اند محرمِ ایں گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زارِ عبرتے چوں گلِ کاغذ سرابِ سنگتے
تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام آشیاں بر شاخِ طوبےٰ بستہ ام
دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۳) بت پرست و بت فروش و بت گر است
پا بزندانِ مظاہر بستہ ہ از حدودِ حس بروں ناجستہ

(۱) آفل : غروب ہونے والا ، زوال پذیر ، تلمیح آیہ شریفہ

(۲) در قفا انداختن : بے پروائی کرنا ۱۲

(۳) دانشِ حاضر : موجودہ زمانے کے علوم و فنون ۱۲

در صراطِ زندگی از پا فتاد
بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لا الٰہ
شعلہ دارد مثالِ الا اللہ

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند
در جہانِ جستجو ناشاد ماند

عشق از اطلونِ علتہاے عقل
بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق
سومناتِ عقل را محمودِ عشق

ایں مئے دیرینہ در میناش نیست
شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی
سروِ دیگر را بلند نتوانستی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی
بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر
جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت
مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید
ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش
اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب
وحدتِ گم گشتہ خود باز یاب

تا کہ در بانِ حصارِ ملتیم
کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست
بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما
خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت
رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیرازِ بیاضِ موشدند (۱)
سخرہ بہرِ کودکانِ کوشدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانہ
از صنم ہائے ہوس بتخانہ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش
آہ ازیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر
از ضرورت ہائے ملت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست
اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما
رُخ سوے میخانہ دارد پیرِ ما

(۱) سخرہ : ہنسی - مذاق ۱۲

الوقتُ سیفٌ

سبز باد اخاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش زتاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب زگردوں چیدہ است — سیفِ براں وقت نامیدہ است (۱)

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایۂ اعزاز زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا ترا از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از موجِ نمی نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریا سے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

اے اسیرِ دوش و فردا دیگر مگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

(۱) الوقتُ سیفٌ : مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

ساختی ایں رشتہ از زنّارِ دوش
گشتہ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی دشتِ گل شدی
سترِ حق زاہیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ ایں زنّار باش
شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

توکہ از اصلِ زماں آگہ نۂ
از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱)
رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر

ایں و آں پیدا ست از رفتارِ وقت
زندگی سر یست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست
وقت جاوید ست و خورشید و نیست

عیش و غم عاشور و یوم العید ست وقت
سترِ تابِ ماہ و خورشید ست وقت

وقت را مثلِ مکاں مگسترۂ
امتیازِ دوش و فردا کردۂ

اے چو بورم کردہ از بستانِ خویش
ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید
از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زندہ از عرفانِ اصلش زندہ تر
ہستیِ او از سحر تابندہ تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی ست
لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فرمانِ نبی ست (۲)

نکتۂ می گویمت روشن چو در
تا شناسی اعتبارِ عبد و حُر

(۱) لی مع اللہ وقت۔ حدیثِ مشہور ہے (۲) لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ وقت کو برا مت کہو۔

عبد گردد یا وہ در سیل و نہد — در دلِ حر یا وہ گردد روزگار
عبد از ایام می یابد گزند — روز و شب رامی تند بر خویشتن
مردِ حر خود را ز گل برمی کند — خویش را بر روزگاراں می تند
عبد چوں طائر بدام صبح و شام — لذّتِ پرواز بر جانش حرام
سینہ آزادہ چاکِ نفس — طائرِ ایام را گردد قفس
عبد را تحصیل حاصل فطرت است — دا ذاتِ جانِ او بے ندرت است
از گراں خیزی مقامِ او ہماں — نالہ ہائے صبح و شامِ او ہماں
دمبدم نو آفرینی کارِ حر — نغمہ ہا تازہ ریزد تارِ حر
فطرتش رحمت کشِ تکرار نیست — جادہ او حلقہ پرکار نیست
عبد را ایام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
ہمتِ حر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر
رفتہ و آیندہ در موجودِ او — دیرہا آسودہ اندر زودِ او
آمد از صوت تو صدا پاک ایں سخن — در نمی آید بہ ادراک ایں سخن
گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوہ معنی کہ با حرفم چکار
زندہ معنی چوں بہ حرف آمد بمرد — از نفس ہائے تو نارِ او فسرد
نکتہ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایام و سرور اندر دل است

نغمۂ خاموش دارد ساز وقت
غوطہ در دل زن کہ بینی رازِ وقت

یاد آیامیکہ سیفِ روزگار — با توانا دستیٔ ما بود یار
تخمِ دیں در کشتِ دلہا کاشتیم — پردہ از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدۂ دنیا کشاد — بختِ ایں خاک از سجودِ ما کشاد
از خمِ حق بادۂ گلگوں زدیم — بر کہن میخانہا شبخوں زدیم
اے مئے دیرینہ در مینائے تو — شیشہ آب از گرمیٔ صہبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنہ بر ناداریٔ ما میزنی
جامِ ما ہم زیبِ محفل بودہ است — سینۂ ما صاحبِ دل بودہ است
عصرِ نو از جلوہ ہا آراستہ — از غبارِ پائے ما برخاستہ
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جہاں مدیونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبہ ہا تعمیر شد
حرفِ اِقْرَأْ حق بما تعلیم کرد (۱) — رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں — ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں
در نگاہِ تو زیاں کاریم ما — کہنہ پندارِیم ما خواریم ما

(۱) اِقْرَأْ۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف۔

اعتبار از لا الٰہ داریم ما
ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم
با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما
وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن زتابِ ما ہنوز
برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم زآیاتِ حق است

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما باشی و از ما نی رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)
موت در راہِ تو مقصودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو
باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نرخِ تو بالا و نا داریم ما

(۱) عود : ایک قسم کا ساز ۱۲

از تہیدستاں لبِ خنداں بپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش
چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — بازما را فطرتِ سیماب دہ
آیتے بنماز آیاتِ بہیں (۱) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعین
کوہِ آتش خیز کن ایں کاہ را — ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را
رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد — صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد
ما پریشاں در جہاں چوں اختریم — ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم
باز ایں اوراق را شیرازہ کن — باز آئینِ محبت تازہ کن
باز ما را بر ہماں خدمت گمار — کارِ خود با عاشقانِ خود سپار
رہروان را منزلِ تسلیم بخش — قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع — بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع
یارب آں اشکے کہ باشد دلفروز — بے قرار و مضطر و آرام سوز
کارش در باغ و در بیدا تشے — از قبائے لالہ شوید آتشے

(۱) تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف۔

دل بدوشش دیده بر فردا ستم
در میان انجمن تنها ستم

هر کسے از ظن خود شد یار من
از درون من نجست اسرار من

در جهان یارب نمے یابم من کجاست
نخل سینایم کلیم من کجاست

ظالم بر خود ستم ها کرده ام
شعله را در بغل پرورده ام

شعله غارت گر سامان هوش
آتشے افگند در دامان هوش

عقل را دیوانگی آموخته
علم را سامان هستی سوخته

آفتاب از سوز او گردون مقام
بر قها اندر طواف او مدام

همچو شبنم دیده گریان شدم
تا امین آتش پنهان شدم

شمع را سوز غمیان آموختم
خود نهان از چشم عالم سوختم

شعله ها آخر ز هر مویم دمید
از رگ اندیشه ام آتش چکید

عندلیبم از شرر بادا چمید
نغمه آتش مزاجے آفرید

سینه عصر من از دل خالی است
می تپد مجنون که محمل خالی است

شمع را تنها تپیدن سهل نیست
آه یک پروانه من اهل نیست

انتظار غم گساریے تا کجا
جستجوے رازدارے تا کجا

اے زرویت ماه و انجم مستنیر
آتش خود را ز جانم باز گیر

این امانت باز گیر از سینه ام
خار جوهر برکش از آئینه ام

یا مرا یک ہمدم دیرینہ دہ
عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوئے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است
ماہ تاباں سر بزانوئے شب است

روز پہلوئے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

ہستی جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی
عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم
در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ
از خیالِ این و آں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوئے خویش
باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
ہم صنم او را شوم ہم آذرش

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر والله اعلم بالصواب

(مولانا رومؒ)

پیش کش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم نزنم از عشق
ایں نشہ من نیست اگر باد گرے ہست (عرفی)

اے تراحق خاتمِ اقوام کرد
بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو
شعلۂ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حسنِ ترسا زادہ
اے زراہِ کعبہ دور افتادہ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو
"اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موج آتش تہ پا میروی
"تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانہ
در شرر تعمیر کن کاشانہ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش
تازہ کن با مصطفیٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت
تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

هم نوا از جلوهٔ اغیار گفت
داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبین فرسود او
قصهٔ سرو آزادگان پیمود او

من شهید تیغِ ابروے توام
خاکم و آسودهٔ کوے توام

از ستایش گستری بالاترم
پیشِ هر دیوان فرد نایدسرم

از سخن آئینه سازم کرده اند
وز سکندر بے نیازم کرده اند

بارِ احسان بر نتابد گردنم
در گلستان غنچه گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جهان
آبِ خود می گیرم از سنگِ گران

گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست
بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست

پردهٔ رنگم شکستے نیستم
صیدِ هر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ هستی آخرم
خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است
هدیهٔ سوز و گداز آورده است

از آسمانِ آبگوں بیم می چکد
بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جوبارِ یکے می سازمش
تا به صحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ما ستی
همچو دل اندر کنارِ ما ستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینه ریخت
آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گل از هم شگافم سینه را
پیشِ تو آویزم این آئینه را

تا نگاہے افگنی بر روئے خویش می شوی زنجیریٔ گیسوئے خویش

باز خوانم قصۂ پارینہ ات
تازہ سازم داغہائے سینہ ات

از پئے قومِ زخود نامحرمے خواستم از حق حیاتِ محکمے
در سکوتِ نیم شب نالاں بدم عالم اندر خواب و من گریاں بدم
جانم از صبر و سکوں محروم بود وردِ من یا حیّ یا قیّوم بود
آرزوئے داشتم خوں کردمش تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش
سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا
اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع با شبِ یلدا در آویزم چو شمع
جلوہ را افزودم و خود کاستم دیگراں را محفلے آراستم
یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست ہفتہ ام شرمندۂ آئینہ نیست
جانم اندر پیکرِ فرسودہ جلوہ آہے است گرد آلودہ
چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید نالہ در ابریشمِ عودم تپید
نالہ افشاگرِ اسرارِ عشق خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق
فطرت آتش دہد خاشاک را شوخیٔ پروانہ بخشد خاک را
عشق را داغے مثالِ لالہ بس در گریبانش گلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم محشرے بر خواب سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید

از دمت بادِ بہار آید پدید

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنی ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربط جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملت است
تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامہ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتۂ خیر البشر — ہست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگراند — سلک و گوہر کہکشاں و اخترانند

فرد می گیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دارِ سیرت دیرینۂ او — رفتہ و آیندہ را آئینۂ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چوں ابد لا انتہا اوقاتِ او

دردش و ذوق نوا از ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم — ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رہِ اسلاف پویا می شود

پختہ تر از گرمیِ صحبت شود — تا بمعنی فرد ہم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست — گوہرِ مضموں بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش رُست — از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد — شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد

فرد تنہا از مقاصد غافل است — قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پابہ گل مانند شمشاد ش کند دست و پابند د کہ آزادش کند

چوں اسیر حلقہ آئین شود
آہوئے رم خوردہ او خشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی خویش را اندر گماں انداختی
جوہر نور است اندر خاک تو یک شعاعش جلوہ ادراک تو
عیشت از عیشش غم تو از غمش زندہ از انقلاب ہر دمش
واحد ست و برنمی تابد دوئی من ز تاب او من استم تو توئی
خویش دار و خویش باز و خویش ساز ناز ہا می پرورد اندر نیاز
آتشے از سوز او گردد بلند ایں شرر بر شعلہ اندازد کمند
فطرتش آزاد و ہم زنجیری است جزو او در قوت کل گیری است
خوگر پیکار پیہم دیدمش ہم خودی ہم سنگدلی نامیدمش
چوں ز خلوت خویش را بیرون نہد پائے در ہنگامہ جبروت نہد
نقش گیر اندر دلش "او" می شود من ز ہم می ریزد و "تو" می شود
جبر قطع اختیارش میکند از محبت ما یدارش میکند
ناز تا ناز است کم خیزد نیاز ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گر دو خودی تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چوں تیغ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز"

در معنیٔ این کہ ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیل تربیت او از نبوّت است

از چہ رو بربستہ بط مردم است رشتۂ این داستاں سر در گم است
در جماعت فرد را تسلیم ما از چمن او را چو گل تعلیم ما
فطرتش واقف ز یکتائی است حفظِ او از انجمن آرائی است
سوز دش در شاہراہِ زندگی (۱) آتشِ آوردگاہِ زندگی
مردماں خوگر بیک دیگر شوند سفتہ در یک رشتہ چوں گوہر شوند
در نبردِ زندگی یار ہم اند مثلِ ہمکاراں گرفتار ہم اند

(۱) آوردگاہ : جنگ ۱۲

محفلِ انجم ز جذبِ باہم است
ہستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمہ گاہِ کاروان کوہ و جبل
مرغزار و دامنِ صحرا و تل

سست و بیجان تار و پودِ کارِ او
ناکشودہ غنچہ سانِ کارِ او

سازِ برق آہنگِ او نو ساختہ
نغمہ اش در پردہ ناپرداختہ

گوشِ مالِ جستجو ناخوردہ
زخمہ ہائے آرزو ناخوردہ

نا بساماں محفلِ نو زادہ اش
می تواں با پنبہ چیدن بادہ اش

نودمیدِ سبزۂ خاکش ہنوز
سرد خوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اش
از گمانِ خود مریدن پیشہ اش

تنگ میداں ہستیِ خامش ہنوز
فکرِ او زیرِ لب باش ہنوز

بیمِ جاں سرمایۂ آب و گلش
ہم زبادِ تندمی لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند
پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہر چہ از خود می مدد بر دارد ش
ہر چہ از بالا فتد بر دارد ش

تا خدا صاحب دلے پیدا کند
کوز حرفے دفترے املا کند

ساز پردازے کہ از آوازۂ (۱) خاک را بخشد حیاتِ تازۂ

(۱) آوازہ : اصطلاحِ موسیقی - وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف ۱۲

ذرّهٔ بی مایه گوید راز او — هر متاعے این چنین ناید ز او

زنده از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگین ز یک ساغر کند

دیدهٔ او میکشد لب جاں دمد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتهٔ اش کو بر فلک دارد سرے — پاره هائے زندگی را دیگرے

تازه اندازِ نظر پیدا کند — گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تفِ او ملّتے مثلِ سپند — بر جهد شوخ و فرنگ و هنگامه بند

یک شرر می افگند در دودش — شعله در گیرد میگردد و گلش

نقش پایش خاک را آئینه کند — ذرّه را همچشمیِ سینا کند

عقلِ عریاں را دهد پیرایه — بخشد این بی مایه را سرمایه

دامنِ خود میزند بر اخگرش — هر چه غیر از غیر باشد میبرد از درش

بندها از پا کشاید بنده را — از خداوندان ربابد بنده را

گوید اش تو بنده دیگر نه — زیں بتانِ بی زباں کمتر نه

تا سوے یک مدّعا بیش می کشد — حلقهٔ آئیں بپایش میکشد

نکتهٔ توحید بار آموزدش
رسم و آئیں نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّتِ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل — پے بہ منزل بُرد از توحید عقل
در ندید این ہیچ پارہ راہ منزل کجاست — کشتیِ ادراک را ساحل کجاست
اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱) — در اِلّا آتی الرَّحمٰنِ عبدًا مضمر است
تا ز اسرارِ تو بنماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا
دین از و، حکمت از و، آئین از و — زور از و، قوت از و، تمکین از و
عالماں را جلوہ اش حیرت دہد — عاشقاں را بر عمل قدرت دہد
پست اندر سایہ اش گردد بلند — خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

(۱) اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ اِلَّا آتِی الرَّحمٰنِ عَبدًا (آیہ شریفہ)

قدرتِ او برگزیند بندہ را
نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز گردد تگ و تگش
گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبد محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جاں لا الٰہ
سازِ ما را پردہ گرداں لا الٰہ

لا الٰہ سرمایۂ اسرارِ ما
رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے
زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود
دل گر از یادش نسوزد گل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم
خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آبِ دلہا در میانِ سینہ ہا
سوزِ او بگداختہ این آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در بیگانہ ہائے ما
نیست غیر از داغِ او کاشانہ ہائے ما

اسود از توحید ما احمر می شود
خویش فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است
شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملت از یک رنگی دلہا ستے
روشن از یک جلوہ این سینہا ستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے
در ضمیرش مدعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے
ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن ایں چنیں انداز فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ (۱)
از ابیکم گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ امم
بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ
باد و آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است
حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است
ایں اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم
پس ز بندِ ایں و آں وارستہ ایم

رشتۂ ایں قوم مثلِ انجم است
چوں نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما
یک نما یک بیں یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکے ست
طرز و اندازِ خیالِ ما یکے ست

ما ز نعمتہائے او خواں شدیم
یک زبان و یک دل و یک جاں شدیم

(۱) مِلَّةَ اَبِیکُمْ اِبْرَاهِیمَ ؕ (آیہ شریفہ)

در معنیٔ این کہ یاس و حزن و خوف ام الخبائث است و قاطع حیات و توحید ازالۂ این امراض خبیثہ می کند

مرگ را سامان ز قطع آرزوست (۱) زندگانی محکم از لا تقنطوا است
ناامیدی از آرزوئے بیہم است ناامیدی زندگانی را سم است
ناامیدی ہمچو گور افشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت
ناتوانی بندۂ احسان او نامرادی بستۂ دامان او
زندگی را یاس خواب آور بود این دلیل سستی عنصر بود
چشم جان را اشک اعمی می کند روز روشن را شب یلدا کند
از دمش میر قوائے زندگی خشک گردد چشمہ ہائے زندگی
خفتہ با غم در تہ یک چادر است غم رگ جان را مثال نشتر است

(۱) لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ. (آیہ شریفہ)

اے کہ در زندانِ غم با نالۂ اسیر (۱) از نبی تعلیم لَا تَحْزَنْ بگیر
ایں سبق صدیقؓ را صدیق کرد سرخوش از پیمانۂ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است در رہِ ہستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایماں حیات افزایدت (۲) وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت
چوں کلیمے سوئے فرعونے رود (۳) قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیشِ او ہمتِ عالی تأمل پیشِ او
تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند زندگی از خود نمائی باز ماند
فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۴) با دلِ لرزاں و دستِ رعشہ دار
دُزد و از پا طاقتِ رفتار را میبرد باید از دماغِ افکار را
دشمنت ترساں اگر بیند ترا از خیابانت چو گل چیند ترا

(۱) لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ۔ (آیہ شریفہ) (۳) قُلْ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلٰى۔ (آیہ شریفہ)
(۴) تنگ تاب: کمزور ۱۲

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد — ہم نگاہش مثلِ خنجر می فتد

بیم چون بند است اندر پایے ما — ورنہ صد سیل است در دریاے ما

بر نمی آید اگر آہنگ تو — نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تا بش دہ کہ گردد نغمہ خیز — بر فلک از نالہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیم مرگ — اندرونش تیرہ مثلِ میسمِ مرگ

چشمِ او بر ہم زنِ کارِ حیات (۱) — گوشِ او بزگیرِ خوابِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلب تست — اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکاری و کین و دروغ (۲) — ایں ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراہنش — فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکہ از ہمت نباشد استوار — می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمزِ مصطفیٰ فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

(۱) بزگیر : چور ۱۲ (۲) لابہ : خوشامد ۱۲

محاورہ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت
تیغ را در گردنِ پیکار گفت

اے پریدہ جوہرِ اندر قافِ تو
ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوتِ بازوئے خالدؓ دیدہ
شامِ ابر سرِ شفق پاشیدہ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات
جنت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم یا میانِ ترکشم
ہر کجا باشم سراپا آتشم

از کمان آیم چو سوئے سینہ من
نیک می بینم بہ تو سینہ من

گر نباشد در میان قلبِ سلیم
فارغ از اندیشہائے بیم و بیم

چاک چاک از زخمِ خود گردانمش
نیمہ از موجِ خوں پوشانمش

در صفائے او ز قلبِ مومن است
ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردوں آستاں — اعتبارِ دود مانِ گورگاں
پایۂ اسلام [illegible] بود — احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
در میانِ کارزارِ [illegible] — ترکشِ ما را خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر [illegible] — با [illegible] فطرتِ دارا دمید
شمعِ دل در سینہ ہا روشن بود — خانۂ ما از خطا ایمن بود
حق گزید از ہند عالمگیر را — آں فقیہ و آں شہنشاہ و امیر را
از پئے احیائے دیں مامور کرد — بہرِ تجدید آمد و مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت — شمعِ دیں در محفلِ ما بر فروخت
کور ذوقاں آستانہا ساختند — وسعتِ ادراک را نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود — چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

در وصفِ شاہنشاہ یکتا ست
فقرِ او از ترکشش پیدا ست

روزے آں زینندۂ تاج و سریر — آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر

صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشہ
با پرستارے وفا اندیشہ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر
طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر

شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز
خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز

شیرِ نر آمد پدید از طرفِ دشت
از خروشِ او فلک لرزندہ گشت

بوئے انساں داد شش از انسان خبر
پنجہ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شہ نادیدہ خنجر بر کشید
شرزہ شیرے را شکم از ہم درید

دل بخود راہے نداد اندیشہ را
شیرِ قالیں کرد شیرِ بیشہ را

باز سوئے حق رسید آں ناصبور
بود معراجش نمازِ با حضور

ایں چنیں دل خود نما و خود شکن
دارد اندر سینہ مومن وطن

بندہ حق پیشِ مولیٰ لاستے
پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو ہم اے ناداں دلے در بدست
شاہدے را محملے در بدست

خویش را در باز در خود را باز گیر
دامگستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زن اندیشہ کن
روبہ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رکن دوم

رسالت

تارکِ آفل برا ہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملتے
جوئے اشک از چشمِ بینا اش چکید (۳) تا پیامِ طہر ابیتی شنید
بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد
تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۵) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

(۱) آفل : غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ۔
کی طرف ۱۲ (۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً
لَّكَ ۔ (آیہ شریفہ) (۳) وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ
اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰكِفِیْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ ۝ (آیہ شریفہ)
(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْٓ اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)
(آیہ شریفہ) (۵) وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ۔ (آیہ شریفہ)

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید — وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بدیم — از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما — از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزار امایک است — جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یُعْطِی مَنْ یَّشَآءُ — از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقہ ملّت محیط افزاستے — مرکزِ او وادیٔ بطحاستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم — اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحر و بر خیزیم ما — مثلِ موج از عزم نمیریم ما

آتشش در جانِ زر دیوارِ حرم (۱) — نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم

معنیٔ حرفِ نعم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدۂ صدیق اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چوں گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زندہ است — از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

(۱) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِی حَرْزِ مِلَّتِہٖ — کاللیث حل مع الاشبال فی اجم (قصیدۂ بردہ)

از رسالت ہم نوا گشتیم ما
ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مدعا وحدت شود
پختہ چوں وحدت شود ملت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است
وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبی آموختیم
در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گہر از بحرِ بے پایانِ اوست
ما کہ یکجا نیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دست ما رود
ہستیٔ ما تا ابد مدغم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد
بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونقِ از ما محفلِ ایام را
او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت
داد ما را آخریں جامے کہ داشت

لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ ز احسانِ اوست
پردۂ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است

قوم را سرمایۂ قوت ازو
حفظِ سرِّ وحدتِ ملت ازو

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعویٰ شکست
تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں برکند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِیْ می زند

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ
بأکرم الرسل کنا أکرم الامم (بیدلؒ)

در معنی آنکہ مقصود رسالت محمدیہ تشکیل و تاسیس حریت و مساوات و اخوت بنی نوع آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست — ناکس و نابود مند و زیردست

سطوت کسریٰ و قیصر ہر شش — بندہا در دست و پا در گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر — بہر یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحب اورنگ و ہم سریر کشت — باج بر کشت خراب او نوشت

در کلیسا اسقف رضوان فروش — بہر ایں صید زبوں دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد — خر منش مغز زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرت او دوں شدہ — نغمہ ہا اندر نے او خوں شدہ

تا امیں سنے حق بجذباں سپرد — بندگاں را مسند خاقاں سپرد

شعله‌ها از مرده خاکستر کشاد — کوهکن را پایه پرویز داد

اعتبارِ کار بندان را فزود — خواجگی از کارفرمایان ربود

قوتِ او هر کهن پیکر شکست — نوعِ انسان را حصارِ تازه بست

تازه جان اندر تنِ آدم دمید — بنده را بازار خداوندان خرید

زادنِ او مرگِ دنیایِ کهن — مرگِ آتش‌خانه و دیر و شمن

حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او — این مئے نوشین تراود از تاکِ او

عصرِ نو کاین صد چراغ افروخته است — چشم در آغوشِ او وا کرده است

نقشِ نو بر صفحهٔ هستی کشید — اُمتے گیتی کشائے آفرید

اُمتے از ما سوا بیگانه — بر چراغِ مصطفیٰ پروانه

اُمتے از گرمیِ حق سینه تاب — ذره‌اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگین شده — کعبه‌ها بت‌خانه‌های چین شده

مرسلان و انبیا آباے او — اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او (۱)

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَةٌ اندر دلش — حُرّیت سرمایهٔ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

(۱) اِنَّ اَکرَمَکُم عِندَ اللهِ اَتقَاکُم۔ (آیهٔ شریفه)

ہمچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱) پختہ از قالوا بلیٰ پیمانِ او
سجدۂ حق گل بسیمایش زدہ
ماہ و انجم بوسہ بر پایش زدہ

حکایت لوعلید و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیہ

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد (۲) قائدے از قائدانِ یزدجرد (۳)
گبر باراں دیدہ و عیّار بود حیلہ جو و پرفن و مکّار بود
از مقامِ خود خبردارش نکرد ہم ز نامِ خود خبردارش نکرد
گفت می خواہم کہ جاں بخشی مرا چوں مسلماناں اماں بخشی مرا
کرد مسلم تیغ را اندر نیام گفت خونت ریختن بر من حرام
چوں درفشِ کاویانی چاک شد (۴) آتشِ اولاد ساسان خاک شد

(۱) الست بربکم قالوا بلیٰ ۔ (آیہ شریفہ)
(۲) قائد : سپہ سالار (۳) یزدجرد : نام شہنشاہِ ایران ۔
(۴) درفشِ کاویانی : ایرانی علم کا نام ۱۲

آشکارا شد کہ جابان است او
میرِ بازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند
از فریبِ او سخن آراستند

بوعبیدان آں سدیدِ فوجِ حجاز
در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یارانِ مسلمانیم ما
تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است
گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد
عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جابان دشمنِ ما بودہ است
مسلمے او را اماں بخشودہ است

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایت سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساوات اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند — در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گر فرہاد زاد — مسجدے از حکمِ سلطانِ مُراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او — خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید — دستِ آں بیچارہ از خنجر بُرید

جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت — پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت — داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو — حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتہ گوشِ سطوتِ شاہاں نہم — قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیٔ عادل بزد آں خستہ لب — کرد شہ را در حضورِ خود طلب

رنگِ شہ از ہیبتِ قرآں پرید — پیشِ قاضی چوں خطا کاراں رسید

از خجالت دیدہ بر پا دوختہ — عارضِ اولالہ ہا اندوختہ

یک طرف فریادیٔ دعویٰ گرے — یک طرف شاہنشہِ گردوں فرے

گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام — اعتراف از جرمِ خود آوردہ ام

گفت قاضی فی القصاص آمد حیوٰۃ (۱) زندگی گیرد بایں قانوں ثبات
عبد مسلم کمتر از حر ارزنیست خونِ شد رنگیں ترا زمعمار نیست
چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید دستِ خویش از آستیں بیروں کشید
مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) آیۂ بالعدل والاحسان خواند
گفت از بہرِ خدا بخشید مش از برائے مصطفیٰ بخشید مش
یافت مورے بر سلیمانے ظفر سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

(۱) ولکم فی القصاص حیٰوۃ یا اولی الالباب۔ (آیہ شریفہ)
(۲) ان اللہ یأمرکم بالعدل والاحسان۔ (آیہ شریفہ)

در معنی حریت اسلامیه و سرّ حادثهٔ کربلا

هر که پیمان با هوالموجود بست — گردنش از بند هر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است — عشق را ناممکن ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر — پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاک اسباب و علل — عشق چوگان باز میدان عمل

عشق صید از زور بازو افگند — عقل مکار است و دامے می زند

عقل را سرمایه از بیم و شک است — عشق را عزم و یقین لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند — این کند ویران که آباداں کند

عقل چون باد است ارزان در جهان — عشق کمیاب و بهاے او گران

عقل محکم از اساس چون و چند — عشق عریان از لباس چون و چند

عقل میگوید که خود را پیش کن — عشق گوید امتحان خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بند شو آزاد شو

عشق را آرام جان حریت است — ناقه اش را ساربان حریت است

آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد — عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ — سروِ آزادے ز بستانِ رسولؐ
اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر (۱) — معنیٔ ذبحٍ عظیم آمد پسر
بہرِ آں شہزادۂ خیر الملل (۲) — دوشِ ختم المرسلیں نعم الجمل
سُرخ رو عشقِ غیور از خونِ او — شوخیٔ ایں مصرع از مضمونِ او
در میانِ اُمت آں کیواں جناب — ہمچو حرفِ قل ھو اللہ در کتاب
موسیٰ و فرعون و شبیر و یزید — ایں دو قوت از حیات آید پدید
زندہ حق از قوتِ شبیری است — باطل آخر داغِ حسرت میری است
چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت — حریت را زہر اندر کام ریخت
خاست آں سر جلوۂ خیر الاممؐ — چوں سحاب قبلہ باراں در قدم
بر زمینِ کربلا بارید و رفت — لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت
تا قیامت قطعِ استبداد کرد — موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد
بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۳) — پس بنائے لا الٰہ گردیدہ است
مدعایش سلطنت بودے اگر — خود نکردے با چنیں ساماں سفر

(۱) وفدیناہ بذبحٍ عظیم (آیۂ شریفہ) (۲) ونعم الجمل جملکما ونعم العلاوان انتما (حدیث) (۳) "حقا کہ بنائے لا الٰہ ہست حسینؑ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ)

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۱) دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

سرِ ابراہیم و اسمٰعیلؑ بود یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار پائدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزت دین است و بس مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید از رگِ ارباب باطل خوں کشید

نقشِ الّا اللہ بر صحرا نوشت سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم زاتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دورِ افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

(۱) لاتعد : بے شمار۔

در معنیٔ ایں کہ چوں ملّت محمدیہ مؤسّس بر توحید و رسالت است پس نہایت مکانی ندارد

جوہر ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تندش بجامے بستہ نیست
ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گلِ اندامِ ماست
قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بوم او بجز اسلام نیست
پیشِ پیغمبر چو کعبِ پاک زاد — ہدیۂ آورد از بانت سعاد

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی اللہ کی تلواروں میں سے ایک تلوار)۔

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت
سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

آں مقامش برتر از چرخِ بلند
نامدش نسبت باقلیمے پسند

گفت سیفٌ من سیوف اللہ گو
حق پرستی جز بہ راہِ حق مپو

ہمچناں آں را ز دانِ جزو و کل
گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امت "ز دنیائے شما
دوستتر دارم طلاعت طیبِ نسا"

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست
نکتہ پوشیدہ در حرفِ شماست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود
بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوہ او قدسیاں را سینہ سوز (۱)
بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست
ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد
خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم
خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل باقلیمے مبند
گم مشو اندر جہانِ چون و چند

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم
در دلِ او یا دہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم ایں سرائے آب و گل

(۱) کنت نبیًا و آدم بین الماء والطین۔

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقاے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمہ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ماشد ہمہ روئے زمیں
آں کہ در قرآں خدا اورا ستود (۱) — آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از ہیبتش — لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش
پس چرا از مکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟
قصہ گویاں حق زما پوشیدہ اند — معنیٔ ہجرت غلط فہمیدہ اند
ہجرت آئینِ حیات مسلم است — ایں ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیٔ او از تنک آبی رم است — ترکِ شہر بہرِ تسخیرِ یم است
بگذر از گل گلستاں مقصود تست — ایں ز یاں پیرایہ بندِ سود تست
مہر را آزادہ رفتن آبروست — عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست
ہمچو موجِ سرمایہ از باراں مخواہ — بیکراں شو در جہاں پایاں مخواہ
بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت — سا ساحلے در زید و از شرمِ آب گشت
بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ — تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ
صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو — یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

(۱) واللہ یعصمک من الناس ۔ (آیۂ شریفہ)

هر که از قیدِ جهات آزاد شد — چون فلک در شش جهت آباد شد
بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است — در فراخائے چمن خود گستر است
اے که یک جا در چمن انداختی — مثلِ بلبل با گلے در ساختی
چون صبا با بادِ قبولی از دوش گیر — گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو هشیار باش
رہ فتد اے راہرو هشیار باش

در معنی ایں کہ وطن اساسِ ملّت نیست

آں چناں قطعِ اخوت کردہ اند — بر وطن تعمیرِ ملّت کردہ اند
تا وطن را شمعِ محفل ساختند — نوعِ انسان را اقابل ساختند
جنّتے جستند در بئس القرار (۱) — تا احلّوا قومهم دار البوار
ایں شجر جنت ز عالم بردہ است — تلخی پیکار بار آوردہ است
مردمی اندر جہاں افسانہ شد — آدمی از آدمی بیگانہ شد

(۱) اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّاَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ (آیہ شریفہ)

روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۱) آدمیت گم شد و اقوام ماند
تا سیاست مسندِ مذہب گرفت این شجر در گلشنِ مغرب گرفت
قصۂ دینِ مسیحائی فسرد شعلۂ شمعِ کلیسائی فسرد
اُسقف از بے طاقتی درماندہ (۲) مہرہا از کف بروں افشاندہ
قومِ عیسےٰ بر کلیسا پازدہ نقدِ آئینِ خلیپا وازدہ
دہریت چوں جامۂ مذہب درید مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید
آں فلارنسادیِ باطل پرست (۳) سرّ آدیدہ مردم شکست
نسخۂ بہرِ شہنشاہاں نوشت در گلِ مادانہ پیکار کشت
فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت
بت گری مانندِ آزر پیشۂ اش بست نقشِ تازہ اندیشۂ اش
مملکت را دینِ او معبود ساخت فکرِ او مذموم را محمود ساخت
بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد نقدِ حق را بر عیارِ سود زد
باطل از تعلیمِ او بالیدہ است حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

(۱) ہفت اندام : اعضاء جسمانی ۱۲ (۲) اُسقف : پاپائے اعظم ۱۲
(۳) فلارنسادی یعنی میکیاولی : کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں
پیدا ہوا ۱۲

طرحِ تدبیر زبُن فرجام ریخت (۱) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت
شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیٔ ایں کہ ملّتِ محمدیہ نہایت ندارد

کہ دوامِ ایں ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ — رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ
چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ — از زمیں یک شہر انجم خاستہ
سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ — از سرِ و آبِ جو خوابیدۂ
غنچہ بر می دمد از شاخسار — گیرد و شش بادِ نسیم اندر کنار
غنچہ از دستِ گلچیں خوں شود — از چمن مانندِ بو بیروں رود

(۱) خسک : کانٹے ۱۲

بست قمری آشیاں بلبل پرید — قطرۂ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالۂ ناپائدار — کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیاں گنجِ فراوانش ہماں — محفلِ گلہائے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پرورے گوہر گرے — کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جامِ صد روز از خمِ ایام رفت

بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است — دوڑہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہائے پے بپے — ہست تقویمِ امم پایندہ تر

در سفر پایاست و صحبت قائم است — فرورہ گیر است و ملت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است — سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد برمی خیزد از مشت گلے — قوم زاید از دلِ صاحب دلے

فردِ پورِ شصت و ہفتاد است و بس — قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن — زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکیٔ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) — از اجل فرساں پذیرد مثلِ فرد

(۱) ولکل امۃ اجل (آیۂ شریفہ)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالو بلیٰ ست

از ازل این قوم بے پرواستے (۱) — استوار از نحن نزلنا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا نہ یطفؤا فرمودہ است (۲) — از فسردن ایں چراغ آسودہ است

است در حق پرستی کاملے — امتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد ایں تیغ اصیل — از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ

تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را جستیم — حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

آسماں با ما سرِ یکتا یاشت — در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بندہا از پا کشود آں فتنہ را — بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را

فتنۂ پامالِ راہش محشرے — کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دیدۂ بعد از آنچہ ما ہم دیدہ

(۱) انا نحن نزلنا الذکر وانا لہ لحافظون (آیۂ شریفہ)

(۲) یریدون ان یطفؤا نور اللہ بافواہہم واللہ متم نورہ ولو کرہ الکافرون۔ (آیۂ شریفہ)

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس
زاں نوآئینِ کہن پیکار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟
شعلہ ہائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکہ ما را فطرتِ ابراہیمی است
ہم بہ مولیٰ نسبتِ ابراہیمی است

از تہِ آتش بر انداز یم گُل
نارِ نمرود را بسازیم گُل

شعلہ ہائے انقلابِ روزگار
چوں بباغِ ما رسد گردد بہار

روسیاں را گرمِ بازاری نماند
آں جہانگیری جہانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں مخمور نشست
رونقِ میخانۂ یوناں شکست

مصر ہم در امتحاں ناکام ماند
استخوانِ او تہِ اہرام ماند

در جہاں بانگِ اذاں بود و ہست
ملّتِ اسلامیاں بود و ہست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است
امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است
از شرارِ لا الٰہ تابندہ است

گرچہ مثلِ غنچہ دلگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنی ایں کہ نظامِ ملّت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملّتِ محمدیہ قرآن است

ملّتے را رفت چوں آئین ز دست
مثلِ خاکِ جزوہائے او ز ہم گسست

ہستیٔ مسلم ز آئین است و بس
باطنِ دینِ نبیؐ ایں است و بس

برگِ گل شد چوں ز آئین بستہ شد
گل ز آئین بستہ شد گلدستہ شد

نغمہ از ضبطِ صدا پیدا ستے
ضبط چوں رفت از صدا غوغا ستے

در گلوئے ما نفس موجِ ہواست
چوں ہوا پابندِ نے گردد نواست

تو ہمی دانی کہ آئینِ تو چیست؟
زیرِ گردوں ستّرِ تمکینِ تو چیست؟

آں کتابِ زندۂ قرآنِ حکیم
حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات
بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے (۱) (۲) آیدش شرمندۂ تاویل نے

(۱) لاریب فیہ (آیۃ شریفہ) (۲) لاتبدیل لکلمۃ اللہ (آیۃ شریفہ)

پختہ تر سودائے خام از زور او
درفتد با سنگ جام از زور او

می برد پابند و آزاد آورد
صید بندان الفرار آورد

نوعِ انساں را پیامِ آخریں
حاملِ او رحمۃٌ لِّلعالمین

اوج گیرد از نیاز آرد بسجد
بندہ را از سجدہ سازد سربلند

رہزناں از حفظِ او رہبر شدند
از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایاں ز تابِ یک چراغ
صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکہ دوشش کوہ بارش برنتافت (۱)
سطوتِ او زہرہ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایۂ آمالِ ما
گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب
چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آہو رمِ جمازہ اش (۲)
گرم چوں آتش دمِ جمازہ اش

رخصتِ خواب افگندہ در زیرِ نخیل
صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در ناآشنا
ہر زہ گرد و از حضر ناآشنا

تا دلش از گرمیٔ قرآں تپید
موجِ بیتابش چو گوہر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق
بندہ آمد خواجہ رفت از پیشِ حق

از جہانبانی نیاید ساز او
مسندِ جم گشت پا انداز او

(۱) انا عرضنا الامانۃ علی السمٰوٰت والارض الخ آیۂ شریفہ (۲) جمازہ : اونٹنی

شہرہا از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتارِ رسوم ایمانِ تو — شیوہ ہائے کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ خود را در زبر[1] — جادہ پیمائی الی شیءٍ نکر[2]

گر تو می خواہی مسلماں زیستن — نیست ممکن جز بقرآں زیستن

صوفی پشمینہ پوشِ حال مست — از شرابِ نغمۂ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآں محفلش

از کلاہ و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاہاں باجگیر

واعظِ دستاں زنِ افسانہ بند — معنیِ او لیست و حرفِ او بلند

از خطیب و دیلمی گفتارِ او[3] — با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

(۱) فَتَقَطَّعُوْٓا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا۔ (آیہ شریفہ)

(۲) يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُّكُرٍ۔ (آیہ شریفہ)

(۳) خطیب و دیلمی اسمائے محدثین ے ضعیف و شاذ و مرسل : اقسامِ حدیث۔ ۱۲

در معنی این که در زمانهٔ انحطاط تقلید از اجتہاد اولی تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو
شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ بُرد
نور و نارِ لا الہ از سینہ بُرد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنیٔ تقلید ضبطِ ملت است

در خزانے بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش
حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستان برخوری
باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سرد روزگار او نگر
سختی جانِ نزارِ او نگر

خون گراں سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دہلیز دیک پیکرے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد
یادگارِ موسیٰ و ہارون نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں عمیقش از ہم شکست
جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات
مردِ شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را بر ہم ہمی پیچد بساط

از اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبا بیت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں رسید ہمے باریک تر
ورعِ شاں با مصطفیٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفر کاوشِ را زیگ نماند
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر مارِ گذارِ دیں شداست
ہر لئیمے از دیارِ دیں شداست

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانہ
با یک آئیں ساز اگر فرزانہ

من شنیدستم ز نباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلمان زندہ است
پیکرِ ملت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست　　اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست
چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنیٔ این کہ پختگیٔ سیرِ ملّیہ از اتباعِ آئینِ الٰہیہ است

در شریعت معنیٔ دیگر مجو　　غیرِ ضو در باطن گوہر مجو
ایں گہر را خود خدا گوہر گر است　　ظاہرش گوہر، بطونش گوہر است
علمِ حق غیر از شریعت ہیچ نیست　　اصلِ سنّت جز محبت ہیچ نیست
فرد را شرع است مرقاتِ یقیں (۱)　　پختہ تر از دے مقاماتِ یقیں
ملت از آئینِ حق گیرد نظام　　از نظامِ محکمے خیزد دوام
قدرت اندر علمِ او پیداستے　　ہم عصا و ہم ید بیضاستے

مرقات : زینہ ۱۲

با تو گویم سرِ اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمتِ دیں را امیں
با تو گویم نکتۂ شرعِ مبیں

چوں کسے گردد مزاحم بے سبب
با مسلماں در ادائے مستحب

مستحب را فرض گردانیدہ اند
زندگی را عینِ قدرت دیدہ اند

روز ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱)
بر گمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را
بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد باز کارِ او نظام
تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست؟
زیستن اندر خطر با زندگیست

شرع می خواہد کہ چوں آئی بجنگ
شعلہ گردی و آتشگانی کام سنگ

آزماید قوتِ بازوئے تو (۲)
می نہد الوند پیشِ روئے تو

باز گوید سر مساز الوند را
از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست پیشِ ناتوانے لاغرے
در خورِ سر پنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳)
از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت
بہرِ تو ایں نسخہ قدرت نوشت

(۱) ہیجا : جنگ ۱۲
(۲) الوند : ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲
(۳) صعوہ : سولا ۱۲

از عمل آہن عصب می سازدت
جائے خوبے در جہاں اندازدت

خستہ باشی استوارت می کند
پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات
شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر ز مینی آسماں سازد ترا
آنچہ حق می خواہد آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت
قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار
مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پائے تا در وادیِ لطجا گرفت
تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم
ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند
گشت از پامالِ موئے زردمند

آنکہ از تسخیرِ او سنگ آب گشت
از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد
با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست
قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست

آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست
پائے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر
بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت سازگرد — تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد سیّدِ گردوں جناب (۱) — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او — لالہ گوید دم بدم از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت

اے برادر این نصیحت گوش کن — پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیرِ حروفِ حق گراں قدری

با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد فاروقی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

در معنی آنکہ حسنِ سیرتِ ملیہ از تادیب

بآدابِ محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوں بے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایامِ شباب
می نہ بیند صوابِ ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینہ ما دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید درخت
بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت

ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں
لرزد از بادِ سحر در آشیاں

در تنم لرزید جانِ عالمے
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فرزانۂ امتِ خیر الرسلؐ
جمع گردد پیشِ آں مولائے کل

غازیانِ ملتِ بیضائے او — حافظانِ حکمتِ دعنائے او
ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند — مثلِ انجم در فضائے ملت اند
زاہدان و عاشقانِ دل فگار — عالمان و عاصیانِ شرمسار
در میانِ انجمن گردو بلند — نالہ ہائے ایں گدائے دردمند
اے طریقت مشکل از بے مرکبی — من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے باتو سپرد
کہ نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم — من رہینِ عجلت و امید و بیم
اندکے اندیش و یاد آر اے پسر — اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ
باز ایں ریشِ سفیدِ من نگر — لرزہ بیم و امیدِ من نگر
بر پدر ایں جورِ ناز یبا مکن — پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن
غنچہ از شاخسارِ مصطفیٰؐ — گل شو از بادِ بہارِ مصطفیٰؐ
از بہارش رنگ و بو باید گرفت — بہرہ از خلقِ او باید گرفت
مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است — آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش — تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جہاں دست و زبانش رحمت است

آنکہ مہتاب از سرا انگشتش دونیم — رحمتِ او عامّ و اخلاقش عظیم

از عوامِ او اگر دوری (۱) ای — از میانِ معشرِ ما نیستی

تو کہ مرغِ بوستانِ ماستی — ہم صفیر و ہم زبانِ ماستی

نغمہ داری اگر تنہا مزن — جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

ہر چہ ہست از زندگی سرمایہ دار — میدہد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبلِ استی در چمن پرواز کن — نغمہ با ہم نوایان ساز کن

در عقاب استی تہِ دریا مزی — جز بخلوت خانہ صحرا مزی

کوکبی ہ می تاب بر گردونِ خویش
پا منہ بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرۂ آبے گر از نیساں بری — در فضائے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار — غنچہ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسماں تابِ سحر — کز فسونش غنچہ می بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوہرش (۲) — ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

(۱) معشر: گروہ۔ جماعت ۱۲ (۲) سالمات: اجزائے ترکیبی ۱۲

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست
سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

دریم انداز و کش کہ گردد گوہرے
تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

قطرۂ نیساں کہ مہجور از یم است
نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است
آبِ او تابش ازیمِ پیمبر است

آبِ نیسانی باغوشش در آ
وز میانِ قلزمش گوہر بیا

درجہاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیٔ جاوید شو

در معنیٔ این کہ حیاتِ ملّیہ مرکزِ محسوس میخواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات
سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش
از جہت آں کشیدن پیشہ اش

در جهانِ دیر و زود آید چہ سان؟ وقتِ او فرداست و دی ناید چہ سان؟

گر نظر داری یکے بر خود نگر جزوِ ما پیوستہ با ما بنگر

تا نماید تابِ ناموسِ خویش شعلۂ او پردہ بندازد در آتشِ خویش

سیرِ او را تا سکون باشد نظر موجِ جوئش بستہ آید در گہر

آتشِ او دم بخویشش اندر کشید لالہ گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گراں خیز است و لنگ تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست طائرِ رنگ است جز پرواز نیست

در قفس وا ماندہ و آزاد ہم با نوا ہا می زند فریاد ہم

از پرش پرواز شوید مے بدم چارۂ خود کردہ جوید مے بدم

عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش باز آساں می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام تا دو بالا گردد ش ذوقِ خرام

ساز ہا خوابیدہ اندر سوزِ او دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم شکل گرد و آساں گذار دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثلِ بوسرا پایش رم است چوں وطن در سینہ گیرد دم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند تخمۂ گردد اگر بر خود زند

در گرہ چوں دانہ دارد برگ و بر چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلتے از آب و گل پیدا کند دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچناں آئینِ میلادِ امم زندگی بر مرکزے آید بہم
حلقہ را مرکز چو جاں در پیکر است خطِ او در نقطۂ او مضمر است
قوم را ربط و نظام از مرکزے روزگارش را دوام از مرکزے
راز دار و رازِ ما بیت الحرم سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرم
چوں نفس در سینۂ او پروریم جانِ شیرین است او ما پیکریم
تازہ رو بستانِ ما از شبنمش مزرعِ ما آب گیرد از زمزمش
تابِ او را از ذرہ ہا یابش آفتاب غوطہ زن اندر فضایش آفتاب
دعویٔ او را دلیل استیم ما از براہیمِ خلیل استیم ما
در جہاں ما را بلند آوازہ کرد با حدوثِ ما قدم شیرازہ کرد
ملتِ بیضا ز طوفش ہم نفس ہمچو صبحِ آفتاب اندر قفس
از حسابِ او یکی بسیاریت پختہ از بندِ یکی خود داریت
تو ز پیوندِ حریمے زندہ ای تا طوافِ او کنی پایندہ ای
در جہاں جانِ امم جمعیت است در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر
از مآلِ اُمتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست
رشتۂ جمعیت ملت شکست

آنکہ بالید اندر آغوشِ رسل
جزو او دانندۂ اسرارِ کل

دہر سیلی بر بناگوشش کشید
زندگی خوں گشت از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہائے تاکِ او
بیدِ مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گلِ غربت زباں گم کردہ (۱)
ہم نوا ہم آشیاں گم کردہ

شمعِ مرد و نوحہ خوانِ پروانہ اش
مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن
اے اسیرِ التباسِ دہر و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن
صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو
آنچناں گم شو کہ بگریزد سجود شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید
تا بہ نازِ عالمِ آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

(۱) از گلِ غربت : یعنی غربت کی وجہ سے ۱۲

در معنیٔ این کہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین ملّیہ است و نصب العین امّتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات — حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چوں ز ربطِ مدعا بستہ شد — زندگانی مطلع برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما — ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی — جمعِ سیمابِ توائے زندگی

چوں حیات از مقصدے محروم شود — ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند — بہرِ او چیزہا گزیندرد کند

ناخدا را ایمِ ردی از ساحل است — اختیارِ جادہ ہا از منزل است

بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحراستے — مدعایش محملِ لیلاستے

تا بود شہدِ رسا لیلائے ما — بر نمی خیزد بصحرا پائے ما

ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل — کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل

گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست — تیز از سعیِ تحصیلِ بقاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات — آتشے چوں لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است — مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او — یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو — طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو
خوش نوائے نغمہ سازِ قم زدست — زخمہ معنی بر ابریشم زدست
تا کشد خار از کفِ پارہ سپر (۱) — می شود پوشیدہ محمل از نظر

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

ایں کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۲) — از امتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست — صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست — تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ یاد رفتہ جاں کاہیدہ است — تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با اسرار داشت — با خداوندانِ باطل کار داشت

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر — یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد
(ملا قتی)

(۲) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

تخمِ ایماں آنسزاند در گل نشاند | باز بانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ پرکارِ عالم لا الٰہ | انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی | مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفریدہ از تابِ او | موج در دریا تپیدہ از تابِ او
خاک از موجِ نسیمش گل شود | مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود
شعلہ در رگہائے تاک از سوزِ او | خاکِ سینا تابناک از سوزِ او

تا بدست آورد نبضِ کائنات — وانمود اسرارِ تقویمِ حیات
از قبائے لالہ ہائے ایں چمن — پاک شمشت آورد گیہائے کہن
در بہارِ او بستہ دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات
اے کہ می داری کتابش در بغل — تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل
فکرِ انساں بت پرستے جنگرے — ہر زماں در جستجوئے پیکرے
باز طرحِ آذری انداختہ است — تازہ تر پروردگارے ساختہ است
کاید از خود ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب
آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند — پیشِ پائے ایں بتِ ناارجمند
اے کہ خوردستی زمیناے خلیلؑ — گرمیٔ خونت ز صہبائے خلیلؑ
بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن — تیغِ لا موجود الا ھو بزن
جلوہ در تاریکیٔ ایام کن (۱) — آنچہ بر تو کامل آمد عام کن
ترزم از شرمِ تو چوں روزِ شما — پرسدت آں آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردہ
پس چرا با دیگراں نسپردہ

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی۔

در معنیٔ این کہ توسیعِ حیاتِ ملیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستہ ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستہ
چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز دل بغائب بند و با حاضر ستیز
ہستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب می شود دیباچہ تسخیرِ غیب
ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس سینہ او عرصہ تیر است و بس
از کُنِ حق ماسوا شد آشکار تا شود پیکانِ تو سنداں گذار
رشتہ باید گرہ اندر گرہ تا شود لطفِ کشودن را فرہ
غنچہ از خود چمن تعمیر کن شبنمی و خورشیدی تسخیر کن
از تو می آید اگر کار شگرف از دمے گرمے گداز ایں شیر برف
ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد عالمے از ذرہ تعمیر کرد
آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اول کشود — همت از تسخیر موجود آزمود
کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختهٔ تعلیم ارباب نظر
اے کہ از تاثیر افیون خفتہ — عالم اسباب را دون گفتہ
خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را — دون مخوان ایں عالم مجبور را
غایتش توسیع ذات مسلم است — امتحانِ ممکنات مسلم است
می زند شمشیر دوں بر تنت — تا بہ بینی ہست خوں اندر تنت
سینہ را از سنگ زورے ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن
حق جہاں را قسمتِ یکساں شمرد — جلوہ اش با دیدهٔ مومن سپرد
کاروان را رہگذار است ایں جہاں — نقدِ مومن را عیار است ایں جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا
ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دلدلِ اندیشہات طوطی پرست — آنکہ گامش آسمان پہنا در است
احتیاجِ زندگی میرانندش — بر زمیں گردون سپر گردانندش
تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام — ذوقِ فنونہائے تو گردد تمام
نائبِ حق در جہاں آدم شود — بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں (۱) کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن یعنی این جا نہ را ما ہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند مہرہا در ذرہ ہا پوشیدہ اند

از شعاعش دیدہ کن نادیدہ را وا نما اسرارِ نا فہمیدہ را

تابش از خورشید عالمتاب گیر برق طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیارہ گردوں وطن آں خداوندانِ اقوامِ کہن

ایں ہمہ اے خواجہ آغوشِ تواند (۲) (۳) پیش خیز و حلقہ در گوشِ تواند

جستجو را محکم از تدبیر کن انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشاد در اشیا نگر نشتر زیرِ پردہ صہبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد ناتواں باج از توانایاں خورد

صورتِ مستی ز معنی سادہ نیست ایں کہن ساز از نوا افتادہ نیست

برق آہنگ است ہشیارش زنند خویش را چوں زخمہ بر تارش زنند

تو کہ مقصودِ خطابِ انظری پس چرا ایں راہ چوں کوراں روی

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار ۱۲ (۲) آغوش : لونڈی کنیز ۱۲

(۳) پیش خیز : خدمت گار ۱۲

قطرہ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است
چوں بدریا در رود گوہر شود — جوہرش تابندہ چوں اختر شود
چوں صبا بر صورت گل ساتمن — غوطہ اندر معنئ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است — مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) — نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد
اے خجت لنگ از رہ دشوار زیست — غافل از ہنگامۂ پیکار زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند — لیلئ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثل قیس آوارہ — خستہ و ماندہ بیچارہ

علم اسماء (۲) اعتبار آدم است
حکمت اشیا حصار آدم است

(۱) مرزا غالب بہ تغیر الفاظ ۱۲ (۲) وعلم آدم الاسماء.

در معنی این کہ کمال حیات ملّیہ این است کہ ملّت مثل فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیل این احساس از ضبطِ روایاتِ ملّیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر — کو بود از معنیٔ خود بے خبر

ناشناسِ دور و نزدیک آنچناں — ماہ را خواہد کہ بر گیرد عناں

از ہمہ بیگانہ آں نامیدہ است — گریۂ مست و شیرِ مست و خواب مست

زیر و بم را گوشِ او در گیر نیست — نغمہ اش جز شور و شر نذیر نیست

سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز — چوں گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز

جستجو سرمایہ پندارِ او — از چرا چوں کے بجز گفتارِ او

نقش گیرِ این و آں اندیشہ اش — غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے
جانِ او آشفته می گردد بسے

فکرِ خامش در ہوائے روزگار
پرکشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش
باز سوئے خویشتن می آوردش

تا ز آتشگیریِ افکارِ او (۱)
گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرائش فتد بر خویشتن
دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یادِ او با خود شناسائیش کند
حفظِ ربطِ دوش و فردائیش کند

سفتہ ایامش دریں تار زراند
ہمچو گوہر از پئے یک دیگراند

گرچہ غیر از دم کاہد افزایدش گلش
"من ہمانستم کہ بودم" دردلش

ایں "منِ" نوزادہ آغازِ حیات
نغمہ بیداریِ سازِ حیات

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است
طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن ناآگہے
گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروز و فردا ش نیست
حلقہ ہائے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردمک است
غیر را بیننده و از خود گم است

صد گره از رشتۂ خود وا کند
تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

(۱) زرچک : ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں چھچھوری کہتے ہیں ۱۲

گرم چوں افتد بکار روزگار
ایں شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد انداز دو ازو
سرگزشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت
شانہ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگزشت
خود شناس آمد ز یادِ سرگزشت

سرگزشتِ او گر از یادش رود
باز اندر نیستی گم می شود

نسخہ بودِ ترا اے ہوشمند
ربطِ ایام آمد و شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن
سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانہ
داستانے قصہ و افسانہ؟

ایں ترا از خویشتن آگہ کند
آشنائے کاروانِ مرد رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است ایں
جسمِ ملت را چو اعصاب است ایں

ہمچو خنجر بر فسانت می زند
باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ ساز جلال نگارد و لپذیر
نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر
دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است
روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پرکارے کہ بیند رفتہ را
پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در میناے او
مستیٔ پارینہ در صہباے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید
طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تا بیخ را پاینده شو
از نفسہائے رمیدہ زنده شو

دودش را پیوند با امروز کن
زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتۂ ایام را آور بدست
ورنہ گردی روز کور و شب پرست

سر ز زندانِ ماضی تو حالِ تو
خیز و از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواہی حیاتِ لازوال
رشتۂ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است
مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنی این کہ بقائے نوع از اموست

و حفظ و احترام امومت اسلام است

نغمہ خیزد از زخمہ زن ساز مرد
از نیاز او دو بالا ناز مرد

پوشش عریانی مرد از زن است (۱)
حسن و جوع عشق را پیراہن است

عشق حق پروردہ آغوش او
این نوا از زخمہ خاموش او

آنکہ نازد بر وجود شکر نعمات (۲)
ذکر او فرمود با طیب و صلوٰۃ

مسلمے کو را پرستارے نمرد
بہرہ از حکمت قرآن نبرد

نیک اگر بینی امومت حجت است
زانکہ او را با نبوت نسبت است

شفقت او شفقت پیغمبر است
سیرت اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیر ما
در خط سیمائے او تقدیر ما

ہست اگر فرہنگ تو معنی رسے
حرف امت نکتہ ہا دارد بسے

(۱) ھُنَّ لِبَاسٌ لَّکُمْ (آیہ شریفہ) (۲) حدیث مشہور ۱۲

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے اُمّہات آمد جناں

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرمیِ رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حباب جوئے ما

آں دُرخِ رستاق زادے جا بہ لے (۱) (۲) (۳) — پست بالائے سطبرے بد گلے

ناتراشیدہ پرورش نادادہ — کم نگاہے کم زبانے سادہ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں — گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملّت ار گیرد ز آغوشش بدست — یک مسلمانِ غیورِ حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست — صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوش نازک پیکرے — خانہ پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است — ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہ ہائے ملّتِ بیضا گسیخت — تا ز چشمش عشوہ ہا حاصل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزاد کیش — از حیا ناآشنا آزاد کیش

علمِ او بارِ امومت بر نتافت — بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

(۱) دُرخ : مخففِ دُختر (۲) رستاق زاد : گنوار

(۳) سطبر : فربہ

این گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

لا الٰہ گویاں چو انجم بے شمار
بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار

پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز
از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز

مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما
آں تجلی ہائے نا مشہودِ ما

شبنمے بر برگِ گل ننشستہ
غنچہ ہائے از صبا ناخستہ

بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات
از خیابانِ ریاضِ اُمہات

قوم را سرمایہ اے صاحب نظر
نیست از نقد و قماش و سیم و زر

مالِ او فرزند ہائے تندرست
تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوت مادراں
قوتِ قرآن و ملت مادراں

در معنیٔ این کہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہراؓ اسوۂ کاملہ است

برائے نساء اسلام

مریمؑ از یک نسبت عیسیٰ عزیز
از سہ نسبت حضرت زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمۃ للعالمینؐ
آں امامِ اوّلین و آخرین

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئیں آفرید

بانوئے آں تاجدارِ ہل اتیٰ
مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آں کاروانِ سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیر الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں
قوتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ
اہلِ حق حریت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمہات
جوہرِ صدق و صفا از اُمہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ
مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت
با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش
گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا
آسیا گرداں و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز
گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او بر چید جبریل از زمیں
ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتہ آئینِ حق زنجیرِ پاست
پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاک تو ما را رحمت است قوتِ دین و اساسِ ملت است
کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست لا الٰہ آموختی اورا نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید برجبل رخشید و صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر ترفرش و پُرفن است کاروانش نقدِ دین را رہزن است
کورو نیرنگ ناشناس ادراکِ او ناکساں رنجیریٔ پیراکِ او
چشمِ او بیباک و ناپرواستے پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا : چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را　　کشتهٔ او زنده داند خویش را
آب بند نخلِ جمعیت توئی　　حافظ سرمایهٔ ملت توئی
از سرِ سود و زیان سودا مزن　　گام جز بر جادهٔ آبا مزن
هوشیار از دست برد روزگار　　گیر فرزندانِ خود را در کنار
این چمن زادان که پر بکشاده اند　　از آشیانِ خویش دور افتاده اند
فطرتِ تو جذبه ها دارد بلند　　چشمِ هوش از اسوهٔ زهرا (رض) مسند
تا حسینی شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشین بگلزار آورد

(۱) اسوه : نمونه ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

"قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ"

من شبے صدیق را دیدم بخواب — گل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) — آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر — ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق — عشقِ تو سرمایۂ دیوانِ عشق
پختہ از دستت اساسِ کارِ ما — چارۂ فرما بپائے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تابِ از سورۂ اخلاص گیر

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

اینکه در صد سینه پیچد یک نفس — جز ترا از اسرار توحید است و بس

رنگ او بر کن مثال او شوی — در جهان عکس جمال او شوی

آنکه نام تو مسلمان کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است

خویشتن را ترک و افغان خواندهٔ — وائے بر تو آنچه بودی ماندهٔ

وارهان نامیده را از نامها — ساز با خُلم در گذر از جامها

اے که تو رسوائے نام افتادهٔ — از درخت خویش خام افتادهٔ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدت خود را مگردان لخت لخت

اے پرستار یکی گر تو توئی — تا کجا باشی ستی خوان دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیدهٔ (۱) — در دل آور آنچه بر لب چیدهٔ

صد طلل از تلتے انگیختی — بر حصارِ خود شبیخون ریختی

یک شو و توحید را مشهود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایمان فزاید در عمل
مرده آن ایمان که ناید در عمل

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر بہ اللہ الصمد دل بستۂ — از حدِ اسباب بیروں جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست — زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو — اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوہ گردوں مکن — دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علیؓ در سازبانِ شعیر — گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منت از اہلِ کرم بردن چرا — نشترِ لا در نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر — یوسفِ استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر — در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحہ اَقِلَّ مِنَ الدُّنیا شمار (۱) — از قناعت حرّاً شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو — در جہاں منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ — جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ

(۱) اَقِلَّ مِنَ الدُّنیا تَعِش حرّاً (قولِ فاروقؓ)

"پشتِ پاژن تختِ کیکاؤس را سر بدہ از کفِ مدہ ناموس را"

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قائدِ اسلامیاں ہارون رشید (۱) آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید
گفت مالکؒ را کہ اے مولائے قوم روشن از خاکِ درت سیمائے قوم
اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث از تو خواہم درسِ اسرارِ ادب
لعل تا کے پردہ بندد اندرین خیزد و در دارالخلافت بہ زن
اے خوشا تابانیِ روزِ عراق اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق
می چکد آبِ خضر از تاکِ او مرہم از زخمِ مسیحا خاکِ او
گفت مالکؒ مصطفیٰ را چاکرم نیست جز سودائے او اندر سرم
من کہ باشم بستہ فتراکِ او برنخیزم از حریمِ پاکِ او
زندہ از تقبیلِ خاکِ شیرِ بم خوشتر از روزِ عراق آمد شبم
عشق می گوید کہ فرمانم پذیر پادشاہاں را بخدمت ہم بگیر
تو ہمی خواہی مرا آقا شوی بندۂ آزاد را مولا شوی
بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت خادمِ ملت نگردد چاکرت

(۱) نقفور : رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

بہرہ خواہی اگر از علمِ دیں در میانِ حلقہ درسم نشیں

بے نیازی نازہا دارد بسے
نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است
علمِ غیر آموختن اندوختن روئے خویش از خانہ اش افروختن
از بلندی از شعاعش می بری من ندانم تو توئی یا دیگری
از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت
کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن از سحابش گریۂ باراں مکن
عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر در گلوئے تو نفس از تارِ غیر
بر زبانت گفتگوہا مستعار در دلِ تو آرزوہا مستعار
قمریانت را نوا ہا خواستہ سروہایت را قبا ہا خواستہ
بادہ می گیری بجام از دیگراں جام ہم گیری بوام از دیگراں
آں نگاہش سرِّ ما زاغ البصر (۱) سوئے قوم خویش باز آید اگر
می شناسد شمعِ او پروانہ را نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

(۱) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیہ شریفہ)

لَسْتَ مِنِّیْ گویدت مولائے ما
وائے ما ائے وائے ما ائے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا — ہستیٔ خود در سحر گم تا کجا
ریوے از تسبیح در دغے خورد (۲) — رخت از پہنائے گردوں بردہ
آفتاب استی یکے در خود نگر — از نجوم دیگراں تا بے خبر
بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی — خاک بردی کیمیا در باختی
تا کجا رختی ز تابِ دیگراں — سر سبک ساز از شرابِ دیگراں
تا کجا طوفِ چراغِ محفلے — زاتشِ خود سوز اگر داری دلے
چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش — می پرو اما بجائے خویش باش
در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند — راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند
فرد فرد آمد کہ خود را داشناخت — قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو
فارغ از اربابِ دون اللہ شو

(۱) لَسْتَ مِنِّیْ : یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ (۲) ریو : فریب ۱۲

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قوم تو از رنگ و خوں بالاتر است — قیمتِ یک اسوۂ از صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوے قنبرے — در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از بابُ امّ و اعمام باش (۱) — ہمچو سلمان ز اہلِ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲) — شہد را در خانۂ لالہ نہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمرا ستے — قطرۂ از نرگسِ شہلا ستے

ایں نمی گوید کہ من از عنبرم (۳) — آں نمی گوید من از نیلوفرم

ملّتِ ما شانِ ابراہیمی است (۴) — شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملّت کردۂ — خانہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق — جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے اُن کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ اُنھوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام" (۲) لالہ : شہد کا چھتا ۱۲ (۳) عنبر : نرگس (۳) شان : شہد کا چھتا ۱۲

سوخت از مرگِ برادر سینه اش — آب گردید از گداز آئینه اش
گریه ہائے خویش را پایاں ندید — در غمش چوں ماه داماں شیون کشید
"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز — یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آه آں سروِ سہی بالائے من — در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما
دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم — زیں جہت با یک دگر پیوستہ ایم
رشتہ ما یک تولا بس است — چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است
مستیِ او تا بجانِ ما دوید — کہنہ را آتش زد و نو آفرید
عشقِ او سرمایہ جمعیت است — ہمچو خوں اندر عروقِ ملت است
عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتہ عشق از نسب محکم تر است
عشق ورزی از نسب باید گذشت — ہم ز ایران و عرب باید گذشت
امتِ او مثلِ او نورِ حق است — ہستیِ ما از وجودش مشتق است
"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"
ہر کہ پا در بندِ تسلیم و رضاست — بے خبر از لَا نُفَرِّقُ بَیْنَ اَحَدٍ ز ماست

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟
لالۂ گور بر سرِ کہسے دمید گوشۂ دامانِ صحرا گل چید
آتشِ او شعلہ گیرد بر بر از نفس ہائے نخستینِ سحر
آسماں زآغوشِ خود نگذاردش کوکبِ وامانده پندارد ش

بوسہ شش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتۂ لَمْ يَكُنْ باید قوی تا تو در اقوامِ بیہمتا شوی
آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک بندہ اش ہم درنسازد با شریک
مومنِ بالاسے ہر بالا ترے غیرتِ او برنتابد ہمسرے
خرقۂ لَا تَحْزَنُوا اندر برش (۱) اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش
می کشد بارِ دو عالم دوشِ او بحر و بر پروردۂ آغوشِ او
برغوِ تندر رمد ام افگندہ گوش (۲) برق اگر ریزد ہمی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر امر و نہی او عیارِ خیر و شر

(۱) وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ (آیہ شریفہ) (۲) غوِ تندر: بجلی کی کڑک۔

در گره صد شعله دارد آنگرش
زندگی گیرد کمال از جوهرش

در فضائے این جہانِ طے و ہو
نغمہ پیدا نیست جز تکبیرِ او

عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم
ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم

سازِ او در بزم ہا خاطر نواز
سوزِ او در رزم ہا آہن گداز

در گلستاں با عنادل ہم صفیر
در بیاباں جستہ باز صید گیر

زیرِ گردوں می نیاساید دمش
بر فلک گیرد قرار آب و گلش

طائرش منقار بر اختر زند
آنسوئے این کہنہ چنبر پر زند

تو بہ پروازے پرے نکشودہ
کرمک استی زیرِ خاک آسودہ

خوار از مہجوریٔ قرآں شدی
تکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندہ
در بغل داری کتابِ زندہ

تا کجا در خاک می گیری وطن؟
زحمت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی
جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند
آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت پیشِ رخِ تابندۂ تو
ترک و تاجیک و عرب ہندوئے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات
فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی
بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابودِ سندیہا خجل
پیکرانِ ایں سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود
تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد
یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر
از اب و ام گشتہ ام محبوب تر

عشق در من آتشے افروختہ است
فرصتش باد اکہ جانم سوختہ است

نالۂ مانندِ نَے سامانِ من
آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است
بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سنتِ نبی بیگانہ شد
باز ایں بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّیٰ و ہبل
ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است
زانکہ او را سومنات اندر سر است

رخت ہستی از عرب برچیدہ
در خمستانِ عجم خوابیدہ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او
سرد تر از اشک ہائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندہ
سینہ اش فارغ ز قلبِ زندہ

نعشش از پیشِ طبیباں بردہ ام
در حضورِ مصطفیٰ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیواں گفتنش
سرّ ہائے از اسرارِ قرآں گفتنش

داستانے گفتم از یارانِ نجد
نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم
قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت برما بندد افسونِ فرنگ (۱)
ہست غوغائیش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندہ (۲)
بر بطِ سلمیٰ مرا بخشندہ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را
اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز ۱۲ (۲) بصیری: مصنف قصیدۂ بردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مظہر عطا فرمائی ۱۲

گر دلم آئینہ بے جوہر است ور بحمد اللہ نفس گفتار آتشیں ہمدم است

اے فروغت صبح اعصار و دہور چشم تو بینندۂ ما فی الصدور

پردۂ ناموس فکرم چاک کن ایں خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن بر تختِ حیات اندر برم اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است یک دعایت مزد گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزّ و جل عشق من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشندۂ بہرۂ از علمِ دیں بخشندۂ

در عمل پاینده تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

دخت جانم تا در جہاں آوردہ ام آرزوئے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است محرم از صبحِ حیاتم بودہ است

از پدر تا نامِ تو آموختم آتشِ ایں آرزو افروختم

تا فلک دیرینہ ترسازد مرا
در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود
ایں کہن صہبا گراں تر می شود

ایں تمنا زیرِ خاکم گوہر است
در شبستانِ ہمیں یک اختر است

مدتے با لالہ رویاں ساختم
عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم
بر چراغِ عافیت داماں زدم

بر قمار قصیدہ گردِ حاصلم
رہزناں بردند کالائے دلم

ایں شراب از شیشۂ جانم نریخت (۱)
ایں زرِ سارا ز دامانم نریخت

عقلِ آزر پیشہ ام زنار بست
نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے
از دماغِ خشکِ من لایَنفکے

حرفے از علم الیقیں ناخواندہ
در گلستانِ آبادِ حکمت ماندہ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود
شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

ایں تمنا در دلم خوابیدہ ماند
در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے زیادِ غیرِ تو جانم تہی
بر لبش آرم اگر فرماں دہی

زندگی را از عمل ساماں نبود
پس مرا ایں آرزو شایاں نبود

(۱) سارا ، خالص ۲؛

شرم از اظہارِ او آید مرا
شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمت گیتی نواز
آرزو دارم کہ میرم در حجاز

سلسلے از ما سوا بیگانہ
تا کجا زناریِ بتخانہ

حیف چوں او را سر آید روزگار
پیکرش را زیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من
وائے امروزم خوشا فردائے من

فرخا شہرے کہ تو بودی دراں
اے خنک خاکے کہ آسودی دراں

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من
پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن"

کوکبم را دیدۂ بیدار بخش
مرقدے در سایۂ دیوار بخش

تا بیاساید دلِ بیتاب من
بستگی پیدا کند سیماب من

با فلک گویم کہ آرامم بگیر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ

پیامِ مشرق

در جواب دیوان شاعر المانوی گوئٹے

اقبال

Code No. ISBN – 969 – 31 – 0003 4.

پیامِ مشرق کی کتابت، ڈیزائن اور لے آؤٹ کے تمام حقوق
بحقِ شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ پبلشرز لاہور محفوظ ہیں
کوئی ناشر فوٹو کاپی یا نقل نہ کرے ورنہ اُس کے نقصان کا وہ خود ذمہ دار ہوگا۔

طبع اوّل ، ۱۹۲۳ء ، ایک ہزار — طبع دوم ، ۱۹۲۴ء ، ایک ہزار
طبع سوم ، ۱۹۲۹ء ، ایک ہزار — طبع چہارم ، ۱۹۴۲ء ، دو ہزار
طبع پنجم ، ۱۹۴۴ء ، ایک ہزار — طبع ششم ، ۱۹۴۶ء ، دو ہزار
طبع ہفتم ، ۱۹۴۸ء ، پانچ ہزار (طبع اوّل تا ہفتم ، زیرِ نگرانی چوہدری محمد حسین ایم اے مرحوم و مغفور)
طبع ہشتم ، ۱۹۵۴ء ، تین ہزار — طبع نہم ، ۱۹۵۸ء ، دو ہزار
طبع دہم ، ۱۹۶۳ء ، دو ہزار — طبع یازدہم ، ۱۹۶۶ء ، دو ہزار
طبع دوازدہم ، ۱۹۶۹ء ، دو ہزار — طبع سیزدہم ، ۱۹۷۱ء ، دو ہزار
طبع چہاردہم ، ۱۹۷۵ء ، دو ہزار — طبع پانزدہم ، ۱۹۷۸ء ، دو ہزار
طبع شانزدہم ، ۱۹۷۹ء ، دو ہزار — طبع ہفتدہم ، ۱۹۸۳ء ، دو ہزار
طبع ہژدہم ، ۱۹۸۶ء ، دو ہزار — طبع نوزدہم ، ۱۹۸۹ء ، دو ہزار

طابع : شیخ نیاز احمد ۔ مطبع : غلام علی پرنٹرز ، اشرفیہ پارک ، اچھرہ ، لاہور
مقامِ اشاعت : شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ پبلشرز ، ۱۹۹ سرکلر روڈ چوک انارکلی لاہور ۵۴۰۰۰/۲

کتب خانہ مسعودیہ ، لاہور
۱۹۶۷

فہرست مطالب

شمار	نظم	صفحہ
۱	دیباچہ	۷
۲	پیش کش	۱۵
	لالۂ طور	۲۳
۳	(رباعیات)	۲۵
	افکار	۸۱
۴	گلِ نخستیں	۸۳
۵	دعا	۸۴
۶	ہلالِ عید	۸۴
۷	تسخیرِ فطرت	۸۵
۸	برگِ گل	۸۹
۹	ترانۂ وقت	۸۹
۱۰	فصلِ بہار	۹۱
۱۱	حیاتِ جاوید	۹۲
۱۲	افکارِ انجم	۹۵
۱۳	زندگی	۹۶
۱۴	محاورہ علم و عشق	۹۷
۱۵	سرودِ انجم	۹۸
۱۶	نسیمِ صبح	۱۰۱
۱۷	پندِ باز با بچۂ خویش	۱۰۲
۱۸	کرمِ کتابی	۱۰۳
۱۹	کبر و ناز	۱۰۴
۲۰	لالہ	۱۰۵
۲۱	حکمت و شعر	۱۰۶
۲۲	کرمکِ شب تاب	۱۰۶

شمار	نظم	صفحہ
۲۳	حقیقت	۱۰۸
۲۴	حُسنِ	۱۰۹
۲۵	قطرۂ آب	۱۱۲
۲۶	محاورہ مابین خدا و انسان	۱۱۴
۲۷	ساقی نامہ	۱۱۵
۲۸	شاہین و ماہی	۱۱۶
۲۹	کرمکِ شب تاب	۱۱۷
۳۰	تنہائی	۱۱۸
۳۱	شبنم	۱۱۹
۳۲	عشق	۱۲۲
۳۳	اگر خواہی حیات اندر خطر زی	۱۲۳
۳۴	جہانِ عمل	۱۲۴
۳۵	زندگی	۱۲۵
۳۶	حکمتِ فرنگ	۱۲۵
۳۷	حور و شاعر	۱۲۶
۳۸	زندگی و عمل	۱۲۸
۳۹	الملکُ للہ	۱۲۹
۴۰	جوئے آب	۱۲۹

شمار	نظم	صفحہ
۴۱	نامۂ عالمگیرؒ	۱۳۱
۴۲	بہشت	۱۳۱
۴۳	کشمیر	۱۳۲
۴۴	عشق	۱۳۳
۴۵	بندگی	۱۳۴
۴۶	غلامی	۱۳۴
۴۷	چیستانِ شمشیر	۱۳۵
۴۸	جمہوریت	۱۳۵
۴۹	بہ مُبلغِ اسلام در فرنگستان	۱۳۶
۵۰	غنی کشمیری	۱۳۷
۵۱	خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا	۱۳۸
۵۲	طیارہ	۱۳۹
۵۳	عشق	۱۴۰
۵۴	تہذیب	۱۴۰
	مئے باقی	۱۴۱
۵۵	(غزلیات)	۱۴۳
	نقشِ فرنگ	۱۸۵
۵۶	پیام	۱۸۷

شمار	نظم	صفحہ
۵۷	جمعیت الاقوام	۱۹۳
۵۸	شوپن ہاور و نیٹشا	۱۹۴
۵۹	فلسفہ و سیاست	۱۹۵
۶۰	صحبتِ رفتگاں	۱۹۶
۶۱	نیٹشا	۱۹۸
۶۲	حکیم آئن سٹائن	۱۹۹
۶۳	باترن	۲۰۰
۶۴	نیٹشا	۲۰۱
۶۵	جلال و ہیگل	۲۰۲
۶۶	پٹوفی	۲۰۳
۶۷	محاورہ مابین حکیم فرنسوی اگسٹس کومٹ و مرد مزدور	۲۰۴
۶۸	ہیگل	۲۰۵
۶۹	جلال و گوئٹے	۲۰۶
۷۰	پیغام برگساں	۲۰۷
۷۱	میخانۂ فرنگ	۲۰۸
۷۲	موسیولینن و قیصر ولیم	۲۰۹
۷۳	حکما	۲۱۱
۷۴	شعرا	۲۱۲
۷۵	خراباتِ فرنگ	۲۱۳
۷۶	خطاب بہ انگلستان	۲۱۴
۷۷	قسمت نامہ سرمایہ دارو مزدور	۲۱۵
۷۸	نوائے مزدور	۲۱۶
۷۹	آزادیٔ بحر	۲۱۷
۸۰	خردہ	۲۱۸

دیباچہ

"پیامِ مشرق" کی تصنیف کا محرک جرمن "حکیمِ حیات" گوئٹے کا "مغربی دیوان" ہے جس کی نسبت جرمنی کا اسرائیلی شاعر ہائنا لکھتا ہے:

"یہ ایک گلدستۂ عقیدت ہے جو مغرب نے مشرق کو بھیجا ہے . . . . . .

اِس دیوان سے اِس امر کی شہادت ملتی ہے کہ مغرب اپنی کمزوری اور سرد روحانیت سے بیزار ہو کر مشرق کے سینے سے حرارت کا متلاشی ہے۔"

گوئٹے کا یہ مجموعۂ اشعار جو اس کی بہترین تصانیف سے ہے اور جس کو اس نے خود "دیوان" کے نام سے موسوم کیا ہے کن اثرات کا نتیجہ تھا اور کن حالات میں لکھا گیا؟ اس سوال کا جواب دینے کے لیے یہ ضروری ہے کہ مختصر طور پر اس تحریک کا ذکر کیا جائے جس کو المانوی ادبیات کی تاریخ میں "تحریکِ مشرقی" کے نام سے یاد کرتے ہیں۔ میرا قصد تھا کہ اس دیباچے میں تحریک مذکور پر کسی قدر تفصیل سے بحث کروں گا مگر افسوس ہے کہ بہت سا مواد جو اس کے لیے ضروری تھا ہندوستان میں دستیاب نہ ہو سکا۔ پال ہورن، تاریخ ادبیات ایران کے مصنف نے اپنے ایک مضمون میں اس امر پر بحث کی ہے کہ گوئٹے کس حد تک شعرائے فارس کا ممنون ہے لیکن رسالہ نادوانڈسود کا وہ نمبر جس میں مضمون مذکور شائع ہوا تھا نہ ہندوستان کے کسی کتب خانے سے مل سکا نہ جرمنی سے مجبوراً اس دیباچے کی تالیف میں کچھ تو گذشتہ مطالعہ کی یادداشت پر بھروسا کرتا ہوں اور کچھ مسٹر جارلس ریمی کے مختصر مگر نہایت مفید اور کارآمد رسالے پر جو انھوں نے اس موضوع پر لکھا ہے

ابتدائے شباب ہی سے گوئٹے کی ہمہ گیر طبیعت مشرقی تخیلات کی طرف مائل تھی۔ سٹراس برگ میں جہاں وہ قانون کے مطالعہ میں مصروف تھا۔ اس کی ملاقات جرمن لٹریچر کی مشہور اور قابل احترام شخصیت ہرڈر سے ہوئی جس کی صحبت کے اثرات کو گوئٹے نے خود اپنے سوانح میں تسلیم کیا ہے۔ ہرڈر فارسی نہ جانتا تھا لیکن چونکہ اخلاقی رنگ اس کی طبیعت پر غالب تھا اس لیے سعدی کی تصانیف سے اسے نہایت گہری دلچسپی تھی۔ چنانچہ "گلستان" کے بعض حصوں کا اس نے جرمن زبان میں ترجمہ بھی کیا ہے۔ خواجہ حافظ کے رنگ سے اُسے چنداں لگاؤ نہ تھا۔ اپنے معاصرین کو سعدی کی طرف توجہ دلاتے ہوئے لکھتا ہے "حافظ کے رنگ میں ہم بہت کچھ نغمہ سرائی کر چکے۔ اس وقت سعدی کے تلذذ کی ضرورت ہے"۔ لیکن باوجود اس دلچسپی کے جو ہرڈر کو مشرقی لٹریچر سے تھی اس کے اپنے اشعار اور دیگر تصانیف پر مشرقی لٹریچر کا کوئی اثر معلوم نہیں ہوتا۔ علی ہذا القیاس گوئٹے کا دوسرا معاصر شلر بھی جو مشرقی تحریک کے آغاز سے پہلے ہی مر چکا تھا مشرقی اثرات سے آزاد ہے گو اس بات کو فراموش نہ کرنا چاہیے کہ اس کے ڈراما "تورانِ دخت" کا پلاٹ مولانا نظامی کے افسانہ بحر و بادشاہ اقلیم چہارم (ہفت پیکر) سے لیا گیا ہے۔ جس کا آغاز مولانا نے اس شعر سے کیا ہے ؎

"گفت کز جملۂ ولایت روس
بود شہرے بہ نیکوئی چو عروس"

۱۸۱۲ء میں فان ہیمر نے خواجہ حافظ کے دیوان کا پورا ترجمہ شائع کیا اور اسی ترجمے کی اشاعت سے جرمن ادبیات میں مشرقی تحریک کا آغاز ہوا۔ گوئٹے کی عمر اس وقت ۶۵ سال کی تھی اور یہ وہ زمانہ تھا جب کہ جرمن قوم کا انحطاط ہر پہلو سے انتہا تک پہنچ چکا تھا۔ ملک کی سیاسی تحریکوں میں عملی حصہ لینے کے لیے گوئٹے کی فطرت موزوں نہ تھی اور یورپ کی عام ہنگامہ آرائیوں سے بیزار ہو کر اس کی بے تاب اور بلند پرواز روح نے مشرقی فضا کے امن و سکون میں اپنے لیے ایک تسکین تلاش کر لیا۔ حافظ کے ترنم نے اس کے تخیلات میں ایک ہیجانِ عظیم برپا کر دیا جس نے آخر کار "مغربی دیوان" کی ایک پایدار اور مستقل صورت اختیار کر لی مگر فان ہیمر کا ترجمہ گوئٹے کے لیے محض ایک محرک ہی نہ تھا بلکہ اس کے عجیب و غریب تخیلات کا ماخذ بھی تھا۔ بعض بعض جگہ اس

کی نظم خواجہ کے اشعار کا آزاد ترجمہ معلوم ہوتی ہے اور بعض جگہ اس کی قوتِ تخیل کسی خاص مصرع کے اثر سے ایک نئی شاہراہ پر پڑ کر زندگی کے نہایت دقیق اور گہرے مسائل پر روشنی ڈالتی ہے۔ گوئٹے کا مشہور سوانح نگار بیل سوشکی لکھتا ہے:

"بلبلِ شیراز کی نغمہ پردازیوں میں گوئٹے کو اپنی ہی تصویر نظر آتی تھی۔ اس کو کبھی کبھی یہ احساس بھی ہوتا تھا کہ شاید میری روح ہی حافظ کے پیکر میں رہ کر مشرق کی سرزمین میں زندگی بسر کر چکی ہے۔ وہی زمینی مسرت، وہی آسمانی محبت، وہی سادگی، وہی عمق، وہی جوش و حرارت، وہی وسعتِ مشرب، وہی کشادہ دلی اور وہی قیود و رسوم سے آزادی! غرضکہ ہر بات میں ہم اسے حافظ کا مثیل پاتے ہیں۔ جس طرح حافظ لسان الغیب و ترجمانِ اسرار ہے اسی طرح گوئٹے بھی ہے اور جس طرح حافظ کے بظاہر سادہ الفاظ میں ایک جہانِ معنی آباد ہے اسی طرح گوئٹے کے بیسا نتہ پن میں بھی حقائق و اسرار جلوہ افروز ہیں۔ دونوں نے امیر و غریب کے خراجِ تحسین وصول کیا۔ دونوں نے اپنے اپنے وقت کے عظیم الشان فاتحوں کو اپنی شخصیت سے متاثر کیا (یعنی حافظ نے تیمور[1] کو اور گوئٹے نے نپولین کو) اور دونوں عام تباہی اور بربادی کے زمانے میں طبیعت کے اندرونی اطمینان و سکون کو محفوظ رکھ کر اپنی قدیم ترنم ریزی جاری رکھنے میں کامیاب رہے۔"

خواجہ حافظ کے علاوہ گوئٹے اپنے تخیلات میں شیخ عطار، سعدی، فردوسی اور عام اسلامی لٹریچر کا بھی ممنونِ احسان ہے۔ ایک آدھ جگہ ردیف و قافیہ کی قید سے غزل بھی لکھی ہے۔ اپنی زبان میں فارسی استعارات بھی (مثلاً "گوہرِ اشعار"، "تیرِ مژگاں"، "زلفِ گرہ گیر") بے تکلف استعمال کرتا ہے بلکہ فارسیت کے جوش میں امرد پرستی کی طرف اشارات کرنے سے بھی احتراز نہیں کرتا۔ دیوان کے مختلف حصوں کے نام بھی فارسی ہیں مثلاً مغنی نامہ، ساقی نامہ، عشق نامہ، تیمور نامہ، حکمت نامہ وغیرہ۔ باوجود ان سب باتوں کے گوئٹے کسی فارسی شاعر کا مقلد نہیں اور اس کی شاعرانہ فطرت قطعاً آزاد ہے۔ مشرق کے لالہ زاروں میں اس کی نوا پیرائی محض عارضی

---

[1] خواجہ حافظ اور تیمور کی ملاقات کی روایت صحیح نہیں معلوم ہوتی۔ کیونکہ خواجہ کا انتقال تیموری فتح شیراز سے پہلے ہو چکا تھا۔

ہے، وہ اپنی مغربیت کو کبھی ہاتھ سے نہیں دیتا اور اس کی نگاہ صرف انھیں مشرقی حقائق پر پڑتی ہے جن کو اس کی مغربی فطرت جذب کر سکتی ہے۔ عجمی تصوف سے اسے مطلق دلچسپی نہ تھی اور گوئٹے سے یہ بات معلوم تھی کہ مشرق میں خواجہ حافظ کے اشعار کی تفسیر تصوف کے نقطۂ نگاہ سے کی جاتی ہے، وہ خود تغزلِ محض کا دلدادہ تھا اور کلام حافظ کی صوفی تعبیر سے اسے کوئی ہمدردی نہ تھی۔ مولانا روم کے فلسفیانہ حقائق و معارف اس کے نزدیک مبہم تھے لیکن معلوم ہوتا ہے کہ اس نے رومی کے کلام پر غائر نگاہ نہیں ڈالی کیونکہ جو شخص سپینوزا رہالینڈ کا ایک فلسفی جو مسئلہ وحدت الوجود کا قائل تھا) کا مداح ہو اور جس نے برونو (اٹلی کا ایک وجودی فلسفی) کی حمایت میں قلم اٹھایا ہو اس سے ممکن نہیں کہ رومی کا معترف نہ ہو۔

غرضکہ "مغربی دیوان" کی وساطت سے گوئٹے نے جرمن ادبیات میں عجمی روح پیدا کرنے کی کوشش کی۔ بعد کے شعرا پلاٹن۔ روکرٹ اور ہوڈن سٹاٹ نے اس مشرقی تحریک کو جس کا آغاز گوئٹے کے دیوان سے ہوا تکمیل تک پہنچایا۔ پلاٹن نے ادبی اغراض کے لیے فارسی زبان سیکھی۔ قافیہ ردیف بلکہ ایرانی عروض کے قواعد کی پابندی سے غزلیں لکھیں۔ رباعیاں لکھیں اور نپولین پر ایک قصیدہ بھی لکھا۔ گوئٹے کی طرح فارسی استعارات مثلاً "عروسِ گل" "زلفِ مشکیں"۔ "لالہ عذار" کو یہ بھی بے تکلف استعمال کرتا ہے اور تغزلِ محض کا دلدادہ ہے۔ روکرٹ عربی۔ فارسی۔ سنسکرت تینوں زبانوں کا ماہر تھا۔ اس کی نگاہ میں فلسفہ رومی کی بڑی وقعت تھی اور اس کی "غزلیات" زیادہ تر مولانا روم ہی کی تقلید میں لکھی گئی ہیں۔ چونکہ اسے مشرقیہ کا عالم تھا اس لیے اس کی مشرقی نظم کے مواعظ بھی وسیع تر تھے۔ مخزن الاسرار نظامی۔ بہارستانِ جامی۔ کلیاتِ امیر خسرو۔ گلستانِ سعدی مناقب العارفین عیار دانش۔ منطق الطیر۔ ہفت قلزم وغیرہ جہاں جہاں سے نکست کے موتی ملتے ہیں رول لیتا ہے۔ بلکہ اسلام سے پہلے کی ایرانی روایات و حکایات سے بھی اپنے کلام کو زینت دیتا ہے۔ اسلامی تاریخ کے بعض واقعات بھی اس نے خوب نظم کیے ہیں مثلاً محمود غزنوی کی موت۔ محمود کا حملہ سومنات۔ سلطان رضیہ وغیرہ۔ گوئٹے کے بعد مشرقی رنگ کا سب سے زیادہ مقبول شاعر ہوڈن سٹاٹ ہے جس نے اپنی نظموں کو مرزا شفیع کے فرضی نام سے شائع کیا۔ یہ چھوٹا سا مجموعہ اس قدر مقبول ہوا کہ تھوڑی ہی مدت میں ۴۰ دفعہ شائع ہوا۔ اس شاعر نے عجمی روح کو

اس تحریک سے جذب کیا ہے کہ جرمنی میں مرزا شفیع کے اشعار کو لوگ دیر تک فارسی نظم کا ترجمہ تصور کرتے رہے۔ بلوڈن شاٹ نے امیر معزی اور انوری سے بھی استفادہ کیا ہے۔

اس سلسلے میں میں نے گوئٹے کے مشہور معاصر ہائنا کا ذکر ارادۃً نہیں کیا۔ اگرچہ اس کے مجموعہ اشعار موسوم بہ "اشعار تازہ" میں عجمی اثر نمایاں ہے اور محمود فردوسی کے قصے کو بھی اس نے نہایت خوبی سے نظم کیا ہے تاہم بحیثیت مجموعی مشرقی تحریک سے اس کا کوئی تعلق نہیں اور اس کی رائے میں گوئٹے کے "مغربی دیوان" کے سوائے جرمن شعرا کا مشرقی کلام کوئی بڑی وقعت نہیں رکھتا۔ لیکن عجمی جادو کی گرفت سے جرمنی کے اس آزادہ رو شاعر کا دل بھی بچ نہ سکا۔ چنانچہ ایک مقام پر اپنے آپ کو عالم خیال میں ایک ایرانی شاعر تصور کرتے ہوئے جس کو جرمنی میں جلاوطن کر دیا گیا ہو لکھتا ہے:

"اے فردوسی! اے جامی! اے سعدی! تمہارا بھائی زندانِ غم میں اسیر شیراز کے پھولوں کے لیے تڑپ رہا ہے۔"

کم درجے کے شعرا میں خواجہ حافظ کا معتقد ڈومر۔ ہرمن سٹال۔ لوشکے۔ شاگ لٹز۔ لنٹ ہولڈ اور فان شاک بھی قابلِ ذکر ہیں۔ مؤخر الذکر علمی دنیا میں اونچا پایہ رکھتا تھا۔ اس کی نظمیں قصہ اصحاب محمود غزنوی اور قصہ ہاروت و ماروت مشہور ہیں اور بحیثیت مجموعی اس کے کلام میں عمر خیام کا اثر زیادہ نمایاں ہے لیکن مشرقی تحریک کی پوری تاریخ لکھنے اور جرمن اور ایرانی شعرا کا تفصیلی مقابلہ کر کے عجمی اثرات کی صحیح وسعت معلوم کرنے کے لیے ایک طویل مطالعہ کی ضرورت ہے جس کے لیے نہ وقت میسر ہے نہ سامان۔ ممکن ہے کہ یہ مختصر سا خاکہ کسی نوجوان کے دل میں تحقیق و تدقیق کا جوش پیدا کر دے۔

"پیامِ مشرق" کے متعلق جو "مغربی دیوان" سے سو سال بعد لکھا گیا ہے مجھے کچھ عرض کرنے کی ضرورت نہیں ناظرین خود اندازہ کر لیں گے کہ اس کا مدعا زیادہ تر ان اخلاقی مذہبی اور ملی حقائق کو پیشِ نظر لانا ہے جن کا تعلق افراد و اقوام کی باطنی تربیت سے ہے۔ اس سے سو سال پیشتر کی جرمنی اور مشرق کی موجودہ حالت میں کچھ نہ کچھ مماثلت ضرور ہے لیکن حقیقت یہ ہے کہ اقوامِ عالم کا باطنی اضطراب جس کی اہمیت کا صحیح اندازہ ہم محض اس لیے نہیں لگا سکتے

کہ خود اس اضطراب سے متاثر ہیں ایک بہت بڑے روحانی اور تمدنی انقلاب کا پیش خیمہ ہے۔ یورپ کی جنگِ عظیم ایک قیامت تھی جس نے پرانی دنیا کے نظام کو قریباً ہر پہلو سے فنا کر دیا ہے اور اب تہذیب و تمدن کی خاکستر سے فطرت زندگی کی گہرائیوں میں ایک نیا آدم اور اس کے رہنے کے لیے ایک نئی دنیا تعمیر کر رہی ہے' جس کا ایک دھندلا سا خاکہ ہمیں حکیم آئن سٹائن اور برگسان کے تصانیف میں ملتا ہے۔ یورپ نے اپنے علمی اخلاقی اور اقتصادی نصب العین کے خوفناک نتائج اپنی آنکھوں سے دیکھ لیے ہیں اور سائنز پنٹی (سابق وزیر اعظم اطالیہ) سے "انحطاطِ فرنگ" کی دلخراش داستان بھی سن لی ہے لیکن افسوس ہے کہ اس کے نکتہ رس مگر قدامت پرست مدبرین اس حیرت انگیز انقلاب کا صحیح اندازہ نہیں کر سکے جو انسانی ضمیر میں اس وقت واقع ہو رہا ہے خالص ادبی اعتبار سے دیکھیں تو جنگ عظیم کی کوفت کے بعد یورپ کے قوائے حیات کا اضمحلال ایک صحیح اور پختہ ادبی نصب العین کی نشوونما کے لیے نامساعد ہے۔ بلکہ اندیشہ ہے کہ اقوام کی طبائع پر وہ فرسودہ سست رگ اور زندگی کی دشواریوں سے گریز کرنے والی عجمیت غالب نہ آجائے جو جذباتِ قلب کو افکارِ دماغ سے متاثر نہیں کر سکتی۔ البتہ امریکہ مغربی تہذیب کے عناصر میں ایک صحیح عنصر معلوم ہوتا ہے اور اس کی وجہ شاید یہ ہے کہ یہ ملک قدیم روایات کی زنجیروں سے آزاد ہے اور اس کا اجتماعی وجدان نئے اثرات و افکار کو آسانی سے قبول کر سکتا ہے۔

مشرق اور بالخصوص اسلامی مشرق نے صدیوں کی مسلسل نیند کے بعد آنکھ کھولی ہے مگر اقوامِ مشرق کو یہ محسوس کر لینا چاہیے کہ زندگی اپنے حوالی میں کسی قسم کا انقلاب پیدا نہیں کر سکتی جب تک کہ پہلے اس کی اندرونی گہرائیوں میں انقلاب نہ ہو اور کوئی نئی دنیا خارجی وجود اختیار نہیں کر سکتی جب تک کہ اس کا وجود پہلے انسانوں کے ضمیر میں متشکل نہ ہو۔ فطرت کا یہ اٹل قانون جس کو قرآن نے اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِہِمْ کے سادہ اور بلیغ الفاظ میں بیان کیا ہے۔ زندگی کے فردی اور اجتماعی دونوں پہلوؤں پر حاوی ہے اور میں نے اپنے فارسی تصانیف میں اسی صداقت کو مدِ نظر رکھنے کی کوشش کی ہے۔

اس وقت دنیا میں اور بالخصوص ممالکِ مشرق میں ہر ایسی کوشش جس کا مقصد افراد و اقوام کی نگاہ کو جغرافی حدود سے بالاتر کر کے ان میں ایک صحیح اور قوی انسانی سیرت کی تجدید یا تولید ہو، قابلِ احترام ہے۔ اسی بنا پر میں نے ان چند اوراق کو اعلیحضرت فرمانروائے افغانستان کے نامِ نامی سے منسوب کیا ہے کہ وہ اپنی فطری ذہانت و فطانت سے اس نکتے سے بخوبی آگاہ معلوم ہوتے ہیں اور افغانوں کی تربیت انھیں خاص طور پر مدِ نظر ہے۔ اس عظیم الشان کام میں خدا تعالیٰ ان کا حامی و ناصر ہو۔

آخر میں میں اپنے دوست چودھری محمد حسین صاحب ایم اے کا سپاس گذار ہوں کہ انھوں نے "پیامِ مشرق" کے مسودات کو اشاعت کے لیے مرتب کیا۔ اگر وہ یہ زحمت گوارا نہ کرتے تو غالباً اس مجموعے کی اشاعت میں بہت تعویق ہوتی۔

اقبال

پیش کش

بحضور علیحضرت امیر امان اللہ خان فرمانروائے دولت مستقلۂ افغانستان

خلد اللہ ملکہ و اجلالہ

اے امیرِ کامگار اے شہریار — نوجوان و مثلِ پیرانِ پختہ کار
چشمِ تو از پردگیہا محرم است — دل میانِ سینہ ات جامِ جم است
عزمِ تو پایندہ چوں کہسارِ تو — حزمِ تو آساں کند دشوارِ تو
ہمتِ تو چوں خیالِ من بلند — ملتِ صد پارہ را شیرازہ بند
ہدیہ از شاہنشہاں داری بسے — لعل و یاقوتِ گراں داری بسے

اے امیر، ابنِ امیر، ابنِ امیر
ہدیۂ از بے نوائے ہم پذیر!

تا مرا مرگِ حیات آموختند — آتشے در پیکرم افروختند
یک نوائے سینہ تاب آوردہ ام — عشق را عہدِ شباب آوردہ ام
پیرِ مغرب شاعرِ المانوی (۱) — آں قتیلِ شیوہ ہائے پہلوی
بست نقشِ شاہدانِ شوخ و شنگ — داد مشرق را سلامے از فرنگ
در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق — ماہ تابے ریختم بر شامِ شرق
تا شناسائے خودم خود بیں نیم — با تو گویم او کہ بود و من کیم
او ز افرنگی جواناں مثلِ برق — شعلۂ من از دمِ پیرانِ شرق
او چمن زادے چمن پروردۂ — من دمیدم از زمینِ مردۂ
او چو بلبل در چمن "فردوسِ گوش" — من صبا چوں جرسِ گرمِ خروش
ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات — ہر دو پیغامِ حیات اندر ممات
ہر دو خنجر صبح خندہ آئینہ فام — او برہنہ من ہنوز اندر نیام
ہر دو گوہر ارجمند و تابدار — زادۂ دریائے ناپیدا کنار
او ز شوخی در تہِ قلزم تپید — تا گریبانِ صدف را بر درید

(۱) شاعرِ المانوی ۔ گوئٹے

من بہ آغوشِ صدف تابم ہنوز
در ضمیرِ بحرِ نایابم ہنوز

آشنائے من زمن بیگانہ رفت
از خمستانم تہی پیمانہ رفت

من شکوہِ خسروی او را دہم
تختِ کسریٰ زیرِ پائے او نہم

او حدیثِ دلبری خواہد زمن
رنگ و آبِ شاعری خواہد زمن

کم نظر بیتابیِ جانم ندید
آشکارم دید و پنہانم ندید

فطرتِ من عشق را در بر گرفت
صحبتِ خاشاک و آتش در گرفت

حق رموزِ ملک و دیں بر من کشود
نقشِ غیر از پردۂ چشمم ربود

برگِ گل رنگیں ز مضمونِ من است
مصرعِ من قطرۂ خونِ من است

تا نہ پنداری سخن دیوانگیست
در کمالِ ایں جنوں فرزانگیست

از ہنر سرمایہ دارم کردہ اند
در دیارِ ہند خوارم کردہ اند

لالہ و گل از نوایم بے نصیب
طائرم در گلستانِ خود غریب!

بسکہ گردوں سفلہ و دوں پرور است
وائے بر مردے کہ صاحب جوہر است

دیدۂ ہائے خسرو کیواں جناب
آفتابِ ما توارت بالحجاب!

ابلقی در دشتِ خویش از راہ رفت
از دمِ او سوزِ إلّا اللہ رفت

مصریاں افتادہ در گردابِ نیل
سست رگ تورانیانِ زندہ پیل

آلِ عثماں در شکنجِ روزگار
مشرق و مغرب ز خونش لالہ زار

عشق را آئینِ سلمانی نماند
خاکِ ایراں ماند و ایرانی نماند

سوز و سازِ زندگی رفت از گلش
آں کہن آتش فسرد اندر دلش

مسلمِ ہندی شکم را بندہ
خود فروشے، دل زدیں برکندہ

در مسلماں شانِ محبوبی نماند
خالدؓ و فاروقؓ و ایوبیؒ نماند

اے ترا فطرت ضمیرِ پاک داد
از غمِ دیں سینۂ صد چاک داد

تازہ کن آئینِ صدیق و عمرؓ
چوں صبا بر لالۂ صحرا گذر

ملتِ آوارۂ کوہ و دمن
در رگِ او خونِ شیراں موجزن

زیرک و روئیں تن و روشن جبیں
چشمِ او چوں جرّہ بازاں تیز بیں

قسمتِ خود از جہاں نایافتہ
کوکبِ تقدیرِ او ناتافتہ

در قہستانِ خلوتے ورزیدہ
رستخیزِ زندگی نادیدہ

جانِ تو بر محنتِ پیہم صبور
کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ ایں امت شوی
بہرِ دیں سرمایۂ قوت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست
جز بعلمِ انفس و آفاق نیست

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر — هر کجا این خیر را بینی بگیر
سیّدِ کل، صاحبِ اُمّ الکتاب — پرده گیها بر ضمیرش بے حجاب
گرچہ عینِ ذات را بے پردہ دید — رَبِّ زِدْنِی از زبانِ او چکید
علمِ اشیا علمِ الاسماستے — ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے
علمِ اشیا داد مغرب را فروغ — حکمتِ او ماست می بندد ز دوغ
جانِ ما را لذّتِ احساس نیست — خاکِ ما جز ریزۂ الماس نیست
علم و دولت نظمِ کارِ ملت است — علم و دولت اعتبارِ ملت است
آں یکے از سینۂ احرار گیر — واں دگر از سینۂ کہسار گیر
دشنہ زن در پیکرِ ایں کائنات — در شکم دارد گہر چوں سومنات

لعلِ ناب اندر بدخشانِ تو ہست
برقِ سینا در قہستانِ تو ہست

کشورِ محکم اساسے بایدت؟ — دیدۂ مردم شناسے بایدت
اے بسا آدم کہ ابلیسی کند — اے بسا شیطاں کہ ادریسی کند
رنگِ او نیرنگ و بودِ او نمود — اندرونِ او چو داغِ لالہ دود
پاکباز و کعبتینِ او دغل — یمن و غدر و نفاق اندر بغل
در نگر اے خسروِ صاحب نظر — نیست ہر سنگے کہ می تابد گہر

مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد — سرِّ مرگ و زندگی بر ما کشاد

"ہر ہلاکِ امتِ پیشیں کہ بود
زانکہ بر جُستند[1] گماں بردند عود"

سروری در دینِ ما خدمت گری است — عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است

در ہجومِ کارہائے ملک و دیں — با دلِ خود یک نفس خلوت گزیں

ہر کہ یک دم در کمینِ خود نشست — ہیچ نخچیر از کمندِ او نجست

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قائدِ ملت شہنشاہِ مراد — تیغِ او را برق و تندر خانہ زاد

ہم فقیرے ہم شہِ گردوں فرے — ارد شیرے بارواں بوذرجمے

غرق بودش در زرہ بالا و دوش — در میانِ سینہ دل مومینہ پوش

آں مسلماناں کہ میری کردہ اند — در شہنشاہی فقیری کردہ اند

در امارت فقر را افزودہ اند — مثلِ سلماںؓ در مدائن بودہ اند

حکمرانے بود و ساماںے نداشت — دستِ او جز تیغ و قرآنے نداشت

ہر کہ عشقِ مصطفیٰ سامانِ اوست — بحر و بر در گوشۂ دامانِ اوست

سوزِ صدیقؓ و علیؓ از حق طلب — ذرّۂ عشقِ نبیؐ از حق طلب

[1] جُستند - پتھر

زانکہ ملت را حیات از عشق اوست
برگ و سازِ کائنات از عشقِ اوست

جلوۂ بے پردۂ او دا نمود
جوہرِ پنہاں کہ بود اندر وجود

روح را جز عشق او آرام نیست
عشقِ او روزیست کو را شام نیست

خیز و اندر گردش آور جامِ عشق
در رگِ ما تازہ کن پیغامِ عشق

اقبال

لالۂ طور

لالۂ طور

۱

شہیدِ نازِ او بزمِ وجود است
نیاز اندر نہادِ ہست و بود است
نمی بینی کہ از مہرِ فلک تاب
بسیمائے سحر داغِ سجود است

۲

دلِ من روشن از سوزِ درون است
جہاں بینِ چشمِ من از اشکِ خون است
ز رمزِ زندگی بیگانہ تر باد
کسے کو عشق را گوید جنون است

۳

بباغاں بادِ فردیں دہد عشق
براغاں غنچہ چوں پروین دہد عشق
شعاعِ مہرِ او قدم شگاف است
بماہی دیدۂ رہ بیں دہد عشق

۴

عقاباں را بہائے کم نہد عشق
تدروواں را بہ بازاں سر دہد عشق
نگہ دارد دلِ ما خویشتن را
ولیکن از کمینش برجہد عشق

۵

بہ برگِ لالہ رنگ آمیزی عشق
بجانِ ما بلا انگیزی عشق
اگر ایں خاکداں را واشگافی
درونش سنگری خونریزی عشق

۶

نہ ہر کس از محبت مایہ دار است
نہ با ہر کس محبت سازگار است
بروید لالہ با داغِ جگر تاب
دلِ لعلِ بدخشاں بے شرار است

۷

دریں گلشن پریشاں مثلِ بویم
نمی دانم چہ می خواہم چہ جویم
برآید آرزو یا بر نیاید
شہیدِ سوز و سازِ آرزویم

۸

جہاں مشتِ گل و دل حاصلِ اوست
ہمیں یک قطرہ خوں مشکلِ اوست
نگاہِ ما دو بیں افتاد ورنہ
جہانِ ہر کسے اندر دلِ اوست

۹

سحر می گفت بلبل باغباں را
دریں گل جز نہالِ غم نچیدہ
بہ پیری می رسد خارِ بیاباں
ولے گل چوں جواں گردد بمیرد

۱۰

جہانِ ما کہ نابود است بودش
زیاں تو ام ہمی زاید بسودش
کہن را نو کن و طرحِ دگر ریز
دلِ ما بر نتابد دیر و زودش

۱۱

نوائے عشق را ساز است آدم
کشاید راز و خود راز است آدم
جہاں او آفرید این خوب تر ساخت
مگر با ایزد انباز است آدم

۱۲

نہ من انجام و نے آغاز جویم
ہمہ رازِ جہاں را باز جویم
گر از روئے حقیقت پردہ گیرند
ہماں بوک و مگر را باز جویم

۱۳

دلا تا رائی پروانہ تا کے
بگیری شیوۂ مردانہ تا کے
یکے خود را بسوزِ خویشتن سوز
طوافِ آتشِ بیگانہ تا کے

۱۴

تنے پیدا کن از مشتِ غبارے
تنے محکم تر از سنگیں حصارے
درونِ او دلِ درد آشنائے
چو جوئے در کنارِ کوہسارے

۱۵

زآب و گِل خدا خوش پیکرے ساخت
جہانے از ارم زیبا ترے ساخت
ولے ساقی بآں آتش کہ دارد
زخاکِ من جہانِ دیگرے ساخت

۱۶

بہ یزداں روزِ محشر برہمن گفت
فروغِ زندگی تابِ شرر بود
ولیکن گر نرنجی با تو گویم
صنم از آدمی پایندہ تر بود

۱۷

گذشتی تیز گام اے اخترِ صبح
مگر از خوابِ ما بیدار رفتی
من از ناآگہی گم کردہ راہم
تو بیدار آمدی بیدار رفتی

۲۱

شنیدم در عدم پروانه می گفت
دمے از زندگی تاب و تبم بخش
پریشاں کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یک شبم بخش

۲۲

مسلماناں! مرا سرّے فتاد در دل
کہ روشن تر ز جانِ جبرئیل است
نہانش دارم از آزر نہاداں
کہ ایں سرّے ز اسرارِ خلیلؑ است

۲۳

بہ کوہش رہ سپاری اے دلِ آسان!
مرا تنہا گذاری اے دلِ اے دل!
دمادم آرزوہا آفرینی
مگر کارے نہ داری اے دلِ اے دل!

۲۴

رہے در سینۂ انجم گشائی
ولے از خویشتن ناآشنائی
یکے بر خود کشا چوں دانۂ چشمے
کہ از زیرِ زمیں نخلے برآئی

۲۵

سحر در شاخسارِ بوستانے
چہ خوش می گفت مرغِ نغمہ خوانے
برآور ہر چہ اندر سینہ داری
سرودے، نالۂ، آہے، فغانے

۲۶

ترا یک نکتۂ سر بستہ گویم
اگر در سرِ حیات از من بگیری
بمیری گر بہ تن جانے نہ داری
وگر جانے بہ تن داری نمیری

۲۷

بہل افسانۂ آں پا چرا غے را
حدیثِ سوز و آوازِ گوشے است
من آں پروانہ را پروانہ دانم
کہ جانش سخت کوش و شعلہ نوشے است

۲۸

ترا از خویشتن بیگانہ سازد
من آں آبے طربناکے ندارم
بسازارم مجو دیگر متاعے
چو گل جز سینۂ چاکے ندارم

۲۹

ریاں بینی زسیرِ بوستانم
اگر جانت شہیدِ جستجو نیست
نمایم آنچہ ہست اندر رگِ گل
بہارِ من طلسمِ رنگ و بو نیست

۳۰

بروں از ورطۂ بود و عدم شو
فزوں تر زیں جہانِ کیف و کم شو
خودی تعمیر کن در پیکرِ خویش
چو ابراہیم معمارِ حرم شو

۳۱

ز مرغانِ چمن نا آشنایم
بشاخِ آشیاں تنہا سرایم
اگر نازک دلی از من گران گیر
کہ خونم می تراود از نوایم

۳۲

جہاں یارب چہ خوش ہنگامہ دارد
ہمہ را مستِ یک پیمانہ کردی
نگہ را با نگہ آمیزدادی
دل از دل، جاں ز جاں بیگانہ کردی

۳۳

سکندر با خضر خوش نکتہ گفت
شریکِ سوز و سازِ بحر و بر شو
تو ایں جنگ از کنارِ عرصہ بینی
بمیر اندر نبرد و زندہ تر شو

۳۴

سریرِ کیقباد، اکلیلِ جم خاک
کلیسا و بتستان و حرم خاک
ولیکن من ندانم گوہرم چیست
نگاہم برتر از گردوں، تنم خاک

۳۵

اگر در مشتِ خاکِ تو نہادند
دلِ صد پارہ خونناب بادے
ز ابرِ نوبہاراں گریہ آموز
کہ از اشکِ تو روید لالہ زادے

۳۶

دما دم نقشہا سے تازہ ریزد
بیاک صورت قرار زندگی نیست
اگر امروز تو تصویر دوش است
بخاک تو شرار زندگی نیست

۳۷

چو ذوق نغمہ مرد خلوت آرد
قیامت خفتہ گم در محفل خویش
چو می خواہم دمے خلوت بگیرم
جہاں را گم کنم اندر دل خویش

۳۸

چہ می پرسی میان سینہ دل چیست
خرد چون سوز پیدا کرد دل شد
دل از ذوق تپش دل بود لیکن
چو یک دم از تپش افتاد گل شد

۳۹

خرد گفتا و بچشم اندر نگنجد
نگاہِ شوق در امید و بیم است
نمیگردد کہن افسانۂ طور
کہ در ہر دل تمنائے کلیم است

۴۰

کُنشت و مسجد و تخت و دیر
جز ایں مشتِ گلے پیدا نکردی
ز حکمِ غیر نتواں جز بہ دل زیست
تو اے غافل دلے پیدا نکردی

۴۱

نہ پیوستم دریں بستانسرا دل
ز بندِ ایں و آں آزادہ رفتم
چو بادِ صبح گردیدم دمے چند
گلاں را آب و رنگے دادہ رفتم

۴۲

بخود باز آورد رندِ کهن را
مئے برنا کہ من در جام کردم
من این مے چون مغانِ دیر بینیں
ز چشمِ مستِ ساقی وام کردم

۴۳

سفالم را مئے او جامِ جم کرد
درونِ قطرہ ام پوشیدہ یم کرد
خرد اندر سرم تیغانہ ریخت
خلیلِ عشق دیرم را حرم کرد

۴۴

خرد زنجیریٔ امروز و دوش است
پرستارِ بتانِ چشم و گوش است
صنم در آستین پوشیدہ دارد
برہمن زادۂ زنار پوش است

۴۵

خرد اندر سرِ ہر کس نہادند
تنم چوں دیگراں از خاک و خون است
ولے ایں از کسِ جز من نداند
ضمیرِ خاک و خونم بیچگون است

۴۶

گدائے جلوہ رفتی بر سرِ طور
کہ جانِ تو ز خود نامحرمے ہست
قدم در جستجوئے آدمے زن
خدا ہم در تلاشِ آدمے ہست

۴۷

بگو جبریل را از من پیامے
مرا آں پیکرِ نوری ندادند
ولے تابِ تبِ ما خاکیاں ہیں
بنوری ذوقِ مہجوری ندادند

۴۸

ہمائے علم تا افتد بدامت
یقیں کم کن، گرفتارِ شکے باش
عمل خواہی؟ یقیں را پختہ تر کن
یکے جوے و یکے بین و یکے باش

۴۹

خرد بر چہرۂ تو پردہ ہا بافت
نگاہے تشنۂ دیدار دارم
در افتد ہر زماں اندیشہ با شوق
چہ آشوب افگنی در جانِ زارم!

۵۰

دلت می لرزد از اندیشۂ مرگ
بہ بیش از زندگانی زیستن مرگ
بخود باز آ خودی را پختہ تر گیر
اگر گیری، پس از مردن نمیری

۵۱

ز پیوندِ تن و جانم چہ پرسی
بدام چند و چوں در می نیایم
دمِ آشفتہ ام در پیچ و تابم
چو از آغوشِ نے خیزم نوایم

۵۲

مرا فرمود پیرِ نکتہ دانے
ہر امروزِ تو از فردا پیام است
دل از خوبانِ بے پروا نگہدار
حریمش جز باو دادن حرام است

۵۳

ز رازی معنیٔ قرآں چہ پرسی
ضمیرِ ما بآیاتش دلیل است
خرد آتش فروزد، دل بسوزد
ہمیں تفسیرِ نمرود و خلیل است

۵۴

من از بود و نبودِ خود خموشم
اگر گویم کہ ہستم خود پرستم
ولیکن ایں نوائے سادہ کیست
کسے در سینہ می گوید کہ ہستم

۵۵

ز من با شاعرِ رنگیں بیاں گوے
چہ سُود از سوز اگر چوں لالہ سوزی
نہ خود را می گدازی از آتشِ خویش
نہ شامِ دردمندے برفروزی

۵۶

ز خوب و زشتِ تو نا آشنایم
عیارش کردۂ سود و زیاں را
دریں محفل ز من تنہا ترے نیست
بچشمِ دیگرے بینم جہاں را

۵۷

تو اے شیخِ حرم شاید ندانی
جہانِ عشق را اہم محشرے ہست
گناہ و نامہ و میزان ندارد
نہ اور اسلے نے کافرے ہست

۵۸

چو تاب از خود بگیرد قطرۂ آب
میانِ صد گہر یک دانہ گردد
بہ بزمِ ہمنوایاں آنچناں زی
کہ گلشن بر تو خلوت خانہ گردد

۵۹

من اے دانشوراں در پیچ و تابم
خرد را فہم ایں معنی محال است
چساں در مشتِ خاکے تن زندل
کہ دل دشتِ غزالانِ خیال است

۶۰

میا با بزم بر ساحل کہ آنجا
نوائے زندگانی نرم خیز است
بدریا غلط و با موجش در آویز
حیاتِ جاوداں اندر ستیز است

۶۱

سراپا معنیٔ سربستہ ام من
نگاہِ حرف بافاں برنتابم
نہ خواہم تو گفتن نہ مجبور
کہ خاکِ زندہ ام در انقلابم

۶۲

مگو از مدعائے زندگانی
ترا بر شیوہ ہائے او نگہ نیست
من از ذوقِ سفر آگونہ مستم
کہ منزل پیشِ من جز سنگِ رہ نیست

۶۳

اگر کردی نگہ بر پارۂ سنگ
ز فیضِ آرزوے تو گہر شد
بزر خود را مسنج اے بندۂ زر
کہ زر از گوشۂ چشمِ تو زر شد

۶۴

دلِ نا آشنا بیگانہ خو بود
نگاہش بے قرار جستجو بود
چو دیدا و را پرید از سینۂ من
ندانستم کہ دست آموزِ او بود

۶۵

مپرس از عشق و از نیرنگِ عشق
بہر رنگے کہ خواہی سنگ آرد
درونِ سینہ بیش از نقطۂ نیست
چو آید بر زباں پایاں ندارد

۶۶

مشو غنچۂ نورستہ دلگیر
ازیں بستاں سرا دیگر چہ خواہی
لبِ جو بزمِ گل مرغِ چمن سیر
صبا شبنم نوائے صبحگاہی

۶۷

مرا روزے گلِ افسردہ گفت
نمودِ ما چو پروازِ شرار است
دلم بر محنتِ نقش آفریں سوخت
کہ نقشِ کلکِ او ناپایدار است

۶۸

جہانِ ما کہ پایانے ندارد
چو ماہی دریمِ ایام غرق است
یکے بر دل نظر وا کن کہ بینی
یمِ ایام در یک جام غرق است

۶۹

بمرغانِ چمن ہمداستانم
زبانِ غنچہ ہائے بے زبانم
چو میسرم با صبا خاکہ بیامیز
کہ جز طوفِ گلاں کارے ندانم

۷۰

نمایدآنچہ ہست ایں وادیٔ گل
درونِ لالہ آتش بجاں چیست؟
بچشمِ ما چمن یک موجِ رنگ ست
کہ می داند بچشمِ ہمداں چیست؟

۷۱

تو خورشیدی و من سیارۂ تو
سراپا نورم از انوارِ تو
ز آغوشِ تو دورم نا تمام
تو قرآنی و من سیپارۂ تو

۷۲

خیالِ او درونِ دیدہ خوشتر
غمش افزودہ جاں کاہیدہ خوشتر
مرا صاحبدلے این نکتہ آموخت
زمنزل جادہ پیچیدہ خوشتر

۷۳

دماغم کافرِ زنّار دار است
بتاں را بندہ و پروردگار است
دلم رابیں کہ نالد از غمِ عشق
ترا با دین و آئینم چہ کار است

۷۴

صنوبر بندہ آزادہِ او
فروغِ روے گل از بادہِ او
حریمش آفتاب و ماہ و انجم
دلِ آدم درِ بنگادہِ او

۷۵

ز انجم تا بہ انجم صد جہاں بود
خرد ہر جا کہ پرزد آسماں بود
ولیکن چوں بخود نگریستم من
کرانِ بیکراں در من نہاں بود

۷۶

بپائے خود مزن زنجیرِ تقدیر
تہِ ایں گنبد گرداں رہے ہست
اگر با در نداری خیز و دریاب
کہ چوں پا واکنی جولانگہے ہست

۷۷

دلِ من در طلسمِ خود اسیر است
جہاں از پرتوِ او تابگیر است
مپرس از صبح و شامم زآفتابے
کہ پیشِ روزگارِ من پیر است

۷۸

نوا در سازِ جاں از زخمۂ تو
چساں در جانی و از جاں بروں؟
چرا غمناکم و با تو سوزم، بے تو میرم
تو اے بیچونِ من بے من چگونی؟

۷۹

نفس آشفتہ موجے از یمِ اوست
کنے ما نغمۂ ما از دمِ اوست
لبِ جوئے ابد چوں سبزہ رستیم
رگِ ما ریشۂ ما از نمِ اوست

۸۰

ترا دردی کہ در سینہ بپیچید
جہانِ رنگ و بو را آفریدی
دگر از عشقِ بیباکم چہ رنجی
کہ خود ایں ہائے و ہو را آفریدی

۸۱

کرا جوئی چرا در پیچ و تابی؟
که او پیداست تو زیرِ نقابی
تلاشِ او کنی جز خود نہ بینی
تلاشِ خود کنی جز او نیابی

۸۲

تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلماں زادۂ؟ ترکِ نسب کن
بزنگِ احمر و خون و رگ و پوست
عرب نازد اگر ترکِ عرب کن

۸۳

نہ افغانیم و نے ترک و تتاریم
چمن زادیم و از یک شاخساریم
تمیزِ رنگ و بو بر ما حرام است
کہ ما پروردۂ یک نوبہاریم

۸۴

نہاں در سینۂ ما عالمے ہست
بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ازاں صہبا کہ جانِ ما برافروخت
ہنوز اندر سبوئے ما نمے ہست

۸۵

دلِ من! اے دلِ من!! اے دلِ من!!!
یمِ من، کشتیِ من، ساحلِ من!
چو شبنم بر سرِ خاکم چکیدی؟
ویا چوں غنچہ رستی از گلِ من؟

۸۶

چہ گویم نکتۂ زشت و نکو چیست
زباں لرزد کہ معنی ہیچ دارا ست
بروں از شاخ بینی خار و گل را
درونِ او نہ گل پیدا نہ خار است

۸۷

کسے کو دردِ پنہانے ندارد
تنے دارد ولے جانے ندارد
اگر جانے ہوس داری طلب کن
تب و تابے کہ پایانے ندارد

۸۸

چہ پرسی از نجابیم چیستم من؟
بخود پیچیدہ ام تا زیستم من
دریں دریا چو موجِ بیقرارم
اگر بر خود نہ پیچم نیستم من

۸۹

بچندیں جلوہ در زیرِ نقابی
نگاہِ شوق ما را برنتابی
دوی در خونِ ما چوں مستیِ مے
ولے بیگانہ خوئی، دیر یابی

۹۰

دل از منزل تہی کن، پا برہ دار
نگہ را پاک مثلِ مہر و مہ دار
متاعِ عقل و دیں با دیگراں بخش
غمِ عشق ار بدست افتد نگہ دار

۹۱

بیا اے عشق، اے رمزِ دلِ ما
بیا اے کشتِ ما، اے حاصلِ ما
کہن گشتند ایں خاکی نہاداں
دگر آدم بساز از گِل ما

۹۲

سخن درد و غم آرد، درد و غم بہ
مرا ایں نالہ ہائے دمبدم بہ
سکندر را ز عیشِ من خبر نیست
نوائے دلکشے از ملکِ جم بہ

۹۳

نہ من بر مرکبِ خستی سوارم
نہ از وابستگانِ شہریارم
مرا اے ہمنشیں دولت ہمیں بس
چو کادم سینہ را لعلے برآرم

۹۴

کمالِ زندگی خواہی؟ بیاموز
کشادن چشم و جز بر خود نہ بستن
فرو بردن جہاں را چوں دمِ آب
طلسمِ زیر و بالا در شکستن

۹۵

تو می گوئی کہ آدم خاک زاد است
اسیرِ عالمِ کون و فساد است
ولے فطرت ز اعجازے کہ دارد
بنائے بحر بر جوشش نہاد است

۹۶

دلِ جیاک را ضرغام رنگ است
دلِ ترسندہ را آہو پلنگ است
اگر بیمے نداری بحر صحرا است
اگر ترسی بہر جوشش نہنگ است

۹۷

ندانم بادہ ام یا ساغرم من
گہر در دامنم یا گوہرم من
چناں بینم چو بر دل دیدہ بندم
کہ جانم دیگر است و دیگرم من

۹۸

تو گوئی طائرِ ما زیرِ دام است
پریدن بر پر و بالش حرام است
ز تن بر جستہ تر شد معنیٔ جاں
فسانِ خنجرِ ما از نیام است

ضرغام : شیر ۔ رنگ : گوسفند ۔

۹۹

چساں زاید تمنّا در دلِ ما؟
چساں سوزد چراغِ منزلِ ما؟
بچشمِ ما کہ می بیند؟ چہ بیند؟
چساں گنجید دل اندر گلِ ما؟

۱۰۰

چو در جنّت خرامیدم پس از مرگ
بچشمِ این زمین و آسماں بود
شکے با جانِ حیرانم در آویخت
جہاں بود آں کہ تصویرِ جہاں بود

۱۰۱

جہانِ ما کہ جز انگارۂ نیست
اسیرِ انقلابِ صبح و شام است
ز سوہانِ قضا ہموار گردد
ہنوز ایں پیکرِ گل ناتمام است

○ انگارہ : نقشِ ناتمام خواہ سایہ دار ہو خواہ بے سایہ

۱۰۲

چساں اے آفتابِ آسماں گرد
بایں دوری بچشمِ من در آئی؟
بخاکی واصلی از خاکداں دور!
تو اے مژگاں گسل آخر کجائی؟

۱۰۳

تراش از تیشۂ خود جادۂ خویش
براہِ دیگراں رفتن عذاب است
گر از دستِ تو کارِ نادر آید
گناہے ہم اگر باشد ثواب است

۱۰۴

بمنزل رہروِ دل در نسازد
بآب و دانہ و گل در نسازد
نہ پنداری کہ در تن آرمیدہ است
کہ ایں دریا بساحل در نسازد

۱۰۵

بیا با شاہدِ فطرت نظر باز
چرا در گوشۂ خلوت گزینی
ترا حق داد چشمِ پاک بینے
کہ از نورش نگاہے آفرینی

۱۰۶

میانِ آب و گل خلوت گزیدم
ز افلاطون و فارابی بریدم
نہ کردم از کسے در یوزۂ چشم
جہاں را جز بچشمِ خود ندیدم

۱۰۷

ز آغازِ خودی کس را خبر نیست
خودی در حلقۂ شام و سحر نیست
ز خضر این نکتۂ نادر شنیدم
کہ بحر از موجِ خود دیرینہ تر نیست

۱۰۸

دلا رمزِ حیات از غنچہ دریاب
حقیقت در مجازش بے حجاب است
ز خاک تیرہ می روید ولیکن
نگاہش بر شعاعِ آفتاب است

۱۰۹

فروغِ او بہ بزمِ باغ و راغ است
گل از صہبائے او روشن ایاغ است
شبِ کس در جہاں تاریک نگذاشت
کہ در ہر دل ز داغِ او چراغ است

۱۱۰

ز خاک نرگستاں غنچۂ رست
کہ خواب از چشمِ او شبنم فرو شست
خودی از بے خودی آمد پدیدار
جہاں دریافت آخر آنچہ می جست

۱۱۱

جہاں کز خود ندارد دستگاہے
بکوے آرزومی جست راہے
ز آغوشِ علم دزدیدہ بگریخت
گرفت اندر دلِ آدم پناہے

۱۱۲

دلِ من از دانِ جسم و جان است
نہ پنداری اجل بر من گران است
چہ غم گر یک جہاں گم شد ز چشمم
ہنوز اندر ضمیرم صد جہان است

۱۱۳

گلِ رعنا چو من در مشکلے ہست
گرفتارِ طلسمِ محفلے ہست
زبانِ برگِ او گویا نکردند
ولے در سینہ چاکش دلے ہست

۱۱۴

مزاجِ لالۂ خود روشناسم
بشاخِ اندر گلاں بوشناسم
ازاں دارد مرا مرغِ چمن دوست
مقامِ نغمہ ہائے دلشناسم

۱۱۵

جہاں یک نغمہ زارِ آرزوے
بم و زیرش ز تارِ آرزوے
بچشمم ہر چہ ہست و بود و باشد
دمے از روزگارِ آرزوے

۱۱۶

دلِ من بے قرارِ آرزوے
درونِ سینۂ من ہائے و ہوے
سخن اے ہمنشیں از من چہ خواہی
کہ من با خویش دارم گفتگوے

۱۱۷

دوامِ مارسوزِ ناتمام است
چو ماہی جز تپش بر ما حرام است
مجو ساحل کہ در آغوشِ ساحل
تپیدنِ یک دم و مرگِ دوام است

۱۱۸

مرنج از برہمن اے واعظِ شہر
گر از ما سجدۂ پیشِ بتاں خواست
خدائے ما کہ خود صورتگری کرد
بتے را سجدہ از قدسیاں خواست

۱۱۹

حکیماں گرچہ صد پیکر شکستند
مقامِ سومنات اکنوں ہستند
چساں افرشتہ و یزداں بگیرند
ہنوز آدم بفتراکے نہ بستند

۱۲۰

جہاں ہا رویداز مشتِ گلِ من
بیاسائیہ گیراز حاصلِ من
غلط کردی رہِ سرمنزلِ دوست
دمے گم شو بصحرائے دلِ من

۱۲۱

ہزاراں سال با فطرت نشستم
باو پیوستم و از خود گسستم
ولیکن سرگذشتم ایں دو حرف است
تراشیدم، پرستیدم، شکستم

۱۲۲

بہ پہنائے ازل پر می کشودم
ز بندِ آب و گل بیگانہ بودم
بچشمِ تو بہائے من بلند است
کہ آوردی بہ بازارِ وجودم

۱۲۳

درونم جلوۂ افکار ایں چیست!
برونِ من ہمہ اسرار ایں چیست!
بفرما اے حکیمِ نکتہ پرداز
بدن آسودہ جاں سیار ایں چیست!

۱۲۴

بخود نازم گدائے بے نیازم
تپم، سوزم، گدازم، نے نوازم
ترا از نغمہ در آتش نشانم
سکندر فطرتم، آئینہ سازم

۱۲۵

اگر آگاہی از کیف و کمِ خویش
بیا تعمیر کن از شبنمِ خویش
دلا در یوزۂ مہتاب تا کے!
شبِ خود را برافروز از دمِ خویش

۱۲۶

چہ غم داری حیاتِ دل زدم نیست
کہ دل در حلقۂ بود و عدم نیست
مخور اے کم نظر اندیشۂ مرگ
اگر دم رفت دل باقی ست غم نیست

۱۲۷

تو اے دل تا نشینی در کنارم
ز تشریفِ شہاں خوشتر گلیمم
درونِ سینہ ام باشی پس از مرگ؟
من از دستِ تو در تابوت بیمم

۱۲۸

زمن گو صوفیانِ باصفا را
خدا جویانِ معنی آشنا را
غلامِ ہمتِ آں خود پرستم
کہ با نورِ خودی بیند خدا را

۱۲۹

چو نرگس ایں چمن نادیدہ مگذر
چو بودر غنچہ ہا پیچیدہ مگذر
ترا حق دیدۂ روشن ترے داد
خرد بیدار دل خوابیدہ مگذر

۱۳۰

ترا شاید صنم بر صورتِ خویش
بشکلِ خود خدارا نقش بستم
مرا از خود بروں رفتن محال است
بہر رنگے کہ ہستم خود پرستم

۱۳۱

بہ شبنم غنچۂ نورستہ می گفت
نگاہِ ما چمن زادان رسا نیست
دراں پہنا کہ صد خورشید دارد
تمیزِ پست و بالا ہست یا نیست؟

۱۳۲

زمیں را رازدانِ آسماں گیر
مکاں را شرحِ رمزِ لامکاں گیر
پر دہر ذرّہ سوئے منزلِ دوست
نشانِ راہ از ریگِ رواں گیر

۱۳۳

ضمیرِ کن فکاں غیر از تو کس نیست
نشانِ بے نشاں غیر از تو کس نیست
قدم بیباک تر نہ در رہِ زیست
بہ پہنائے جہاں غیر از تو کس نیست

۱۳۴

زمیں خاکِ درِ میخانۂ ما
فلک یک گردشِ پیمانۂ ما
حدیثِ سوز و سازِ ما دراز است
جہاں دیباچۂ افسانۂ ما

۱۳۵

سکندر رفت و شمشیر و علم رفت
خراجِ شہر و گنج کان و یم رفت
اُمم را از شہاں پایندہ تر داں
نمی بینی کہ ایراں ماند و جم رفت؟

۱۳۶

ربودی دل ز چاکِ سینۂ من
بغارت بردہ گنجینۂ من
متاعِ آرزویم با کہ دادی؟
چہ کردی با غمِ دیرینۂ من؟

۱۳۷

ز پیشِ من جہانِ رنگ و بو رفت
زمین و آسمان و چار سو رفت
تو رفتی اے دل از ہنگامۂ او؟
دیا از خلوت آبادِ تو او رفت؟

۱۳۸

مرا از پردهٔ ساز آگہی نیست
ولے دانم نوائے زندگی چیست
سرودم آنچناں در شاخساراں
گل از مرغِ چمن پرسد کہ ایں کیست؟

۱۳۹

نوا مستانہ در محفل زدم من
شرارِ زندگی بر گل زدم من
دل از نورِ خرد کردم ضیا گیر
خرد را بر عیارِ دل زدم من

۱۴۰

عجم از نغمہ ہائے من جواں شد
ز سودایم متاعِ او گراں شد
ہجومے بود رہ گم کردہ در دشت
ز آوازِ درایم کارواں شد

۱۴۱

عجم از نغمہ ام آتش بجان است
صدائے من ورائے کاروان است
حُدی را تیز تر خوانم چو عُرفی
کہ رہ خوابیدہ و محمل گران است ؎

۱۴۲

ز جانِ بے قرار آتش کشادم
دلے در سینۂ مشرق نہادم
گلِ او شعلہ زار از نالۂ من
چو برق اندر نہادِ او فتادم

۱۴۳

مرا مثلِ نسیم آوارہ کردند
دلم مانندِ گل صد پارہ کردند
نگاہم را کہ پیدا ہم نہ بیند
شہیدِ لذتِ نظارہ کردند

؎ نوا را تیغ تر می زن چو ذوقِ نغمہ کم یابی حدی را تیز تر می خوان چو محمل را گراں بینی (عرفی)

۱۴۴

خرد کر پاس راز آئینہ سازد
کمالش سنگ را آئینہ سازد
نوائے شاعرِ جادو نگارے
ز بیشِ زندگی نوشینہ سازد

۱۴۵

ز شاخِ آرزو برخوردہ ام من
بہ رازِ زندگی پے بردہ ام من
بترس از باغباں اے تاک انداز
کہ پیغامِ بہار آوردہ ام من

۱۴۶

خیالم کو گُل از فردوس چیند
چو مضمونِ غریبے آفریند
دلم در سینہ می لرزد چو برگے
کہ بر وے قطرۂ شبنم نشیند

۱۴۷

عجم بحریست ناپیدا کنارے
که در وے گوہرِ الماس رنگ است
ولیکن من ندانم کشتیِ خویش
بدریایے که موجش بے نہنگ است

۱۴۸

مگو کارِ جہان ناستوار است
ہر آنِ ما ابد را پردہ دار است
بگیر امروز را محکم که فردا
ہنوز اندر ضمیرِ روزگار است

۱۴۹

رسیدی از خداوندانِ افرنگ
ولے بر گور و گنبد سجدہ پاشی
بہ لالائی چناں عادت گرفتی
ز سنگِ راہ مولائے تراشی

۱۵۰

قبائے زندگانی چاک تا کے؟
چو موراں آشیاں در خاک تا کے؟
بہ پرواز آ و شاہینی بیاموز
تلاشِ دانہ در خاشاک تا کے؟

۱۵۱

میانِ لالہ و گل آشیاں گیر
ز مرغِ نغمہ خواں درسِ فغاں گیر
اگر از ناتوانی گشتہ پیر
نصیبے از شبابِ ایں جہاں گیر

۱۵۲

بجانِ من کہ جانِ نقشِ تن انگیخت
ہوائے جلوہ ایں گل دورو کرد
ہزاراں شیوہ دارد جانِ بیتاب
بدن گردد چو با یک شیوہ خو کرد

○ گل دورو - ایک قسم کا پھول جو اندر سے سرخ اور باہر سے زرد ہوتا ہے۔

۱۵۳

بگوشم آمد از خاکِ مزارے
کہ در زیرِ زمیں ہم می تواں زیست
نفس دارد ولیکن جاں ندارد
کسے کو بر مرادِ دیگراں زیست

۱۵۴

مشو نومید ازیں مشتِ غبارے
پریشاں جلوۂ ناپایدارے
چو فطرت می تراشد پیکرے را
تماشش می کند روزگارے

۱۵۵

جہانِ رنگ و بو فہمیدنی ہست
دریں وادی بسے گل چیدنی ہست
ولے چشم از درونِ خود نہ بندی
کہ در جانِ تو چیزے دیدنی ہست

۱۵۶

تو می گوئی کہ من ہستم خدا نیست
جہانِ آب و گل را انتہا نیست
ہنوز ایں راز بر من ناکشودہ است
کہ چشم آنچہ بیند ہست یا نیست

۱۵۷

بساطم خالی از مرغِ کباب است
نہ در جامم مئے آئینہ تاب است
غزالِ من خورد برگِ گیاہے
ولے خونِ دلِ او مشکناب است

۱۵۸

رگِ مسلم ز سوزِ من تپیدہ است
ز چشمش اشکِ بیتابم چکیدہ است
ہنوز از محشرِ جانم نداند
جہاں را با نگاہِ من ندیدہ است

۱۵۹

بحرف اندر نگیری لامکاں را
درونِ خود نگر این نکتہ پیداست
بہ تن جاں آنچناں دارد نشیمن
کہ نتواں گفت اینجا نیست آنجاست

۱۶۰

بہر دل عشق رنگِ تازہ بر کرد
گہے با سنگ گہ با شیشہ سر کرد
ترا از خود ربود و چشمِ تر داد
مرا با خویشتن نزدیک تر کرد

۱۶۱

ہنوز از بندِ آب و گل نہ رستی
تو گوئی رومی و افغانیم من
من اول آدمِ بے رنگ و بویم
ازاں پس ہندی و تورانیم من

○ سر کردن - معاش و موافقت کردن -

۱۶۲

مرا ذوقِ سخن خوں در جگر کرد
غبارِ راہ را مشتاقِ شرر کرد
بگفتارِ محبت لب گشودم
بیاں ایں راز را پوشیدہ تر کرد

۱۶۳

گریزِ آخر از عقل و فنوں کرد
دلِ خود کام را از عشق خوں کرد
ز اقبالِ فلک پیما چہ پرسی
حکیمِ نکتہ داں ما مجنوں کرد

افکار

افکار

گلِ نخستین

هنوز هم نفسے در چمن نمی بینم
بهار می رسد و من گلِ نخستینم

به آبجو نگرم خویش را نظاره کنم
بایں بهانه مگر روے دیگرے بینم

بخامه که خطِ زندگی رقم زده است
نوشته اند پیامے به برگِ رنگینم

دلم به دوش و نگاهم به عبرتِ امروز
شهیدِ جلوهٔ فردا و تازه آئینم

ز تیره خاک دمیدم قبائے گل بستم
وگرنه اختر افتادهٔ ز پروینم

دعا

اے کہ از خمخانۂ فطرت بجامم ریختی
ز آتشِ صہبائے من بگداز مینائے مرا

عشق را سرمایہ ساز از گرمیٔ فریادِ من
شعلۂ بیباک گرداں خاکِ سینائے مرا

چوں مسیحم از غبارِ من چراغِ لالہ ساز
تازہ کن داغِ مرا سوزاں بصحرائے مرا

ہلالِ عید

نتواں ز چشمِ شوق رمید اے ہلالِ عید
از صد نگہ براہِ تو دامے نہادہ اند
بر خود نظر مشاز تہی دامنی مرنج
در سینۂ تو ماہِ تمامے نہادہ اند

تسخیرِ فطرت

(۱) میلادِ آدم

نعرہ زد عشق کہ خونیں جگرے پیدا شد
حسن لرزید کہ صاحب نظرے پیدا شد

فطرت آشفت کہ از خاکِ جہانِ مجبور
خودگرے خود شکنے خودنگرے پیدا شد

خبرے رفت زگردوں بہ شبستانِ ازل
حذرائے پردگیاں پردہ درے پیدا شد

آرزو بیخبر از کوششِ تا آغوشِ حیات
چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد

زندگی گفت کہ در خاک تپیدم ہمہ عمر
تا ازیں گنبدِ دیرینہ درے پیدا شد

(۲) انکارِ ابلیس

نوریِ ناداں نیم، سجدہ بآدم برم!
او بہ نہاد است خاک، من بہ نژاد آذرم!

می تپد از سوزِ من، خونِ رگِ کائنات
من بہ دو صرصرم، من بہ غو تندرم

رابطۂ سالمات، ضابطۂ اُمہات
سوزم و سازے دہم، آتشِ مینا گرم

ساختۂ خویش را، در شکنم ریزریز
تازہ غبارِ کہن، پیکرِ نو آورم

از زدنِ موجہ چہ رخ سکون ناپذیر
نقشِ گرِ روزگار، تاب و تبِ جوہرم

پیکرِ اعجم ز تو، گردشِ انجم ز من
جانِ عجم جاں اندرم، زندگیِ مضمرم

تو بہ بدن جاں دہی، شور بجاں من دہم
تو بہ سکوں لہ زنی، من بہ تپش لہ برم

من ز تنک مایگاں گدیہ نہ کردم بجود
قاہرِ بے دود و خم، داورِ بے محشرم

آدمِ خاکی نہاد، دون نظر و کم سواد
زاد در آغوشِ تو، پیر شود در برم

(۳) اغوائے آدم

زندگیِ سوز و ساز، بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہیں شود، از تپشِ زیرِ دام

ہیچ نیامد ز تو غیرِ سجودِ نیاز
خیز چو سروِ بلند، اے بعمل نرم گام

کوثر و تسنیم برد، از تو شکیبِ عمل
گیر ز مینائے تاک، بادۂ آئینہ فام

زشت و نکو زادۂ وہم خداوندِ تست
لذتِ کردار گیر، گام بنہ، جوئے کام

خیز کہ بنمایمت مملکتِ تازہ
چشمِ جہاں بیں کشا، بہرِ تماشا خرام

○ زد: دریا

قطرۂ بے مایہ، گوہر تابندہ شو — از سرِ گردوں بیفت، گیر بدریا مقام
تیغ درخشندۂ، جانِ جہانے گسُل — جوہرِ خود را نما، آبے بروں از نیام
بازوے شاہیں کشا، خونِ تدرواں بریز — مرگ بود بازرا، زیستن اندر کنام

تو ندشناسی ہنوز شوق مبیں در وصل
چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام

(۴) آدم از بہشت بیروں آمدہ می گوید

چہ خوش است زندگی را ہمہ سوز و ساز کردن
دلِ کوہ و دشت و صحرا بہ دمے گداز کردن
ز قفس دمے کشادن بہ فضاے گلستانے
رہِ آسماں نوردن بہ ستارہ راز کردن
بگداز ہاے پنہاں، بہ نیاز ہاے پیدا
نظرے ادا شناسے بجریم ناز کردن
گہے جز یکی ندیدن بہ ہجوم لالہ زارے
گہے خارِ ریش زن را ز گل امتیاز کردن

ہمہ سوزِ ناتمامم ہمہ دردِ آرزویم — بگماں دہم یقیں را کہ شہیدِ جستجویم

صبحِ قیامت

(۵)

(آدم در حضورِ باری)

اے کہ ز خورشید تو کوکبِ جاں مستنیر
از دلم افروختی شمعِ جہانِ ضریر

ریخت ہنرہائے من بحر بیک نالۂ آب
تیشۂ من آورد از جگرِ خارہ شیر

زہرہ گرفتارِ من ماہ پرستارِ من
عقلِ کلاں کارِ من بہرِ جہاں دار و گیر

من بہ زمیں درشدم من بفلک برشدم
بستۂ جادوئے من ذرہ و مہرِ منیر

گرچہ فسونش مرا برد ز راہِ صواب
از غلطم درگذر عذرِ گناہم پذیر

رام نگردد جہاں تا نہ فسونش خوریم
جز بکمندِ نیاز نازنہ گردد اسیر

تا شود از آہِ گرم ایں بتِ سنگیں گداز
بستنِ زنارِ او بود مرا ناگزیر

عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
اہرمن شعلہ زاد سجدہ کند خاک را

بوے گل

حورے بکنج گلشن جنت تپید و گفت — مارا کسے ز آنسوے گردوں نخبر نداد
ناید بفہم من سحر و شام روز و شب — عقلم ربود ایں کہ بگویند مُرد و زاد
گردید موج نکہت و از شاخ گل دمید — پا ایں چنیں بعالم فردا دوی نہاد
وا کرد چشم و غنچہ شد و خندہ زد دمے — گل گشت و برگ برگ شد و بر زمیں فتاد

زاں نازنیں کہ بند زپایش کشادہ اند
آہے است یادگار کہ بُو نام دادہ اند

نوائے وقت

خورشید بہ دامانم، انجم بہ گریبانم — در من نگری ہیچم، در خود نگری جانم
در شہر و بیابانم در کاخ و شبستانم — من در دم و درمانم، من عیش فراوانم
من تیغ جہاں سوزم، من چشمۂ حیوانم

چنگیزی و تیموری، مشتے ز غبارِ من — ہنگامۂ افرنگی، یک جستۂ شرارِ من
انسان و جہانِ او، از نقش و نگارِ من — خونِ جگرِ مرداں، سامانِ بہارِ من
من آتشِ سوزانم، من روضۂ رضوانم

آسودہ و بیتابم، ایں طرفہ تماشا بیں — در بادۂ امروزم، کیفیتِ فردا بیں
پنہاں بہ ضمیرِ من، صد عالمِ رعنا بیں — صد کوکبِ غلطاں بیں، صد گنبدِ خضرا بیں
من کوتہِ انسانم، بیگانہ ز یزدانم

تقدیر فسونِ من، تدبیر فسونِ تو — تو عاشقِ لیلاے، من دشتِ جنونِ تو
چوں روحِ رواں پاکم، از چند و چگونِ تو — تو رازِ درونِ من، من رازِ درونِ تو
از جانِ تو پیدایم، در جانِ تو پنہانم

من رہرو و تو منزل، من مزرع و تو حاصل — تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیِ ایں محفل
آوارۂ آب و گِل، دریاب مقامِ دل — گنجیدہ بہ جامے بیں، ایں قلزمِ بے ساحل
از موجِ بلندِ تو سرزدہ طوفانم

فصلِ بہار

۱

خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار
مستِ ترنّم ہزار
طوطی و دراج و سار
بر طرفِ جویبار
کشتِ گل و لالہ زار
چشمِ تماشا بیار
خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار

۲

خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گل رسید
بادِ بہاراں وزید

مرغ نوا آفرید
لالہ گریباں درید
حسن گلِ تازہ چید
عشق غمِ نو خرید
خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گل رسید

۳

بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش
خونِ چمن گرم جوش
اے کہ نشینی خموش
در شکن آئینِ ہوش
بادۂ معنی بنوش
نغمہ سرا گل بپوش
بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش

۴

حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں

بر لبِ جوئے نشیں
آبِ رواں را ببیں
نرگسِ نازِ آفریں
لختِ دلِ فردیں
بوسہ زنش بر جبیں
حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں۔

۵

دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں نجیب
لالہ کمر در کمر
نیمۂ آتش بہ بر
می چکدش بر جگر
شبنمِ اشکِ سحر
در شفقِ انجم نگر
دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں نجیب

۶

خاکِ چمن وا نمود، رازِ دلِ کائنات
بود و نبودِ صفات
جلوہ گریہائے ذات
آنچہ تو دانی حیات
آنچہ تو خوانی ممات
ہیچ ندارد ثبات
خاکِ چمن وا نمود، رازِ دلِ کائنات

حیاتِ جاوید

گماں مبر کہ بپایاں رسید کارِ مغاں
ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است
چمن خوش است ولیکن چو غنچہ نتواں زیست
قبائے زندگیش از دمِ صبا چاک است
اگر ز رمزِ حیات آگہی، مجوے و مگیر
دلے کہ از خلشِ خارِ آرزو پاک است
بخود خزیدہ و محکم چو کوہساراں زی
چو خس مزی کہ ہوا تیز و شعلہ بیباک است

افکارِ انجم

۱

شنیدم کوکبے با کوکبے گفت — کہ در بحریم و پیدا ساحلے نیست
سفر اندر سرشتِ ما نہادند — ولے ایں کارواں را منزلے نیست

۲

اگر انجم ہمانستے کہ بوداست — ازیں دیرینہ تابیہا، چہ سود است
گرفتارِ کمندِ روزگاریم — خوشا آنکس کہ محرومِ وجود است

۳

کس ایں بارِ گراں را بر نتابد — ز بودِ ما نبودِ جاوداں بہ
فضائے نیلگونم خوش نیاید — ز اوجِ پستیٔ آں خاکداں بہ

۴

خنک انسان کہ جانش بیقرار است — سوارِ راہوارِ روزگار است
قبائے زندگی بر قامتش راست — کہ او نو آفرین و تازہ کار است

زندگی

شبے زار نالید ابر بہار — کہ ایں زندگی گریۂ پیہم است
درخشید برقِ سبک سیر و گفت — خطا کردۂ خندۂ یکدم است

ندانم بہ گلشن کہ بر دایں خبر
سخنہا میانِ گل و شبنم است

محاورہ علم و عشق

علم

نگاہم رازدارِ ہفت و چار است　　گرفتارِ کمندم روزگار است
جہاں بینم بایں سو باز کردند　　مرا با آنسوے گردوں چہ کار است

چکد صد نغمہ از سازے کہ دارم
بہ بازار افگنم رازے کہ دارم

عشق

ز افسونِ تو دریا شعلہ زار است　　ہوا آتش گذار و بر مدار است
چو با من یار بودی ، نور بودی　　بریدی از من و نورِ تو نار است

بخلوت خانۂ لاہوت زادی
ولیکن در نیِ شیطاں فتادی

○ جہاں بیں : چشم　　○ نے : ریسمان

بیا ایں خاکداں را گلستاں ساز جہانِ پیر را دیگر جواں ساز
بیا یک قطرہ از دردِ دلم گیر تہِ گردوں بہشتِ جاوداں ساز

ز روزِ آفرینش ہمدم استیم
ہماں یک نغمہ از زیر و بم استیم

سرودِ انجم

ہستیِ ما نظامِ ما
مستیِ ما خرامِ ما
گردشِ بے مقامِ ما
زندگیِ دوامِ ما
دورِ فلک بکامِ ما
مے نگریم و مے رویم
جلوہ گہِ شہود را
بتکدۂ نمود را

رزمِ نبود و بود را
کشمکشِ وجود را
عالمِ دیروز و دار ا ، مے نگریم و مے رویم

گرمیِ کارزار ہا
خامیِ پختہ کار ہا
تاج و سریر و دار ہا
خواریِ شہریار ہا
بازیِ روزگار ہا ، مے نگریم و مے رویم

خواجہ ز سروری گذشت
بندہ ز چاکری گذشت
زاری و قیصری گذشت
دورِ سکندری گذشت
شیوۂ بت گری گذشت ، مے نگریم و مے رویم

خاک خموش و در خروش
سست نہاد و سخت کوش
گاہ بہ بزمِ ناؤ نوش
گاہ جنازہ بہ دوش

میرِ جہان و سفتہ گوش! مے نگریم و مے رویم

تو یہ طلسمِ چون و چند
عقلِ تو در کشاد و بند
مثلِ غزالہ در کمند
زار و زبون و دردمند
ما بہ نشیمنِ بلند، مے نگریم و مے رویم

پردہ چرا؟ ظہور چیست؟
اصلِ ظلام و نور چیست؟
چشم و دل و شعور چیست؟
فطرتِ ناصبور چیست؟
ایں ہمہ نزد و دور چیست؟ ہمے نگریم و مے رویم

بیشِ تو نزدِ ما کمے
سالِ تو پیشِ ما دمے
اے بکنارِ تو یمے
ساختہ بہ شبنمے
ما بتلاشِ عالمے، مے نگریم و مے رویم

نسیمِ صبح

زردے بحر و سرِ کوہسار می آیم
ولیک می نشناسم کہ از کجا خیزم
دہم بہ غنچہ طائر پیامِ فصلِ بہار
تہِ نشیمنِ او سیم یا سمن ریزم
بہ سبزہ غلطم و بر شاخِ لالہ می پیچم
کہ رنگ و بو زمساماتِ او برانگیزم
خمیدہ تا نشود شاخِ او ز گردشِ من
بہ برگِ لالہ و گل نرم نرمک آویزم
چو شاعرے ز غمِ عشق در خروش آید
نفس نفس بہ نواہائے او دمساز میزم!

پند باز بچۂ خویش

توانی کہ بازاں زیک جو خرند
دلِ شیر دارند و مشتِ پرند

نکوشیدہ و پختہ تدبیر باش
جسور و غیور و دلاں گیر باش

میامیز با کبک و تورنگ و سار
مگر ایں کہ داری ہوائے شکار

چہ قومے فرومایۂ ترسناک!
کنند پاک منقارِ خود را بخاک!

شد آں باشہ بچہ کہ نخچیرِ خویش
کہ گیرد ز صیدِ خود آئین و کیش

بسا شکرہ افتادہ بر روئے خاک
شد از صحبتِ دانہ چیناں ہلاک

نگہ دار خود را و خورسند زی
دلیر و درشت و تنومند زی

تنِ نرم و نازک بہ تیہو گذار
رگِ سخت چوں شاخِ آہو بیار

نصیبِ جہاں آنچہ از خرمی است
ز سنگینی و محنت و پردمی است

چہ خوش گفت فرزندِ خود را عقاب
کہ یک قطرہ خوں بہتر از لعلِ ناب

مجو انجمن مثلِ آہو میش
بخلوت گہ اچوں نیاگانِ خویش

چنیں یاد دارم ز بازانِ پیر
نشیمن بشاخِ درختے مگیر

کنامے نگیریم در باغ و کشت
کہ داریم در کوہ و صحرا بہشت

ز روئے زمیں دانہ چیدن خطاست — کہ پہنائے گردوں خدا دادِ ماست
نجیبے کہ پا بر زمیں سودہ است — ز مرغِ سرِ اسفلہ تر بودہ است
پئے شاہبازاں بساط است سنگ — کہ بر سنگ فتن کند تیز چنگ
تو از زرد چشمانِ صحرا ستی — بگو مرد چو سیمرغ والا ستی
جوانے اصیلے کہ در روز جنگ — برد مردمک را ز چشمِ پلنگ
بہ پروازِ تو سطوتِ نوریاں — بہ رگہائے تو خونِ کافوریاں
تہِ چرخ گردندہ کوز پشت — بخور آنچہ گیری ز نرم و درشت
ز دستِ کسے طعمۂ خود مگیر
نکو باش و پندِ نکویاں پذیر

کرمِ کتابی

شنیدم شبے در کتب خانۂ من — بہ پروانہ می گفت کرمِ کتابی
باوراقِ سیمانشین گرفتم — بسے دیدم از نسخۂ فاریابی

کافوری:- باز کی قسم کا ایک سفید رنگ شکاری پرند جو ترکستان کے پہاڑوں اور صحراؤں میں پایا جاتا ہے۔

نفهمیده ام حکمتِ زندگی را — مسلمان تیره روزم نسبے آفتابی
بگو گفت پروانه نیم سوزے — کہ این نکته را در کتب نیابی
تپش می کند زنده تر زندگی را
تپش می دهد بال و پر زندگی را

کبر و ناز

یخ جوئے کوہ را زرہِ کبر و ناز گفت — ما را زمویہ تو شود تلخ روزگار
گستاخ می سرائی و بیباک میروی — ہر سال شوخ دیده و آواره تر ز پار
شایانِ دود مانِ کہستانیان نۂ — خود را مگوئے دخترکِ ابرِ کوہسار
گردندۂ فتندۂ غلطندۂ بخاک — راہِ دگر بگیر و برو سوئے مرغزار
گفت آنچنین سخنِ دل شکن مگوئے — بر خویشتن منازد نہالِ منی مکار
من می روم کہ در خورِ این دود مان نیم
تو خویش را ز مہرِ درخشان نگاہ دار

لالہ

آں شعلہ ام کہ صبحِ ازل در کنارِ عشق
پیش از نمودِ بلبل و پروانہ می تپید

افزود ترم ز مہر و بہ بر دزدہ تن زنم
گردوں شرارِ جوشش ز تابِ من آفرید

در سینۂ چمن چو نفس کردم آشیاں
یک شاخِ نازک از تہِ خاکم چو نم کشید

سوزم ربود و گفت یکے در برم بالیست
لیکن دلِ ستم زدۂ من نیازمید

در تنگنائے شاخ بسے پیچ و تاب خورد
تا جوہرم بہ جلوہ گہِ رنگ و بو رسید

شبنم براہِ من گہرِ آبدار ریخت
خندید صبح و بادِ صبا گردِ من دزید

بلبل ز گل شنید کہ سوزم ربودہ اند
نالید و گفت جامۂ ہستی گراں خرید

وا کردہ سینہ منتِ خورشید می کشم
آیا بود کہ باز بر آنگیزد آتشم

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبارِ ناقہ گم
دستِ رومی پردۂ محمل گرفت
ایں فرو تر رفت و تا گوہر رسید
آں بگرداب چوخس منزل گرفت
حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شعر میگردد چو سوز از دل گرفت

کرمکِ شب تاب

یک ذرۂ بے مایہ متاعِ نفس اندوخت
شوق ایں قدرش سوخت کہ پروانگی آموخت
پہنائے شب افروخت
واماندہ شعاعے کہ گرہ خورد و شرر شد
از سوزِ حیات است کہ کارش ہمہ زر شد

دارا سے نظر شد

پروانہ بے تاب کہ ہر سو تگ و پو کرد
بر شمع چناں سوخت کہ خود را ہمہ او کرد

ترکِ من و تو کرد

یا اختر کے ماہِ مبینے بجبینے
نزدیک تر آمد بتماشائے زمینے

از چرخ بر بینے

یا ماہِ تنک ضو کہ بیک جلوہ تمام است
ماہے کہ بر دمنتِ خورشید حرام است

آزادِ مقام است!

اے کرمکِ شب تاب سراپائے تو نور است
پروازِ تو یک سلسلہ غیب و حضور است

آئینِ ظہور است

در تیرہ شباں مشعلِ مرغانِ شب استی
آں سوز چہ سوز است کہ در تاب و تب استی

گرمِ طلب استی

مائیم کہ مانندِ تو از خاک دمیدیم
دیدیم تپیدیم، ندیدیم تپیدیم
جائے نرسیدیم!
گویم سخن پختہ و پروردہ و تہ دار
از منزلِ گم گشتہ مگو، پائے برہ دار
ایں جلوہ نگہ دار

حقیقت

عقابِ دوربیں جویندہ را گفت — نگاہم آنچہ می بیند سراب است
جوابش دادآں مرغِ حق اندیش — تو می بینی و من دانم کہ آب است
صدائے ماہی آمد از تہِ بحر
کہ چیزے ہست و ہم دریچ و تاب است!

حدی

(نغمۂ ساربانِ حجاز)

ناقۂ سیّارِ من
آہوئے تاتارِ من
درہم و دینارِ من
اندک و بسیارِ من
دولتِ بیدارِ من
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
دلکش و زیبا ستی
شاہدِ رعنا ستی
روکشِ حورا ستی
غیرتِ لیلا ستی
دخترِ صحرا ستی

تیز تر گام زن منزلِ ما دور نیست

در پیِ آفتاب
غوطه زنی در سراب
هم به شبِ ماهتاب
تند روی چوں شہاب
چشمِ تو نا دیدہ خواب
تیز تر گام زن منزلِ ما دور نیست

لکۂ ابرِ رواں
کشتیِ بے بادباں
مثلِ خضر راہ داں
بر تو سبک ہر گراں
لختِ دلِ ساربان
تیز تر گام زن منزلِ ما دور نیست

سوزِ تو اندر زِمام
سازِ تو اندر رحام
بے خورش و خشنہ کام

پا بہ سفر صبح و شام
خستہ شوی از مقام
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

شامِ تو اندر یمن
صبحِ تو اندر قرن
ریگ درشتِ وطن
پائے ترا یاسمن
اے چو غزالِ ختن
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

مہ ز سفر پا کشید
در پسِ تل آرمید
صبح ز مشرق دمید
جامۂ شب بر درید
بادِ بیاباں وزید
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

نغمۂ من دلکشائے

زیر و بش جانفزائے
قافلہ را درائے
فتنہ ربا، فتنہ زائے
ائے بہ حرم چہرہ سائے
تیز تر ک گام زن منزلِ ما دور نیست

قطرۂ آب

مرا معنیٔ تازۂ مدعاست
اگر گفتہ را باز گویم رواست

"یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید — خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائے کہ دریاست من کیستم — گر او ہست حقا کہ من نیستم"

ولیکن ز دریا برآمد خروش
ز شرم تنک مایگی رو مپوش

تماشائے شام و سحر دیدہ
چمن دیدہ، دشت و در دیدہ
بہ برگِ گیاہے بدوشِ سحاب
درخشیدنی از پرتوِ آفتاب
گہے ہمدمِ تشنہ کامانِ راغ
گہے محرمِ سینہ چاکانِ باغ
گہے خفتہ در تاک و طاقت گداز
گہے خفتہ در خاک و بے سوز و ساز
زمینِ سبک سیرِ من زادہ
زمن زادہ در من افتادہ
بیا سائے در خلوتِ سینہ ام
چو جوہر درخشاں اندر آئینہ ام
گہر شود در آغوشِ قلزم بزی
فروزاں تر از ماہ و انجم بزی

محاوره مابین خدا و انسان

خدا

جهان را ز یک آب و گل آفریدم — تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی
من از خاک پولادِ ناب آفریدم — تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی
تبر آفریدی نهالِ چمن را
قفس ساختی طائرِ نغمه زن را

انسان

تو شب آفریدی چراغ آفریدم — سفال آفریدی ایاغ آفریدم
بیابان و کهسار و راغ آفریدی — خیابان و گلزار و باغ آفریدم
من آنم که از سنگ آئینه سازم
من آنم که از زهر نوشینه سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شد)

خوشا روزگارے، خوشا نوبہارے
نجوم پرن رست از مرغزارے

زمیں از بہاراں چو بالِ تدروے
ز قوارہ الماس بار آبشارے

نہ بیند نگہ جز کہ در لالہ و گل
نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے

لبِ جو خود آرائی غنچہ دیدی؟
چہ زیبا نگارے، چہ آئینہ دارے

چہ شیریں نوائے، چہ دلکش صدائے
کہ می آید از خلوتِ شاخسارے

بہ تن جاں، بہ جاں آرزو زندہ گردد
ز آوائے سائے، ز بانگِ ہزارے

نواہائے مرغِ بلند آشیانے
در آمیخت با نغمۂ جویبارے

تو گوئی کہ یزداں بہشتِ بریں را
نہاد است در دامنِ کہسارے

کہ تا رحمتش آدمی زادگاں را
رہاسازد از محنتِ انتظارے

چہ خواہم دریں گلستاں گر نہ خوانم
شرابے، کتابے، ربابے، نگارے

سرت گردم اے ساقیِ ماہ سیما
بیار از نیاگانِ مایا دگارے

بہ ساغر فرو ریز آبے کہ جاں را
فروزد چو نورے، بسوزد چو نارے

شقایق بر دیاں ز خاکِ نژندم — بہشتے فروچیں مشتِ غبارے
نہ بینی کہ از کاشغر تا بہ کاشاں — ہماں یک نوا بالد از ہر دیارے
ز چشمِ امم ریخت آں اشکِ نابے — کہ تا شیرۂ گل دماند ز خارے
کشیری کہ با بندگی خو گرفتہ — بُتے می تراشد ز سنگِ مزارے
ضمیرش تہی از خیالِ بلندے — خودی ناشناسے ز خود شرمسارے
بریشم قبا خواجہ از محنتِ او — نصیبِ تنش جامۂ تارتارے
نہ در دیدۂ او فروغِ نگاہے — نہ در سینۂ او دلِ بیقرارے

ازاں مے فشاں قطرۂ بر کشیری
کہ خاکسترش آفریند شرارے

شاہین و ماہی

ماہی بچۂ شوخ بہ شاہیں بچۂ گفت — ایں سلسلۂ موج کہ بینی ہمہ دریاست
دارائے زمنگانِ خرد شندہ ترا زمیغ — در سینۂ او دیدہ و نادیدہ بلاہاست

اہلِ خطۂ کشمیر کو کشیر بھی کہتے ہیں۔

با سیلِ گراں سنگ زمیں گیر و سبک خیز
با گوہرِ تابندہ و با لولوے لالا است

بیروں نتواں رفت ز سیل ہمہ گیرش
بالائے سرِ ماست نہ پایست ہمہ جا است

ہر لحظہ جوان است و رواں است و دوان است
از گردشِ ایام نہ افزوں شد و نے کاست

ماہی بچہ را سوزِ سخن چہرہ برافروخت
شاہین بچہ خندید و ز ساحل بہ ہوا خاست

زد بانگ کہ شاہینم و کارم بہ زمیں چیست
صحرا است کہ دریاست تہِ بال و پرِ ماست!

بگذر ز سرِ آب و بہ پہنائے ہوا ساز
ایں نکتہ نہ بینند مگر آں دیدہ کہ بینا ست

کرمکِ شب تاب

شنیدم کرمکِ شب تاب می گفت
نہ آں مورم کہ کس نالد ز نیشم

تواں بے منتِ بیگانگاں سوخت
نہ پنداری کہ من پروانہ کیشم

اگر شب تیرہ تر از چشمِ اسود است
خود افروزم چراغِ راہ خویشم

تنہائی

به بحر رفتم و گفتم به موجِ بیتابے — همیشه در طلب استی چه مشکلے داری؟
هزار لولوے لالاست در گریبانت — درونِ سینه چو من گوهرِ دلے داری؟
تپیده از لبِ ساحل رمید و هیچ نگفت

بکوه رفتم و پرسیدم این چه بیدردی است — رسد بگوشِ تو آه و فغانِ غم زده؟
اگر به سنگِ تو لعلے ز قطرهٔ خون است — یکے در آ بسخن با من ستم زده
بخود خزید و نفس در کشید و هیچ نگفت

ره دراز بریدم ز ماه پرسیدم — سفر نصیبِ تو منزلے است که نیست؟
جهان ز پرتوِ سیمائے تو چمن زارے — فروغِ داغ تو از جلوهٔ دلے است که نیست؟
سوئے ستاره رقیبانه دید و هیچ نگفت

شدم بحضرتِ یزداں گذشتم از مه و مهر — که در جهانِ تو یک ذره آشنایم نیست
جهان تهی ز دل و دشتِ خاکِ من همه دل — چمن خوش است ولے در خورِ نوایم نیست
تبسمے به لبِ او رسید و هیچ نگفت

شبنم

گفتند فرود آے ز اوجِ مہ و پرویز
برخود زن و با بحرِ پُرآشوب بیامیز
با موج در آویز
نقشِ دگر انگیز
تا بندہ گہر خیز
من عیشِ ہم آغوشیِ دریا نہ خریدم
آں بادہ کہ از خویش نیاید نچشیدم
از خود نہ رمیدم
ز آفاق نبریدم
بر لالہ نچکیدم
گل گفت کہ ہنگامۂ مرغانِ سحر چیست؟
ایں انجمن آراستہ بالاے شجر چیست؟
ایں زیر و زبر چیست؟

پایانِ نظر چیست؟
خارِ گلِ تر چیست؟
تو کیستی و من کیم ایں صحبتِ ما چیست؟
بر شاخِ من ایں طائرکِ نغمہ سرا چیست؟
مقصودِ نوا چیست؟
مطلوبِ صبا چیست؟
ایں کہنہ سرا چیست؟
گفتم کہ چمن رزمِ حیاتِ ہمہ جائی است
برمے است کہ شیرازۂ او ذوقِ جدائی است
دم؟ گرمِ نوائی است
جاں؟ چہرہ کشائی است
ایں رازِ خدائی است
من از فلک افتادہ تو از خاک دمیدی
از ذوقِ نمود است دمیدی کہ تپیدی
در شاخ تپیدی
صد پردہ دریدی

برخویش رسیدی!

نم در رگِ ایّام زاشکِ سحرِ ماست

ایں زیر و زبر چیست؟ فریبِ نظرِ ماست

انجم بہ برِ ماست

لختِ جگرِ ماست

نورِ بصرِ ماست

در پیرہنِ شاہدِ گل سوزنِ خار است

خار است، ولیکن ز ندیمانِ نگار است

از عشق نزار است

در پہلوئے یار است

ایں ہم ز بہار است

برخیز و دل از صحبتِ دیرینہ بہ پرداز

با لالۂ خورشیدِ جہاں تاب نظر باز

با اہلِ نظر ساز

چوں من بفلک تاز

داری سرِ پرواز؟

عشق

فکرم چو بہ جستجو قدم زد
در دیر شد و در حرم زد

در دشتِ طلب بے دویدم
دامن چوں گرد باد چیدم

پویاں بے خضر سوئے منزل
بر دوشِ خیال بستہ محمل

جویاے بے دشکستہ جامے
چوں صبح بباد چیدہ دامے

پیچیدہ بخود چو موجِ دریا
آوارہ چو گردِ بادِ صحرا

عشقِ تو دلم ربود ناگاہ
از کار گرہ کشود ناگاہ

آگاہ ز ہستی و عدم ساخت
بتخانۂ عقل را حرم ساخت

چوں برق بخرمنم گذر کرد
از لذتِ سوختن خبر کرد

سرمست شدم ز پا فتادم
چوں عکس ز خود جدا فتادم

خاکم بفراز عرش بردی
زاں راز کہ با دلم سپردی

واصل بکنار کشتیم شد
طوفانِ جمال زشتیم شد

جز عشق حکایتے ندارم
پرواے ملامتے ندارم

از جلوۂ علم بے نیازم
سوزم گریم تپم گدازم

اگر خواہی حیات اندر خطر زی

غزالے با غزالے در دلِ گفت — ازیں پس در حرم گیرم گنامے
بصحرا صید بندان در کمین اند — بکامِ آہوانِ صبحے نہ شامے
اماں از فتنۂ صیاد خواہم
دلے زاندیشہ ہا آزاد خواہم

رفیقش گفت اے یارِ خردمند — اگر خواہی حیات اندر خطر زی
دمادم خویشتن را بر فساں زن — ز تیغِ پاک گوہر تیز تر زی
خطر تابِ تواں را امتحان است
عیارِ ممکناتِ جسم و جان است

جہانِ عمل

ہست ایں میکدہ دعوتِ عام است اینجا
قسمت بادہ باندازۂ جام است اینجا

حرفِ آں راز کہ بیگانۂ صوت است ہنوز
از لبِ جام چکیدست و کلام است اینجا

نشہ از حال بگیرند و گذشتند زقال
نکتۂ فلسفہ دُردِ تہِ جام است اینجا

ما دریں رہ نفسِ دھر برانداختہ ایم
آفتابِ سحر او لبِ بام است اینجا

اے کہ تو پاسِ غلط کردۂ خود می داری
آنچہ پیشِ تو سکون است حرام است اینجا

ما کہ اندر طلب از خانہ بروں تاختہ ایم
علم را جاں بدمیدیم و عمل ساختہ ایم

زندگی

پرسیدم از بلند نگاہے حیات چیست؟ — گفتا مے کہ تلخ ترا دنکو تر است
گفتم کہ کرمک است و ز گل سر بروں زند — گفتا کہ شعلہ زاد مثالِ سمندر است
گفتم کہ شر بفطرتِ خامش نہادہ اند — گفتا کہ خیر او نشناسی ہمیں شر است
گفتم کہ شوقِ سیر نبردش بہ منزلے — گفتا کہ منزلش بہ ہمیں شوق مضمر است
گفتم کہ خاکی است و بجاکش ہمی دہند
گفتا چو دانہ خاک بگافد گل تر است

حکمتِ فرنگ

شنیدم کہ در پارس مرد گزیں — ادا فہم رمز آشنا نکتہ بیں
بسے سختی از جانکنی دید و مرد — بر آشفت و جاں شکوہ لبریز کرد
بنالش در آمد بہ یزدانِ پاک — کہ دارم دلے از اجل چاک چاک

کمالے ندارد بایں یک فنی
ندانند فن تازہ جاں کنی

برد جان و ناپختہ در کارِ مرگ
جہاں نو شد و او ہماں کہنہ برگ

فرنگ آفریند ہنرہا شگرف
برانگیزد از قطرۂ بحر ژرف

کشد گردِ اندیشہ پرکارِ مرگ
ہمہ حکمت او پرستارِ مرگ

رود چوں نہنگ آبد و زشش بیم
ز طیارہ او ہوا خوردہ بم°

نہ بینی کہ چشمِ جہاں بینِ ہور
ہمی گردد از غازِ او روز کور

تفنگش بکشتن چناں تیز دست
کہ افرشتہ مرگ را دم گسست

فرستد ایں کہن ابلہ را در فرنگ
کہ گیرد فنِ کشتنِ بیدرنگ

حور و شاعر

(در جواب نظم گوئٹے موسوم بہ "حور و شاعر")

حور

نہ بہ بادہ میل داری نہ بہ من نظر کشائی
عجب ایں کہ تو ندانی رہ و رسمِ آشنائی

° بم: فارسی لفظ ہے، بمعنی طمانچہ

همه سازِ جستجوئے همه سوزِ آرزوئے
نفسے که می گدازی غزلے که می سرائی
بنوائے آفریدی چه جهانِ دلکشائے
که ارم بچشم آید چو طلسمِ سیمیائی!

ثاعر

دلِ رمزداں فریبی به کلامِ نیش دارے
مگر ایں که لذّتِ او نرسد به نوکِ خارے
چه کنم که فطرتِ من به مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا به لاله زارے
چو نظر قرار گیرد به نگارِ خوبروئے
تپد آں زماں دلِ من پئے خوبتر نگارے
ز شرر ستاره جویم ز ستاره آفتابے
سرِ منزلے ندارم که بمیرم از قرارے
چو ز بادهٔ بهارے قدحے کشیده خیزم
غزلے دگر سرائم به هوائے نوبهارے

طلسم نہایتِ آں کہ نہایتے ندارد
بہ نگاہِ ناشکیبے بہ دلِ امیدوارے
دلِ عاشقاں بمیرد بہ بہشت جاودانے
نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے!

زندگی و عمل

در جواب نظم ہائنا موسوم "بہ سوالات"

ساحل افتادہ گفت گرچہ بسے زیستم
ہیچ نہ معلوم شد آہ کہ من چیستم
موجِ زخود رفتہ تیز خرامید و گفت
ہستم اگر می روم گر نہ روم نیستم!

الملک للہ

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت
گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطاست
دوریم از سوادِ وطن باز چوں رسیم؟
ترکِ سبب زروئے شریعت کجا رواست
خندید دستِ خویش بہ شمشیر برد و گفت
ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

جوئے آب

بنگر کہ جوئے آب چہ مستانہ می رود
مانندِ کہکشاں بگریبانِ مرغزار
در خوابِ ناز بود بہ گہوارۂ سحاب
دا کرد چشمِ شوق بآغوشِ کوہسار
از سنگریزہ نغمہ کشاید خرامِ او
سیمائے او چو آئینہ بے رنگ و بے غبار

○ "جوئے آب" گوئٹے کی مشہور نظم موسوم بہ "نغمۂ محمد" کا ایک نہایت آزاد ترجمہ ہے۔ اس نظم میں جو دیوانِ مغربی سے بہت پہلے لکھی گئی تھی المانی شاعر نے زندگی کے اسلامی تخیل کو نہایت خوبی سے بیان کیا ہے۔ اس میں یہ ایک مجوزہ اسلامی ڈرامے کا جزو تھی جس کی تکمیل اس سے نہ ہو سکی۔ اس ترجمے سے صرف گوئٹے کا نقطۂ نگاہ دکھانا مقصود ہے۔

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
درخود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

در راہِ او بہار پریخانہ آفرید — نرگس دمید و لالہ دمید و سمن دمید
گل عشوہ داد و گفت یکے پیشِ ما بایست — خندید غنچہ و سرِ دامانِ او کشید
تا آشنائے جلوہ فروشانِ سبز پوش — صحرا برید و سینۂ کوہ و کمر درید

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
درخود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

صد جوئے دشت و مرغ و کہستان و باغ و راغ — گفتند "اے بسیط زمیں با تو سازگار
ما را کہ راہ از تنگ آبی نہ بردہ ایم — از دشت و در و ریگِ بیاباں نگاہ دار"
وا کردہ سینہ را بہ ہوائے شرق و غرب — در برگرفتہ ہمسفرانِ بوم و زار

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
با صد ہزار گوہرِ یکدانہ میرود

دریائے پرخروش ز بند و شکن گذشت — از تنگنائے وادی و کوہ و دمن گذشت
یکساں چو سیل کردہ نشیب و فراز را — از کاخِ شاہ و بارہ و کشت و چمن گذشت
بیتاب و تند و تیز و جگر سوز و بیقرار — در ہر زماں بتازہ رسید از کجا گذشت

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
درخود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

نامۂ عالمگیرؒ

بیکے از فرزندانش کہ دعاے مرگِ پدر میکرد

ندانی کہ یزدانِ دیرینہ بود — بسے دید و نجنید و بست و کشود
ز ما سینہ چاکانِ ایں تیرہ خاک — شنید است صد نالۂ دردناک
بسے ہمچو شبنم دُرِ خوں نشست — نہ یک نالہ از سینۂ او گسست
نہ از گریۂ پیرِ کنعاں تپید — نہ از دردِ ایوبؑ آہے کشید
مپسند از آں کہنہ نخچیر گیر
بدامِ دعاے تو گردد اسیر

بہشت

کجا ایں زمانہ سے شیشہ بانے — بہشت ایں گنبدِ گرداں ندارد
ندیدہ دردِ زنداں یوسفِ او — ز یعقوبش دلِ نالاں ندارد

خلیلِ او حریفِ آتشے نیست — کلیمش یک شرر در جان ندارد
بہ صحرا در نفیدہ زورقِ او — خطر از لطمۂ طوفان ندارد
یقین دارد کہ میں بوک و مگر نیست — وصالِ اندیشۂ ہجراں ندارد
کجا آں لذتِ عقلِ غلط سیر — اگر تنہا رہِ پیچاں ندارد

مزی اندر جہانے کورذوقے
کہ یزداں دارد و شیطاں ندارد

کشمیر

رخت بہ کاشمر کشا کوہ و تل و دمن نگر
سبزہ جہاں جہاں ببیں لالہ چمن چمن نگر
بادِ بہار موج موج مرغِ بہار فوج فوج
صلصل و سار زوج زوج بر سرِ نارون نگر
تا نہ فتد بہ زینتش چشمِ سپہرِ فتنہ باز
بستہ بچہرۂ زمیں برقعِ نسترن نگر

لالہ ز خاک بردمید موج با بجو تپید
خاک شرر شرر ببین آب شکن شکن نگر
زخمہ بہ تارِ ساز زن، بادہ بہ ساتگیں بریز
قافلۂ بہار را انجمن انجمن نگر
دختر کے بر ہمنے لالہ رخے سمن برے
چشم بروے او کشا باز بجو یشتن نگر

عشق

عقلے کہ جہاں سوزد، یک جلوۂ بیا کش
از عشق بیا موزد، آئینِ جہانتابی
عشق است کہ در جانت ہر کیفیت انگیزد
از تاب و تبِ رومی تا حیرتِ فارابی
ایں حرفِ نشاط آور، می گویم و می رقصم
از عشق دل آساید، با ایں ہمہ بیتابی
ہر معنیٔ پیچیدہ در حرف نمی گنجد
یک لحظہ بہ دل در شو، شاید کہ تو دریابی

بندگی

دوش در میکدہ ترسا بچۂ بادہ فروش
گفت از من سخنے دار چو آویزہ بگوش

مشربِ بادہ گسارانِ کہن ایں بود است
کہ تو از میکدہ خیزی ہمہ مستی ہمہ ہوش

من نگویم کہ فرو بند لب از نکتۂ شوق
ادب از دست مدہ بادہ باندازہ بنوش

گردِ راہیم ولے ذوقِ طلب جوہرِ ماست
بندگی با ہمہ جبروتِ خدائی مفروش

غلامی

آدم از بے بصری بندگی آدم کرد
گوہرے داشت ولے نذرِ قباد و جم کرد

یعنی از خوئے غلامی زسگاں خوار تر است
من ندیدم کہ سگے پیشِ سگے سر خم کرد

چلیپانِ شمشیر

آں سخت کوش چیست کہ گیرد ز سنگ آب — محتاجِ خضر مثلِ سکندر نمی شود
مثلِ نگاہ دیدۂ نمناک پاک رو — در جوئے آب دامنِ او تر نمی شود

مضمونِ او بہ مصرعِ برجستہ تمام
منّت پذیرِ مصرعِ دیگر نمی شود

جمہوریت

متاعِ معنیٔ بیگانہ از دوں فطرتاں جوئی؟ — ز موراں شوخیٔ طبعِ سلیمانے نمی آید
گریز از طرزِ جمہوری غلامِ پختہ کارے شو
کہ از مغزِ دو صد خرِ انسانے نمی آید

بہ مبلّغِ اسلام در فرنگستان

زمانہ باز برافروخت آتشِ نمرود
کہ آشکار شود جوہرِ مسلمانی

بیا کہ پیدہ زداغِ جگر برافروزیم
کہ آفتاب جہانگیر شد ز عریانی

ہزار نکتہ زدی پیشِ دلبرانِ فرنگ
گداختی صنماں را بہ علمِ برہانی

خبر ز شہرِ سلیمیٰ بدہ بحجازیِ ما
شرارِ شوق فشاں در صغیرِ تورانی

رہِ عراق و نہ ایساں نہ اے مقام شناس°
بہ بزمِ اعجمیاں تازہ کن غزل خوانی

بسے گذشت کہ در انتظارِ زخمہ دلیست
چہ نغمہ ہا کہ نہ خوں شد بہ سازِ افغانی

حدیثِ عشق بہ اہلِ ہوس چہ میگوئی
بچشمِ مور مکش سرمۂ سلیمانی

° عراق و حجاز و مقام اصطلاحاتِ موسیقی ہیں۔

غنی کشمیری

غنی آں سخنگوے بلبل صفیر — نوا سنج کشمیر مینو نظیر
چو اندر سرا بود، در بستہ داشت — چو رفت از سرا تختہ را واگذاشت
یکے گفتش اے شاعرِ دل رسے — عجب دارد از کارِ تو ہر کسے
بپاسخ چہ خوش گفت مردِ فقیر — فقیرو با تسلیم معنی امیر
ز من آنچہ دید ند یاراں رواست — دریں خانہ جز من متاعے کجاست
غنی تا نشیند بہ کاشانہ اش — متاعے گرانے ست در خانہ اش

چو آں محفل افروز در خانہ نیست
تہی تر ازیں ہیچ کاشانہ نیست

خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا ایدہ اللہ

(جولائی ۱۹۲۳ء)

اُمتے بود کہ ما از اثرِ حکمتِ او — واقف از سرِ نہانخانۂ تقدیر شدیم
اصلِ ما یک شررِ باختہ رنگے بودست — نظرے کرد کہ خورشیدِ جہانگیر شدیم
نکتۂ عشق فروشست ز دل پیرِ حرم — در جہاں خوار بہ اندازۂ تقصیر شدیم
بادِ صحراست کہ با فطرتِ ما در سازد — از نفسہائے صبا غنچہ و لنگیر شدیم
آہ آں غلغلہ کز گنبدِ افلاک گذشت — نالہ گردید چو پابندِ ہم و زیر شدیم
اے لبا صید کہ بے دام بفتراک زدیم — در بغل تیر و کماں خستۂ نخچیر شدیم!

"ہر کجا راہ دہد اسپِ ما ان تازکہ ما
بارہا مات درین عرصہ تدبیر شدیم" (نظیری)

طیّارہ

سرِ شاخِ گل طائرے یک سحر
همی گفت با طائرانِ دگر

"نداذند بال آدمی زادہ را
زمیں گیر کردند ایں سادہ را"

بدو گفتم "اے مرغکِ بادسنج
اگر حرفِ حق با تو گویم مرنج

ز طیّارہ ما بال و پر ساختیم
سوے آسماں رہگذر ساختیم

چہ طیّارہ آں مرغِ گردوں سپر
پرِ او ز بالِ ملک تیز تر

بہ پرواز شاہیں، بہ نیرو عقاب
بخشش ز لاہور تا فاریاب

بگردوں خروشندہ و تند جوش
میانِ نشیمن چو ماہی خموش

خرد زآب و گل جبرئیل آفرید
زمیں را بگردوں دلیل آفرید"

چو آں مرغِ زیرک کلامم شنید
مرا یک نظر آشنایانہ دید

پرش را بمنقار خارید و گفت
کہ "من آنچہ گوئی ندارم شگفت

مگر اے نگاہِ تو بر چون و چند
اسیرِ طلسمِ تو پست و بلند

تو کارِ زمیں را نکو ساختی؟
کہ با آسماں نیز پرداختی؟" (سعدیؒ)

عشق

آں حرفِ دل فروز کہ رازاست رازنیست
من فاش گویمت کہ شنید؟ از کجا شنید؟
دزدید زآسمان و بہ گل گفت شبنمش
بلبل زگل شنید و زبلبل صبا شنید

تہذیب

انساں کہ رخ زغازۂ تہذیب برفروخت
خاکِ سیاہِ خویش چو آئینہ وا نمود
پوشید پنجہ را تہِ دستانۂ حریر
افسونِ قلم شد و تیغ از کمر کشود
ایں بوالہوس صنم کدۂ صلحِ عام ساخت
رقصید گردِ او نوا ہائے چنگ و عود
دیدم چو جنگ پردۂ ناموسِ او درید
جز "یَسْفِکُ الدِّمَاءَ" خَصِیمٌ مُبِینٌ نبود

مئی باقی

غزلیات

مئِ باقی

بہار تا بہ گلستاں کشید بزم سرود
نوائے بلبلِ شوریدہ چشمِ غنچہ کشود
گمان مبر کہ سرشتند در ازل گلِ ما
کہ ما بنورِ خیالیم در ضمیرِ وجود
بہ علمِ غرّہ مشو کارِ مے کشی دگر است
فقیہہ شہر گریبان و آستیں آلود
بہار برگِ پریشاں ز ابرِ بہمن و دست
نگاہِ ماست کہ بر لالہ رنگ و آب افزود

نظر بجویش فرو بستہ را نشان این است
دگر سخن نہ سراید ز غائب و موجود
شبے بہ میکدہ خوش گفت پیر زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتش نمرود
چہ نقشہا کہ نہ بستم بکارگاہِ حیات
چہ فتنہا کہ نہ رفت و چہ بودنی کہ نبود
بہ دیریاں سخن نرم گو کہ عشق غیور
بنائے بتکدہ افگند در دلِ محمود!

بخاکِ ہند نوائے حیات بے اثر است
کہ مردہ زندہ نگردد ز نغمۂ داؤد

حلقہ بستند سر تربتِ من نوحہ گراں
دلبراں، زہرہ وشاں، گلبدناں، سیم براں
در چمن قافلۂ لالہ و گل رخت کشود
از کجا آمدہ اند ایں ہمہ خونیں جگراں؟
اے کہ در مدرسہ جوئی ادب و دانش و ذوق
نخرد بادہ کس از کارگہِ شیشہ گراں!

خرد افسردہ مرا در درسِ حکیمانِ فرنگ
سینہ افروخت مرا صحبتِ صاحب نظراں
بر کشش آں نغمہ کہ سرمایۂ آب و گلِ تست
اے ز خود رفتہ تہی شو ز نوائے دگراں

کس ندانست کہ من نیز بہائے دارم
آں متاعم کہ شود دست زدِ ہر بصراں

می تراشد فکرِ ما ہر دم خداوندے دگر
دست از یک بند تا افتاد در بندے دگر
بر سرِ بامِ آفتاب از چہرہ بیباکانہ کش
نیست در کوئے تو چوں من آرزومندے دگر
بسکہ غیرت می برم از دیدۂ بینائے خویش
از نگہ بافم بہ رخسارِ تو روبندے دگر
یک نگہ، یک خندہ و دزدیدہ، یک تابندہ اشک
بہرِ پیمانِ محبت نیست سوگندے دگر
عشق را نازم کہ از بیتابیٔ روز فراق
جانِ ما را بست با دردِ تو پیوندے دگر

تا شوی بیباک تر نالہ اے مرغِ بہار
آتشے گیر از حریمِ سینہ ام چندے دگر
چنگِ تیموری شکست آہنگِ تیموری بجاست
سر بروں می آرد از سازِ سمرقندے دگر
رو مدہ در کعبہ اے پیرِ حرم اقبال را
ہر زماں در آستیں دارد خداوندے دگر

مرا ز دیدۂ بینا شکایتے دگر است
کہ چوں بجلوہ در آئی حجابِ من نظر است
بہ نوریاں زمنِ پا بہ گل پیامے گوے
حذر ز نشتِ غبالے کہ خوشتن نگر است
نوا زنیم و بہ بزمِ بہار می سوزیم
شرر بہ مشتِ پرِ ما ز نالۂ سحر است
ز خود رمیدہ چہ داند نوائے من ز کجاست
جہانِ او دگر است و جہانِ من دگر است

مثالِ لالہ فتادم بگوشۂ چمنے
مرا ز تیرِ نگاہے نشانہ بر جگر است
بہ کیشِ زندہ دلاں زندگی خطا طلبی است
سفر بکعبہ نکردم کہ راہ بے خطر است
ہزار انجمن آراستند و برچیدند
دریں سرا چہ کہ روشن ز مشعلِ قمر است
ز خاکِ خویش بہ تعمیرِ آدمے برخیز
کہ فرصتِ تو بقدرِ تبسمِ شرر است
اگر نہ بوالہوسی با تو نکتہ گویم
کہ عشق پختہ تر از نالہ ہائے بے اثر است
نوائے من بہ عجم آتشِ کہن افروخت
عرب ز نغمۂ شوقم ہنوز بے خبر است

بایں بہانہ دریں بزم محرمے جویم
غزل سرایم و پیغامِ آشنا گویم

بخلوتے کہ سخن می شود حجاب آنجا
حدیثِ دل بزبانِ نگاہ میگویم
پئے نظارۂ روئے تو می کنم پاکش
نگاہِ شوق بہ جوئے سرشک می شویم
چو غنچہ گرچہ بکارم گرہ زنند دمے
ز شوقِ جلوہ گہِ آفتاب می رویم
چو موج سازِ وجودم ز سیلِ بے پرواست
گماں مبر کہ دریں بحر ساحلے جویم
میانۂ من و او رابطِ دیدہ و نظراست
کہ در نہایتِ دوری ہمیشہ با اویم
کشید نقشِ جہانے بہ پردۂ چشمم
ز دستِ شعبدۂ بازے اسیرِ جادویم
درونِ گنبدِ دربستہ اش نگنجیدم
من آسمانِ کہن را چو خارِ پہلویم
بہ آشیاں نہ نشینم ز لذتِ پرواز
گہے بہ شاخِ گلم گاہ بر لبِ جویم

خیز و نقاب برکشا، پردگیانِ سازرا
نغمهٔ تازه یاد ده، مرغِ نواطرازرا
جادہ ز خونِ دشمنان تخته لاله در بهار
نازِ کہ راه می زند قافله نیازرا
دیدهٔ خوابناکِ او گر به چمن کشوده
رخصتِ یک نظر بده، نرگسِ نیم بازرا
"حرفِ نگفته شما، بر لبِ کودکان رسید"
از من بے زبان بگو خلوتیانِ رازرا
سجدهٔ تو برآورد، از دلِ کافران خروش
اے کہ دراز تر کنی، پیشِ کسان نمازرا
گرچہ متاعِ عشق را عقل بہائے کم نہد
من ندهم به تختِ جم آهِ جگر گدازرا
برهمنے به غزنوی گفت کہ ای ستم نگر
تو کہ صنم شکسته، بنده شدی ایازرا

بملازمانِ سلطاں خبرے دہم زرازے
کہ جہاں تواں گرفتن بنوائے دلگدازے
بمتاعِ خود چہ نازی کہ بہ شہرِ دردمنداں
دلِ غزنوی نیرزد بہ تبسمِ ایازے
ہمہ ناز بے نیازی، ہمہ ساز بے نوائی
دلِ شاہ لرزہ گیرد ز گدائے بے نیازے
ز مقامِ من چہ پرسی بہ طلسمِ دل اسیرم
نہ نشیبِ من نشیبے نہ فرازِ من فرازے
رہِ عاقلی رہا کن کہ باد تواں رسیدن
بدلِ نیازمندے بہ نگاہِ پاکبازے
بہ رہِ تو ناتمامم، ز تغافلِ تو خامم
من و جانِ نیم سوزے، تو و چشمِ نیم بازے
رہِ دیر تختہ گل ز جبینِ سجدہ ریزم
کہ نیازِ من نگنجد بدو رکعتِ نمازے
ز تپیدنِ آشنایاں چہ نیاز و ناز خیزد
دلِ یکے بہانہ سوزے دگرے بہانہ سازے

بیا کہ ساقیِ گل چہرہ دست بر چنگ است
چمن ز بادِ بہاراں جوابِ او تنگ است

حنا ز خونِ دلِ نو بہار می بندد
عروسِ لالہ چہ اندازہ تشنہ رنگ است!

نگاہ می رسد از نغمۂ دل افروزے
بمعنیٔ کہ برو جامۂ سخن تنگ است

بچشمِ عشق نگر تا سراغ او گیری
جہاں بچشمِ خرد سیمیا و نیرنگ است

ز عشق درسِ عمل گیر و ہر چہ خواہی کن
کہ عشق جوہرِ ہوش است و جانِ فرہنگ است

بلند تر ز سپہر است منزلِ من و تو
براہِ قافلہ خورشید میلِ فرسنگ است

ز خود گذشتہ اے قطرۂ محال اندیش
شدن بہ بحر و گہر بر نخاستن ننگ است

تو قدرِ خویش ندانی نہاز تو گیرد
وگرنہ لعلِ درخشندہ پارۂ سنگ است

صورت نه پرستم من، بتخانه شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم، هر بند گسستم من
در بود و نبودِ من اندیشه گمان نه داشت
از عشق هویدا شد، این نکته که هستم من
در دیر نیازِ من، در کعبه نمازِ من
زنّار بدوشم من، تسبیح بدستم من
سرمایهٔ دردِ تو، غارت نتوان کردن
اشکے که زدل خیزد، در دیده شکستم من
فرزانه نگفتارم، دیوانه به کردارم
از بادهٔ شوقِ تو هشیارم و مستم من

هوائے فردوس در گلستانِ میخانه می سازد
سبو از غنچه می ریزد، ز گل پیمانه می سازد
محبت چون تمام افتد، رقابت از میان خیزد
به طوفِ شعلهٔ پروانه با پروانه می سازد

بہ سازِ زندگی سوزے بہ سوزِ زندگی سازے
چہ بیدردانہ می سوزد چہ بیتابانہ می سازد!
تنش از سایۂ بالِ تدروے لرزہ می گیرد
چو شاہیں زادۂ اندر قفس باد انہ می سازد
بگو اقبال را اے باغباں رخت از چمن بندد
کہ ایں جادو نوا ما را ز گل بیگانہ می سازد

از ما بگو سلامے آں ترکِ تند خو را
کآتش زد از نگاہے یک شہر آرزو را
ایں نکتہ را شناسد آں دل کہ دردمند است
من گرچہ توبہ کردم نشکستہ ام سبو را
اے بلبل از وفایش صد بار با تو گفتم
تو در کنار گیری باز ایں رمیدہ بو را
رمزِ حیات جوئی؟ چیزے در تپش نیابی
در قلزم آرمیدن ننگ است آبجو را

شادم کہ عاشقاں را سوزِ دوام دادی
درماں نیافریدی آزارِ جستجو را
گفتی مجو وصالم بالاتر از خیالم
عذرِ تو آفریدی اشکِ بہانہ جو را
از نالہ بر گلستاں آشوبِ محشر آور
تا دم بہ سینہ پیچد مگذار ہائے و ہو را

آشنا ہر خار را از قصۂ ما ساختی
در بیابانِ جنوں بردی و رسوا ساختی
جرمِ ما از دانۂ تقصیر او از سجدۂ
نے بآں بیچارہ می سازی نہ با ما ساختی
صد جہاں می روید از کشتِ خیالِ ما چو گل
یک جہان و آں ہم از خونِ تمنّا ساختی
پرتوِ حسنِ تو می افتد بروں مانندِ رنگ
صورتِ مے پردہ از دیوارِ مینا ساختی

طرحِ نو افگن کہ ما جدت پسند افتادہ ایم
ایں چہ حیرت خانۂ امروز و فردا ساختی!

خوش آنکہ رختِ خرد را بہ شعلۂ مے سوخت
مثالِ لالہ متاعے ز آتشے اندوخت
تو ہم ز ساغرِ مے چہرہ را گلستاں کن
بہار خرقہ فروشی بہ صوفیاں آموخت
دلم تپید ز محرومیٔ فقیہِ حرم
کہ پیرِ میکدہ جامے بفتویٰ نہ فروخت
مسنج قدرِ سرود از نوائے بے اثرم
ز برقِ نغمہ تواں حاصلِ سکندر سوخت
صبا بہ گلشنِ ویمر سلامِ ما برساں
کہ چشمِ نکتہ وراں خاکِ آں دیار افروخت

○ جرمنی میں ایک شہر ہے جہاں گوئٹے نے اپنی زندگی کا بہت سا حصہ بسر کیا اور بعد انتقال وہیں دفن ہوا۔

بیار بادہ کہ گردوں بکام ما گردید
مثال غنچہ نوا باز شاخسار دمید
خورم بیادِ تنک نوشئ امام حرم
کہ جذبہ صحبتِ یارانِ رازداں نچشید
فزوں قبیلۂ آں پختہ کار باد کہ گفت
چراغِ راہِ حیات است جلوۂ امید
نوا زحوصلہ دوستاں بلند تر است
غزل سرا شدم آنجا کہ ہیچکس نشنید
عیارِ معرفتِ مشتری است جنسِ سخن
خوشم ازانکہ متاعِ مرا کسے نخرید
ز شعرِ دلکشِ اقبال می تواں دریافت
کہ درسِ فلسفہ میداد و عاشقی ورزید

تیر و سنان و خنجر و شمشیر مرا رزوست
با من میا کہ مسلکِ شبیر مرا رزوست

از بهرِ آشیانه خس اندوزیم نگر
بازایں نگر کہ شعلہ درگیرم آرزوست
گفتند لب ببند ز اسرارِ ما مگو
گفتم کہ خیر! نعرہ تکبیرم آرزوست
گفتند ہر چہ در دلت آید ز ما بخواہ
گفتم کہ بے حجابیٔ تقدیرم آرزوست
از روزگارِ خویش ندانم جز ایں قدر
خوابم زیاد رفتہ و تعبیرم آرزوست
کو آں نگاہِ ناز کہ اوّل دلم ربود
عمرت دراز باد ہمساں تیرم آرزوست

دانۂ سبحہ بہ زنّار کشیدن آموز
گر نگاہِ تو دو بین است ندیدن آموز
پا ز خلوت کدۂ غنچہ بروں زن چو نسیم
با نسیمِ سحر آمیز دویدن آموز

آفریدند اگر شبنمِ بے مایہ ترا
خیز و بر داغِ دلِ لالہ چکیدن آموز
اگرت خارِ گلِ تازہ رسے ساختہ اند
پاسِ ناموسِ چمن دار و خلیدن آموز
باغباں گر ز خیابانِ تو برکند ترا
صفتِ سبزہ دگر بارہ دمیدن آموز
تا تو سوزندہ تر و تلخ تر آئی بیروں
عزلتِ خم کدۂ گیر و رسیدن آموز
تا کجا در تہِ بالِ دگراں می باشی
در ہوائے چمن آزادہ پریدن آموز
در میخانہ زدم، مُغ بچگانم گفتند
آتشے در حرم افروز و تپیدن آموز

ز خاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے در خورِ تقاضا نیست

بملکِ جم نہ دہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسوں پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نہ باشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نہ ای، وز مقام بے خبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست

نظر بخویش چناں بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہاں گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست

بیا کہ غلغلہ در شہرِ دلبراں فگنیم
جنونِ زندہ دلاں ہرزہ گردِ صحرا نیست

ز قید و صیدِ نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما درخورِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ در و کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست

صد نالۂ شبگیرے صد صبحِ بلاخیزے
صد آہِ شرر ریزے یک شعرِ دلآویزے
در عشق و ہوسناکی دانی کہ تفاوت چیست؟
آں تیشہ بفرہادے ایں حیلہ پرویزے
با پرد گیاں برگو کایں مشتِ غبارِ من
گر دیست نظر بازے خاکیست بلاخیزے
ہوشم ببرد اے مطرب مستم کند اے ساقی
گلبانگِ دل آویزے از مرغِ سحر خیزے
از خاکِ سمرقندے ترسم کہ دگر خیزد
آشوبِ بلاکوے ہنگامۂ چنگیزے
مطرب غزلے بیتے از مرشدِ روم آور
تا غوطہ زند جانم در آتشِ تبریزے

باز بہ سرم تاب دہ چشمِ کرشمہ زاے را
ذوقِ جنوں دوچند کن شوقِ غزلسراے را

نقشِ دگر طراز دہ آدمِ نخستہ تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نسزد خدائے را
قصۂ دلِ نگفتنی است، دردِ جگر نہفتنی است
خلوتیاں بجا برم لذتِ ہائے ہائے را
آہِ درونہ تاب کو، اشکِ جگر گداز کو
شیشہ بسنگ می زنم عقلِ گرہ کشائے را
بزم بباغ و راغ کش، زخمہ بتارِ چنگ زن
بادہ بخور، غزل سرائے، بند کشا قبائے را
صبح دمید و کارواں کرد نماز و رخت بست
تو نشنیدۂ مگر زمزمۂ درائے را
نازِ شہاں نمی کشم، زخمِ کرم نمی خورم
در نگرائے ہوسِ فریبِ ہمتِ ایں گدائے را

فریبِ کشمکشِ عقل دیدنی دارد
کہ میرِ قافلہ و دزدِ رہزنی دارد

نشانِ راہ ز عقلِ ہزار حیلہ مپرس
بیا کہ عشق کمالے ز یک فنی دارد

فرنگ گرچہ سخن با ستارہ میگوید
حذر کہ شیوۂ او رنگ جوزنی دارد

ز مرگ و زیست چہ پرسی دریں رباطِ کہن
کہ زیست کاہشِ جاں، مرگ جانکنی دارد

سرِ مزارِ شہیداں یکے عناں در کش
کہ بے زبانیٔ ما حرفِ گفتنی دارد

دگر بدشتِ عرب خیمہ زن کہ بزمِ عجم
مئے گذشتہ و جامِ شکستنی دارد

نہ شیخِ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوشِ اقبال
فقیر راہ نشین است و دل غنی دارد

حسرتِ جلوۂ آں ماہِ تمامے دارم
دست بر سینہ نظر بر لبِ بامے دارم

حسن می گفت کہ شاہے نہ پذیرد سحرم
عشق می گفت تب و تابِ دو عالمے دارم
نہ بہ امروز اسیرم نہ بہ فردا نہ بدوش
نہ نشیبے نہ فرازے نہ مقامے دارم
بادہ رازم و پیمانہ گسارے جویم
در خرابات مغاں گردشِ جامے دارم
بے نیازانہ ز شوریدہ نوایم مگذر
مرغِ لاہوتم و از دوست پیامے دارم
پردہ برگیرم و در پردہ سخن میگویم
تیغِ خونریزم و خود را بہ نیامے دارم

بشاخِ زندگانی تازہ تر شگفتنہا است
تلاشِ چشمۂ حیواں دلیلِ کم طلبی است
حدیثِ دل بہ کہ گویم، چہ راہ برگیرم
کہ آہ بے اثر است و نگاہ بے ادبی است

غزل بزمزمہ خواں پردہ پست ترگرداں
ہنوز نالۂ مرغاں نوائے زیر لبی است
متاعِ قافلۂ ما حجاز یاں برند
ولے زباں نکشائی کہ یارِ ما عربی است
نہالِ ترک زبرقِ فرنگ بار آورد
ظہورِ مصطفوی را بہانہ بولہبی است
مسیح معنیٔ من در عیارِ ہند و عجم
کہ اصلِ ایں گہر از گریہ ہائے نیم شبی است
بیا کہ من زخمِ پیرِ روم آوردم
مئے سخن کہ جواں تر زبادۂ عنبی است

فرقے نہد عاشق در کعبہ و بتخانہ
ایں جلوتِ جانانہ آں خلوتِ جانانہ
شادم کہ مزارِ من در کوئے حرم بستند
راہے زمژہ کاوم از کعبہ بہ بتخانہ

از بزمِ جہاں خوشتر از حور و جناں خوشتر
یک ہمدمِ فرزانہ وز بادہ دو پیمانہ
ہر کس نگہے دارد، ہر کس سخنے دارد
در بزمِ تو می خیزد افسانہ ز افسانہ
ایں کیست کہ بر دلہا آوردہ شبیخونے؟
صد شہرِ تمنا را ایماز دہ تراکانہ!
در دشتِ جنونِ من جبریل زبوں صیدے
یزداں بہ کمند آور اے ہمتِ مردانہ
اقبال بہ منبر زد رازے کہ نہ باید گفت
ناپختہ بروں آمد از خلوتِ میخانہ

بے تو از خوابِ عدم دیدہ کشودن نتواں
بے تو بودن نتواں، با تو نبودن نتواں
در جہان است دلِ ما کہ جہاں در دلِ ماست
لب فرو بند کہ ایں عقدہ کشودن نتواں

دلِ یاراں ز نوایاے پریشانم سوخت
من ازاں نغمہ تپیدم کہ سرودن نتواں
اے صبا از تنک افشانی شبنم چہ شود
تب و تاب از جگرِ لالہ ربودن نتواں
دل بجز بند و کشادے ز سلاطیں مطلب
کہ جبیں بر درِ ایں بت کدہ سودن نتواں

ایں گنبدِ مینائی، ایں پستی و بالائی
در شد بدلِ عاشق، با ایں ہمہ پہنائی
اسرارِ ازل جوئی؟ بر خود نظرے وا کن
یکتائی و بسیاری، پنہانی و پیدائی
اے جانِ گرفتارم دیدی کہ محبت چیست؟
در سینہ نیاسائی از دیدہ بروں آئی
برخیز کہ فردیں افروخت چراغِ گل
برخیز و مے بنشیں بالالہ صحرائی

عشق است و ہزار غول حسن است و ہزار آئیں
نے من بہ شمار آیم نے تو بہ شمار آئی
صد رہ بفلک برشد صد رہ بہ زمیں درشد
خاقانی و فغفوری جمشیدی و دارائی
ہم با خود و ہم با او ہجراں کہ وصال است ایں؟
اے عقل چہ میگوئی اے عشق چہ فرمائی

بہ یکے از صوفیہ نوشتہ شد

ہوس منزلِ لیلیٰ نہ تو داری نہ من
جگرِ گرمیِ صحرا نہ تو داری نہ من
من جواں ساقی و تو پیرِ کہن میکدہ
بزمِ ما تشنہ و صہبا نہ تو داری نہ من
دل و دیں در گرو زلف و شانِ عجمی!
آتشِ شوقِ سلیمیٰ نہ تو داری نہ من

خزفے بود کہ از ساحلِ دریا چیدیم
دانۂ گوہرِ یکتا نہ تو داری و نہ من
دگر از یوسفِ گم گشتہ سخن نتواں گفت
پیرہنِ زر بیخانہ نہ تو داری و نہ من
بہ کہ با نورِ چراغِ تہِ داماں سازیم
طاقتِ جلوۂ سینا نہ تو داری و نہ من

دلیلِ منزلِ شوقم بدامنم آویز
شرر ز آتشِ نامم بخاکِ خویش آمیز
عروسِ لالہ بروں آمد از سراچۂ ناز
بیا کہ جانِ تو سوزم ز صرفِ شوق انگیز
بہر زمانہ بہ اسلوبِ تازہ می گویند
حکایتِ غمِ فرہاد و عشرتِ پرویز
اگرچہ زادۂ ہندم فروغِ چشمِ من است
ز خاکِ پاکِ بخارا و کابل و تبریز!

در جہانِ دلِ ما دورِ قمر پیدا نیست
انقلابیست ولے شام و سحر پیدا نیست
وائے آں قافلہ کز دوئی ہمت میخواست
رہگذارے کہ در و ہیچ خطر پیدا نیست
بگذار از عقل و در آویز بموجِ یم عشق
کہ در آں جوئے تنک مایہ گہر پیدا نیست
آنچہ مقصودِ تگ و تازِ خیالِ من و تست
ہست در دیدہ و مانندِ نظر پیدا نیست

گریۂ ما بے اثر نالۂ ما نارسا است
حاصلِ ایں سوز و ساز یک دلِ خونیں نوا است
در طلبش دل تپید دیر و حرم آفرید
ما بہ تمنائے او، او بتماشائے ماست
پردگیاں بے حجاب، من بہ خودی در شدم
عشقِ غیور م نگر، میلِ تماشا کراست

مطربِ مے خانہ دوشِ نکتۂ دلکش سرود
بادہ چشیدن خطاست، بادہ کشیدن رواست
زندگیٔ رہرواں در تگ و تاز است و بس
قافلۂ موج را جادہ و منزل کجاست
شعلہ درگیر زد بر خس و خاشاکِ من
مرشدِ رومی کہ گفت "منزلِ ما کبریاست"

سوزِ سخن ز نالۂ مستانۂ دل است
ایں شمع را فروغ ز پروانۂ دل است
مشتِ گلیم و ذوقِ فغانے نداشتیم
غوغائے ما ز گردشِ پیمانۂ دل است
ایں تیرہ خاکداں کہ جہاں نام کردہ اند
فرسودہ پیکرے ز صنم خانۂ دل است
اندر رصد نشستہ حکیمِ ستارہ بیں
در جستجوئے سرحدِ ویرانۂ دل است

لاہوتیاں اسیرِ کمندِ نگاہِ او
صوفی ہلاکِ شیوۂ ترکانۂ دل است
محمودِ غزنوی کہ صنم خانہ ہا شکست
زُنّاریِ بتانِ صنم خانۂ دل است
غافل ترے زمردِ مسلماں ندیدہ ام
دل در میانِ سینہ و بیگانۂ دل است

سطوت از کوہ ستانند و بکاہے نبخشند
کلۂ خسرو پرویز سرِ راہے نبخشند
در رہِ عشق فلاں ابنِ فلاں چیزے نیست
یدِ بیضائے کلیمے بسیاہے نبخشند
گاہ شاہی بجگر گوشۂ سلطاں ندہند
گاہ باشد کہ بفرزندِ سپاہے نبخشند
فقر را نیز جہاں بان و جہاں گیر کنند
کہ بایں راہ نشیں تیغ نگاہے نبخشند

عشق پامالِ خرد گشت و جہاں دیگر شد
بود آیا کہ مرا رخصتِ آہے بخشند

نہ تو اندر حرمِ گنجی نہ در بت خانہ می آئی
ولیکن سوئے مشتاقاں چہ مشتاقانہ می آئی
قدم بیباک تر نہ در حریمِ جانِ مشتاقاں
تو صاحب خانہ آخر چرا در دانہ می آئی
بغارت می بری سرمایۂ صبر خواناں را
بشبخونِ دلِ زناریاں ترکانہ می آئی
گہے صد لشکر انگیزی کہ خونِ دستاں ریزی
گہے در انجمن با شیشہ و پیمانہ می آئی
تو بر نخلِ کلیمے بے محابا شعلہ می ریزی
تو بر شمعِ یتیمے صورتِ پروانہ می آئی
بیا اقبال جامے از خمستانِ خودی درکش
تو از میخانۂ مغرب ز خود بیگانہ می آئی

تب و تابِ تبکدہ عجم نرسد بسوز و گداز من
کہ بیک نگاہ محمد عربی گرفت حجاز من
چہ کنم کہ عقلِ بہانہ جو گرہے بروے گرہ زند
نظرے! کہ گردشِ چشم تو شکند طلسمِ مجاز من
نرسد فسونِ گری خرد بہ تپیدنِ دلِ زندہ
ز گذشتِ فلسفیاں در آبرِ یمِ سوز و گداز من

شلِ آئینہ مشو محوِ جمالِ دگراں
از دل و دیدہ فروشوئے خیالِ دگراں
آتش از نالۂ مرغانِ حرم گیرد و بسوزد
آشیانے کہ نہادی بہ نہالِ دگراں
در جہاں بال و پرِ خویش کشودن آموز
کہ پریدن نتواں با پر و بالِ دگراں
مردِ آزاد دم و آں گونہ غیورم کہ مرا
می تواں کشت بیک جامِ زلالِ دگراں

اے کہ نزدیک تر از جانی و پنہاں ز نگہ
ہجرِ تو خوشترم آید ز وصالِ دگراں!

جہانِ عشق نہ میری نہ سروری داند
ہمیں بس است کہ آئینِ چاکری داند
نہ ہر کہ طوفِ بتے کرد و بست زنّارے
صنم پرستی و آدابِ کافری داند
ہزار خیبر و صد گونہ اژدر است اینجا
نہ ہر کہ نانِ جویں خورد حیدری داند
بچشمِ اہلِ نظر از سکندر افزون است
گدا گرے کہ مآلِ سکندری داند
بعشوہ ہائے جوانانِ ماہ سیما چیست
درآ بحلقۂ پیرے کہ دلبری داند
فرنگ شیشہ گری کرد و جامِ مینا ریخت
بحیرتم کہ ہمیں شیشہ را پری داند!

چہ گویمت ز مسلمانِ نا مسلمانے
جز ایں کہ پورِ خلیلؑ است و آزری داند
یکے بہ عشقکدہ من گذر کن و بنگر
ستارہ سوختہ کیمیاگری داند
بیا بمجلسِ اقبال و یک دو ساغر کش
اگرچہ سر نتراشد قلندری داند

خواجہ نیست کہ چوں بندہ پرستارش نیست
بندہ نیست کہ چوں خواجہ خریدارش نیست
گرچہ از طور و کلیم است بیانِ واعظ
تابِ آں جلوہ با ئینہ گفتارش نیست
پیرِ ما مصلحتاً رو بحجاز آوردہ است
ورنہ با زہرہ وشاں ہیچ سرکارش نیست
دل بہ او بند و ازیں خرقہ فروشاں بگریز
نشوی صیدِ غزالے کہ ز تاتارش نیست

نغمۂ عافیت از بربطِ من می طلبی؟
از کجا برگشم آں نغمہ کہ در تارش نیست
دلِ ما عشقہ زد و برہمنی کرد و رفت
آں چناں کرد کہ شایستۂ زنارش نیست
عشق در صحبتِ میخانہ بگفتار آید
زانکہ در دیر و حرم محرمِ اسرارش نیست

بیا کہ بلبلِ شوریدہ نغمہ پرداز است
عروسِ لالہ سراپا کرشمہ و ناز است
نواز پردۂ غیب است اے مقام شناس
نہ از گلوئے غزل خواں نہ از رگِ ساز است
کسے کہ زخمہ رساند بتارِ سازِ حیات
ز من بگیر کہ آں بندہ محرمِ راز است
مرا ز پردگیانِ جہاں خبر دادند
ولے زباں نکشایم کہ چرخ کج باز است

سخن درشت مگو در طریقِ یاری کوش
که صحبتِ من و تو در جہاں خدا ساز است
کجاست منزلِ ایں خاکدانِ تیرہ نہاد؟
که ہر چہ ہست چو ریگِ رواں بہ پرواز است
تنم گلے ز خیابانِ جنتِ کشمیر
دل از حریمِ حجاز و نوا ز شیراز است

خاکیم و تندسیر مثالِ ستارہ ایم
در نیلگوں یمے بتلاشش کنارہ ایم
بود و نبودِ ما ست ز یک شعلۂ حیات
از لذتِ خودی چو شرر پارہ پارہ ایم
با نوریاں بگو که ز عقلِ بلند دست
ما خاکیاں بدوشِ ثریا سوارہ ایم
در عشق غنچہ ایم که لرزد ز بادِ صبح
در کارِ زندگی صفتِ سنگ خارہ ایم

چشم آفریدہ ایم چو نرگس دریں چمن
رو بند بر کشا کہ سراپا نظارہ ایم

عرب از سرشکِ خونم ہمہ لالہ زار بادا
عجم رمیدہ بو را نفسم بہار بادا
تپش است زندگانی، تپش است جاودانی
ہمہ ذرہ ہائے خاکم دلِ بے قرار بادا
نہ بہ جادۂ قرارش، نہ بہ منزلے مقامش
دلِ من مسافرِ من کہ خدایش یار بادا
حذر از خرد کہ بندد ہمہ نقشِ نامرادی
دلِ ما بر دلسازے کہ گسستہ تار بادا
تو جوانِ خام سوزے، سخنم تمام سوزے
غزلے کہ می سرایم بتو سازگار بادا
چو بجانِ من درائی دگر آرزو نہ بینی
مگر ایں کہ شبنمِ تو یمِ بے کنار بادا

نشود نصیبِ جانت کہ دمے قرار گیرد
تب و تابِ زندگانی بتو آشکار بادا

نظرِ تو ہمہ تقصیر جز دکوتاہی
نرسی جز بہ تقاضائے کلیم اللّٰہی
راہ کوراست بخود غوطہ زن اے سالکِ راہ
جادہ را گم نکند در تہِ دریا ماہی
حاجتے پیشِ سلاطیں نبرد مردِ غیور
چہ تواں کرد کہ از کوہ نیاید کاہی
مگذر از نغمۂ شوقم کہ بیابی در وے
رمزِ درویشی و سرمایۂ شاہنشاہی
نفسم با تو کند آنچہ بہ گل کرد نسیم
اگر از لذّتِ آہِ سحری آگاہی
اے فلک چشمِ تو بیباک و بلا جوست ہنوز
می شناسم کہ تماشائے دگر می خواہی

سرخوش از بادۂ تو خم شکنے نیست کہ نیست
مست لعلین تو شیریں سخنے نیست کہ نیست

در قبائے عربی خوشترک آئی بہ نگاہ
راست بر قامت تو پیرہنے نیست کہ نیست

گرچہ لعل تو خموش است و بے چشم ترا
با دل خوں شدۂ ما سخنے نیست کہ نیست

تا حدیث تو کنم بزم سخن می سازم
ورنہ در خلوت من انجمنے نیست کہ نیست

اے مسلماں دگر اعجاز سلیماں آموز
دیدہ بر خاتم تو اہرمنے نیست کہ نیست

اگرچہ زیب سرش افسر و کلاہے نیست
گدائے کوے تو کمتر ز پادشاہے نیست

بخواب رفتہ جوانان و مردہ دل پیراں
نصیب سینۂ کس آہ صبحگاہے نیست

بایں بہانہ بدشتِ طلب نہ پاختیں
کہ در زمانہ ما آشنائے راہے نیست

ز وقتِ خویش چہ غافل نشستہ دریاب
زمانہ کہ حسابش ز سال و ماہے نیست

دریں رباطِ کہن چشمِ عافیت داری؟
ترا بجشمکشِ زندگی نگاہے نیست

گناہِ ما چہ نویسند کاتبانِ عمل
نصیبِ ما ز جہانِ تو جز نگاہے نیست

بیا کہ دامنِ اقبال را بدست آریم
کہ او ز خرقہ فروشانِ خانقاہے نیست

شعلہ در آغوش دارد عشقِ بے پروائے من
برنخیزد یک شرار از حکمت نازائے من

چوں تمام افتد سراپا نازمی گردد نیاز
قیس را لیلیٰ ہمی نامند در صحرائے من

بہرِ دہلیزِ تو از ہندوستاں آوردہ ام
سجدۂ شوقے کہ خوں گردید در سیمائے من
تیغ لا در پنجۂ ایں کافرِ دیرینہ دہ
باز بہنگر در جہاں ہنگامۂ الّا ئے من
گردشے باید کہ گردوں از ضمیرِ روزگار
دوشِ من باز آرد اندر کسوتِ فرمائے من
از سپہرِ بارگاہت یک جہانِ دیگر نصیب
جلوۂ داری دریغ از وادیٔ سینائے من؟
با خدا در پردہ گویم با تو گویم آشکار
یا رسولؐ اللہ! او پنہان و تو پیدائے من!

بتانِ تازہ تراشیدۂ دریغ از تو
درونِ خویش نہ کاویدۂ دریغ از تو
چناں گداختۂ از حرارتِ افرنگ
ز چشمِ خویش ترا دیدۂ دریغ از تو

بگو چہ کہ دہد خاک را بہلے بلند
بہ نیم غمزہ نیرزیدہ دریغ از تو
گرفتم این کہ کتاب خرد فرو خواندی
حدیث شوق نہ فہمیدہ دریغ از تو
طواف کعبہ زدی گرد دیر گردیدی
نگہ بخویش نہ پیچیدہ دریغ از تو

نقشِ فرنگ

نقشِ فرنگ

پیام

از من اے بادِ صبا گوے بدانائے فرنگ
عقل تا بال کشود است رفتار تراست
برق را ایں بجگرمی زند آں رام کند
عشق از عقلِ فسوں پیشہ جگردار تراست

چشم جز رنگِ گل و لالہ نبیند ورنہ
آنچہ در پردۂ رنگ است پدیدار تر است
عجب آں نیست کہ اعجازِ مسیحا داری
عجب این است کہ بیمارِ تو بیمار تر است
دانش اندوختہ دل ز کف انداختہ
آہ زاں نقد گرانمایہ کہ در باختہ
حکمت و فلسفہ کاریست کہ پایانش نیست
سیلیِ عشق و محبت بہ دبستانش نیست
بیشتر راہِ دل مردمِ بیدار زند
فتنہ نیست کہ در چشمِ سخندانش نیست
دل ز نارِ خنکِ او بہ تپیدن نرسد
لذتے در خلشِ غمزۂ پنہانش نیست
دشت و کہسار نوردید و غزالے نگرفت
طوفِ گلشن زد و یک گل بہ گریبانش نیست
چارہ این است کہ از عشق کشادے طلبیم
پیشِ او سجدہ گذاریم و مرادے طلبیم

عقل چوں پاسے دریں راہِ خم اندر خم زد
شعلہ در آب دوانید جہاں برہم زد
کیمیا سازیٔ او ریگِ رواں را زر کرد
بر دلِ سوختہ اکسیرِ محبت کم زد
وائے بر سادگیٔ ما کہ فسونش خوردیم
رہزنے بود کہیں کرد و رہِ آدم زد
ہنرش خاک برآورد ز تہذیبِ فرنگ
باز آں خاک بچشمِ پسرِ مریم زد

شرر ہے کاشتن و شعلہ دروں تاکے
عقدہ بر دل زدن و باز کشودن تاکے
عقلِ خود بیں دگر و عقلِ جہاں بیں دگر است
بالِ بلبل دگر و بازوے شاہیں دگر است
دگر است آں کہ برد دانۂ افتادہ ز خاک
آں کہ گیرد خورش از دانۂ پرویں دگر است
دگر است آں کہ زند سیرِ چمن مثلِ نسیم
آں کہ در شد بہ ضمیرِ گلِ نسریں دگر است

دگر است آنسوے نہ پردہ کشادن نظرے
ایں سوے پردہ گمان وظن وتخمیں دگر است

اے خوش آں عقل کہ پیمانۂ دو عالم با اوست
نورِ افرشتہ وسوزِ دلِ آدم با اوست

ما ز خلوت کدۂ عشق بر دل ساختہ ایم
خاکِ پارا صفتِ آئینہ پرداختہ ایم

در نگر ہمتِ ما را کہ بہ داوے فگنیم
دو جہاں را کہ نہاں بردہ عیاں ماختہ ایم

پیشِ ما میگذرد سلسلۂ شام وسحر
بر لبِ جوے رواں خیمہ بر افراختہ ایم

در دلِ ما کہ بریں دیر کہن شبخوں ریخت
آتشے بود کہ در خشک و تر انداختہ ایم

شعلہ بودیم شکستیم و شرر گردیدیم
صاحبِ ذوق و تمنا و نظر گردیدیم

عشق گردید ہوس پیشہ و ہر بند گسست
آدم از فتنۂ او صورتِ ماہی در شست

رزم او بزم پسندید و سپاهے آراست
تیغ او جز بہ سر و سینۂ یاراں ننشست
رہزنی را کہ بنا کرد جہاں بانی گفت
ستم خواجگی او کمر بندہ شکست
بے حجابانہ بہ بانگ دف و نے می رقصد
جامے از خونِ عزیزانِ تنک مایہ بدست
وقت آن است کہ آئینِ دگر تازہ کنیم
لوحِ دل پاک بشوئیم و ز سر تازہ کنیم
افسرِ پادشہی رفت و بہ یغمائی رفت
نئے اسکندری و نغمۂ دارائی رفت
کوہکن تیشہ بدست آمد و پرویزی خواست
عشرتِ خواجگی و محنتِ لالائی رفت
یوسفی را ز اسیری بہ عزیزی بردند
ہمہ افسانہ و افسونِ زلیخائی رفت
رازہائے کہ نہاں بود بہ بازار افتاد
آں سخن سازی و آں انجمن آرائی رفت

چشم بکشائے اگر چشمِ تو صاحب نظر است
زندگی در پے تعمیر جہانِ دگر است

من دریں خاک کہن گوہرِ جاں می بینم
چشمِ ہر ذرہ چو انجم نگراں می بینم
دانۂ را کہ بآغوشِ زمین است ہنوز
شاخ در شاخ و برومند و جواں می بینم
کوہ را مثلِ پرِ کاہ سبک می یابم
پرِ کاہے صفتِ کوہِ گراں می بینم
انقلابے کہ نگنجد بضمیرِ افلاک
بینم و ہیچ ندانم کہ چساں می بینم

خرّم آں کس کہ دریں گرد سوارے بیند
جوہرِ نغمہ ز لرزیدنِ تارے بیند

زندگی جوئے رواں است رواں خواہد بود
ایں مئے کہنہ جواں است جواں خواہد بود
آنچہ بودہ است و نباید زمیاں خواہد رفت
آنچہ بایست و نبود است ہماں خواہد بود

عشق از لذّتِ دیدار سراپا نظر است
حسن مشتاق نمود است و عیاں خواہد بود
آں زمینے کہ بر و گریۂ خونیں زدہ ام
اشکِ من در جگرش لعلِ گراں خواہد بود

"مژدۂ صبح دریں تیرہ شبانم دادند
شمع کشتند و ز خورشید نشانم دادند"

جمعیّت الاقوام

برفتد تا روشِ رزم دریں بزم کہن
دردمندانِ جہاں طرحِ نو انداختہ اند
من ازیں بیش ندانم کہ کفن دزدے چند
بہرِ تقسیمِ قبور انجمنے ساختہ اند

شوپن ہاروئیٹشا

مرغے ز آشیانہ بسیرِ چمن پرید
خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
بدگفت فطرتِ چمن روزگار را
از دردِ خویش دہم ز غمِ دیگراں تپید
داغے ز خونِ بیگنہے لالہ را شمرد
اندر طلسمِ غنچہ فریبِ بہار دید
گفت اندریں سرا کہ بنایش فتاد و کج
صبحے کجا کہ چرخِ دروشا مہانہ چید
نالید تا بحوصلۂ آں نواطراز
خوں گشت نغمہ و زدو چشمش فرو چکید
سوزِ فغانِ او بہ دلِ ہر ہدے گرفت
با نوکِ خویش خار ز اندامِ او کشید

شوپن ہاروئیٹشا: جرمنی کے دو مشہور فلسفی

گفتش کہ سود خویش زجیبِ زیاں برآر
گل از شگافِ سینہ زرِ ناب آفرید
درماں ز دردساز اگر خستہ تن شوی
خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

فلسفہ و سیاست

فلسفی را با سیاست داں بیک میزاں مسنج
چشمِ آں خورشید کور از دیدۂ ایں بے نمے
آں ترا شد قولِ حق را حجتِ نا استوار
دیں ترا شد قولِ باطل را دلیلِ محکمے!

صحبتِ رفتگان

(در عالمِ بالا)

ٹالسٹائے

بادشِ اہرمن لشکرِ شہریار — از پئے نانِ جویں تیغ ستم بر کشید
زشت بہ چشمِ نکوست مغز نہ داند ز پوست — مردکِ بیگانہ دوست سینۂ خویشاں درید!
دارُوئے بیہوشی است تاجِ کلیسا، وطن — جانِ جہاں داد را خواجہ بجا مے خرید!

کارل مارکس

راز دانِ جزو و کل از خویش نامحرم شد است
آدم از سرمایہ داری قاتلِ آدم شد است

ٹالسٹائے: روس کا مشہور مصلح جس نے یورپ کی سرمایہ داری کے خلاف آواز بلند کی۔

کارل مارکس: جرمنی کا مشہور اسرائیلی ماہرِ اقتصادیات جس نے سرمایہ داری کے خلاف قلمی جہاد کیا۔ اس کی مشہور کتاب موسوم بہ "سرمایہ" کو مذہب اشتراک کی بائبل تصور کرنا چاہیئے۔

ہیگلؔ

جلوہ دہد باغ و راغ معنیٔ مستور را
عین حقیقت نگر خنطل و انگور را

فطرتِ خود داد و خیز لذتِ پیکار داد
خواجہ و مزدور را آمر و مامور را

ٹالسٹائے

عقلِ دو رو آفرید فلسفۂ خود پرست!
درسِ رضا می دہی بندۂ مزدور را!

مزدک

دانۂ ایراں ز کشتِ زار و قیصر بر دمید
مرگِ نو می قصد اندر قصرِ سلطان و امیر

مدتے در آتشِ نمرود می سوزد خلیل
تا نہی گردد حریمش از خداوندانِ پیر

دورِ پرویزی گذشت اے کشتۂ پرویز خیز!
نعمتِ گم گشتۂ خود را ز خسرو باز گیر

کوہکن

نگارِ من کہ بسے سادہ و لم آمیز است
ستیز و کینش و ستم کوش و فتنہ انگیز است

○ ہیگل ۔ جرمنی کا مشہور و معروف فلسفی ۔

برونِ او همه بزم و درونِ او همه رزم
زبانِ او ز مسیح و دلش ز چنگیز است
گسست عقل و جنون را نگه بیک دو نگاه
درآ بجلوه که جانم ز شوق لبریز است
اگرچه تیشهٔ من کوه را ز پا آورد
هنوز گردشِ گردون بکامِ پرویز است
ز خاک تا به فلک هر چه هست پیمایست
قدم کشائے که رفتارِ کاروان تیز است

نیٹشا

از سستیِ عناصرِ انسان دلش تپید — فکرِ حکیم پیکرِ محکم تر آفرید
افگند در فرنگ صدا آشوبِ تازه
دیوانه بکارگهِ شیشه گر رسید!

حکیم آئن سٹائن ○

جلوہ می خواست مانند کلیم ناصبور
تا ضمیر ستنیر او کشود اسرار نور
از فراز آسماں تا چشم آدم یک نفس
زود پروانے کہ پروازش نیاید در شعور!
خلوت او در زغال تیرہ فام اندر مغاک
جلوتش سوزد دے خستے را چو خس بالائے طور!
بے تغیر در طلسم چون و چند و بیش و کم
بر ترازیست و بلند و دیر و زود و نزد و دور!
در نہادش تا رو شید و سوز و ساز و مرگ و زیست
اہرمن از سوز او و ز سازِ او جبریل و حور!

○ آئن سٹائن: جرمنی کا مشہور ماہر ریاضیات و طبعیات جس نے نظریہ اضافیت کا حیرت انگیز انکشاف کیا ہے۔

من چہ گویم از مقامِ آں حکیمِ نکتہ سنج
کرد و زردشتے ز نسلِ موسیٰ و ہارون ظہور!

بائرن

مثالِ لالہ و گل شعلہ از زمیں روید
اگر بہ خاکِ گلستاں ترا دہد از جا ش
نبود در خورِ طبعش ہوائے سردِ فرنگ
تپید پیکِ محبت ز سوزِ پیغامش
خیالِ او چہ پریخانہ بنا کرد است
شبابِ غش کند از جلوۂ لبِ بامش
گذاشت طائرِ معنی نشیمنِ خود را
کہ سازگار ترا فتاد حلقۂ دامش!

○ حکیم آں سلیمان بنی اسرائیل سے ہے۔ ○ بائرن: انگلستان کا مشہور شاعر

نیٹشا

گر نواخواہی ز پیشِ او گریز — در نیٔ کلکش عجز پوشیدہ است
نیشتر اندر دلِ مغرب فشرد — دستش از خونِ چیلیپا احمر است
آنکہ بر طرحِ حرم بت خانہ ساخت — قلبِ او مومن دماغش کافر است
خویش را در نارِ آں نمرود سوز
زانکہ بستانِ خلیلؑ از آذر است

نوٹ: نیٹشا نے مسیحی فلسفۂ اخلاق پر زبردست حملہ کیا ہے۔ اس کا دماغ اس لیے کافر ہے کہ وہ خدا کا منکر ہے گو بعض اخلاقی نتائج میں اس کے افکار مذہب اسلام کے بہت قریب ہیں۔ "قلبِ او مومن دماغش کافر است"۔ نبی کریمؐ نے اس قسم کا جملہ امیہ ابن الصلت (عرب شاعر) کی نسبت کہا تھا آمن لسانہ وکفر قلبہ - آذر معنی آتش

جلال و ہیگل

می کشودم شبے بناخن فکر — عقدہ ہائے حکیم المانی
آنکہ اندیشہ اش برہنہ نمود — ابدی را ز کسوتِ آنی
پیشِ عرضِ خیالِ او گیتی — منخجل آمد ز تنگ دامانی
چوں بدریائے او فرو رفتم — کشتیِ عقل گشت طوفانی
خواب بر من دمید افسونے — چشم بستم ز باقی و فانی
نگہِ شوق تیز تر گردید — چہرہ بنمود پیرِ یزدانی
آفتابے کہ از تجلّیِ او — اُفقِ روم و شام نورانی
شعلہ اش در جہانِ تیرہ نہاد — بہ بیاباں چراغِ رہبانی
معنی از حرفِ او ہمی دزدید — صفتِ لالہ ہائے نعمانی
گفت با من اچہ خفتہ خیز! — بہ سرابے سفینہ می رانی؟

"بہ خزر راہ عشق می پوئی؟
بہ چراغِ آفتاب می جوئی؟"

○ مولانا جلال الدین رومی رحمۃ اللہ علیہ

پٹوفی

شاعرِ جوانمرگ ہنگری کہ در معرکہ کارزار در حمایتِ وطن کشتہ شد
و نعشِ او نیافتند تا یادگارِ خاکی از و بماند

نفسے دریں گلستاں ز عروسِ گل سرودی
بہ دلے غمے فزودی ز دلے غمے ربودی
تو بخونِ خویش بستی کفِ لالہ را نگارے
تو باہِ صبحگاہے دلِ غنچہ را کشودی
بنوائے خود گم استی سخنِ تو مرغِ قدسی
بہ زمیں نہ باز رفتی کہ تو از زمیں نبودی!

محاورہ مابین حکیم فرنسوی اگسٹس کومٹ و مردِ مزدور

حکیم

"بنی آدم اعضاے یک دیگر اند" همان نخل را شاخ و برگ و بر اند
دماغ ار خرد زاست از فطرت است اگر پاز میں ساست از فطرت است
یکے کار فرما، یکے کار ساز نیاید ز محمود کارِ ایاز

نہ بینی کہ از قسمتِ کارِ زیست
سراپا چمن می شود خارِ زیست

○ اگسٹس کومٹ : فرانس کا مشہور حکیم

مردِ مزدور

فریبی بحکمت مرا اے حکیم
کہ نتواں شکست ایں طلسمِ قدیم

مسِ خام را از زر اندودہ؟
مرا خوے تسلیم فرمودہ؟

کند بحر را آسیابم اسیر
ز خارا برد تیشہ ام جوے شیر

حق کوہکن وادی اے نکتہ سنج
بہ پرویز پرکار و نا بردہ رنج؟

خطا را بحکمت مگرداں صواب
خضر را نگیری بدامِ سراب

بدوشِ زمیں بارِ سرمایہ دار
ندارد گذشت از خور و خواب کار

جہاں راست بہر زی از دستِ مزد
ندانی کہ ایں ہیچ کار است و دُزد

پئے جرمِ او پوزش آوردہ؟
بایں عقل و دانش فسوں خوردہ؟

ہیگل

حکمتش معقول و با محسوس در خلوت نرفت
گرچہ بگرفتِ اہ پیرایہ پوشد چوں عروس

طائرِ عقلِ فلک پروازِ او دانی کہ چیست؟
ماکیان کز زورِ مستی خایہ گیرد بے خروس"

جلالؒ و گوئٹے

نکتہ دانِ المنی را در ارم — صحبتے افتاد با پیرِ عجم
شاعرے کو ہمچو آں عالی جناب — نیست پیغمبر ولے دارد کتاب
خواند بر دانائے اسرارِ قدیم — قصۂ پیمانِ ابلیس و حکیم
گفت رومی اے سخن را جاں نگار — تو ملک صیدستی و یزداں شکار
فکرِ تو در کنجِ دل خلوت گزید — ایں جہانِ کہنہ را باز آفرید
سوز و سازِ جاں بہ پیکر دیدۂ — در صدف تعمیرِ گوہر دیدۂ

نوٹ: نکتہ دانِ المنی سے مراد گوئٹے ہے۔ جس کا ڈراما "فوسٹ" مشہور و معروف ہے۔ اس ڈرامے میں شاعر نے حکیم فوسٹ اور شیطان کے عہد و پیمان کی قدیم روایت کے پیرائے میں انسان کے امکانی نشو و نما کے تمام مدارج اس خوبی سے بتائے ہیں کہ اس سے بڑھ کر کمالِ فن خیال میں نہیں آسکتا۔

ہر کسے از رمزِ عشق آگاہ نیست ہر کسے شایانِ ایں درگاہ نیست

"داند آں کو نیک بخت و محرم است
زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است"

(رومی)

پیغامِ برگساں ○

تا بر تو آشکار شود رازِ زندگی
خود را جدا ز شعلہ مثالِ شرر مکن
بہرِ نظارہ جز نگہِ آشنا مبار
در مرز و بومِ خود چو غریباں گذر مکن
نقشے کہ بستہ ہمہ اوہام باطل است
عقلے بہم رساں کہ ادب خوردۂ دل است

○ برگساں : فرانس کا مشہور حکیم

میخانۂ فرنگ

یادِ ایامے کہ بودم در خمستانِ فرنگ
جامِ او زدشن ترا آئینۂ اسکندر است
چشمِ مستِ مے فروشش بادہ را پروردگار
بادہ خواراں را نگاہِ ساقیش پیغمبر است
جلوۂ او بے کلیمؑ و شعلۂ او بے خلیلؑ
عقلِ ناپروا متاعِ عشق را غارت گر است
در ہوایش گرمیِ یک آہِ بیتابانہ نیست
زندانِ میخانہ را یک لغزشِ مستانہ نیست!

موسیو لینن و قیصر ولیم

موسیو لینن

بسے گذشت کہ آدم دریں سرائے کہن
مثالِ دانہ تہِ سنگِ آسیا بودست
فریب زادی و افسونِ قیصری خوردست
اسیرِ حلقۂ دامِ کلیسیا بودست
غلام گر نہ دیدی کہ بردرید آخر
قمیصِ خواجہ کہ رنگین ز خونِ ما بودست
شرارۂ آتشِ جمہور کہنہ سامان سوخت
ردائے پیرِ کلیسا، قبائے سلطان سوخت

○ لینن: صدر جمہوریہ اشتراکیہ روسیہ۔

قیصر ولیم

گناہِ عشوہ و ناز بتاں چہ بیت! طواف اندر سرشتِ برہمن ہست
دمادم نو خداوندان تراشد کہ بیزار از خدایانِ کہن ہست
ز جورِ رہزناں کم گو کہ رہرو متاعِ خویش را خود را ہزن ہست
اگر تاجِ کئی جمہور پوشد ہماں ہنگامہ با در انجمن ہست
ہوس اندر دلِ آدم نہ میرد ہماں آتش میانِ مرزغن ہست
عروسِ اقتدارِ سحر فن را ہماں پیچاپچِ زلفِ پرشکن ہست

نماند نازِ شیریں بے خریدار
اگر خسرو نباشد کوہکن ہست.

○ مرزغن: آتشدان

حکما

لاکؒ

ساغرش را سحر از بادۂ خورشید فروخت
ورنہ در محفلِ گل لالہ تہی جام آمد

کانٹؒ

فطرتش ذوقِ مے آئینہ فامے آورد
از شبستانِ ازل کوکبِ جامے آورد

برگساں

نہ مے از ازل آورد نہ جامے آورد
لالہ از داغ جگر سوزِ دوامے آورد

○ لاک : انگریز فلسفی ○ کانٹ : جرمن فلسفی

شعرا

برونگ°

بے پشت بود بادۂ سرجوشِ زندگی　　آب از خضر بگیرم و در ساغر افگنم

بائرن

از منتِ خضر نتواں کرد سینہ داغ　　آب از جگر بگیرم و در ساغر افگنم

غالب

"تا بادہ تلخ تر شود و سینہ ریش تر　　بگدازم آبگینۂ در ساغر افگنم"

رومی

آمیزشے کجا گہر پاکِ او کجا
از تاک بادہ گیرم و در ساغر افگنم

° برونگ : انگریزی شاعر

خراباتِ فرنگ

دوش رفتم بہ تماشائے خراباتِ فرنگ
شوخ گفتارئ رندے ○ دلم از دست ربود
گفت ایں نیست کلیسا کہ بیائی در وے
صحبتِ دخترکِ زہرہ وشِ دلنائے و سرود
ایں خراباتِ فرنگ است و ز تاثیر مئے ش
آنچہ مذموم شمارند نماید محمود
نیک و بد را بترازوئے دگر سنجیدیم
چشمۂ داشت ترازوئے نصاریٰ و یہود
خوب زشت است اگر پنجۂ گیرائی شکست
زشت خوب است اگر تاب و توانِ تو فزود
تو اگر در نگری جز بہ یا نیست حیات
ہر کہ اندر گرو صدق و صفا بود نبود

○ رند سے مراد نیٹشا ہے۔

بجوئ صدق و صفا پردۂ ناموسِ ریاست
پیشِ ما گفت مس از سیم بباید ندرد
فاش گفتم تو اسرارِ نہانخانۂ زیست
سبکے باز مگو تا کہ بیابی مقصود

خطاب بہ گلستان

مشرقی بادہ چشیدست ز مینائے فرنگ
سبحہ بے نیست اگر توبہ دیرینہ شکست
فکرِ نوزادہ او شیوۂ تدبیر آموخت
جوشش زد غوغا بہ رگِ بندۂ تقدیر پرست
ساقیا تنگ دل از شورشِ مستاں نشوی
خود تو انصاف بدہ ایں ہمہ ہنگامہ کہ بست؟
"بوئے گل خود بہ چمن راہ نما شد ز نخست
ورنہ بلبل چہ خبر داشت کہ گلزارے ہست"

قسمت نامہ سرمایہ دار و مزدور

غوغائے کارخانۂ آہنگری زمن
گلبانگِ ارغنونِ کلیسا ازانِ تو
نخلے کہ شہد و خراج بر و می نہد زمن
باغِ بہشت و سدرہ و طوبا ازانِ تو
تلخابہ کہ دردِ سر آرد ازانِ من
صہبائے پاکِ آدم و حوا ازانِ تو
مرغابی و تدرو و کبوتر ازانِ من
ظلِّ ہما و شہپرِ عنقا ازانِ تو
ایں خاک و آنچہ در شکم او ازانِ من
وز خاک تا بہ عرشِ معلّا ازانِ تو

نوائے مزدور

ز مزدِ بندۂ کرپاس پوشِ محنت کش
نصیبِ خواجۂ ناکردہ کارِ زحمتِ حد
ز خوے فشانیِ من لعلِ خاتم وا
ز اشکِ کودکِ من گوہرِ ستام امیر
ز خونِ من چو زلو فرہی کلیسا را
بزورِ بازوے من دستِ سلطنت ہمہ گیر
خدا بہ رشکِ گلستاں ز گریۂ سحرم
شبابِ لالہ و گل از طراوتِ جگرم
بیا کہ تازہ نوا می تراوم از رگِ ساز
مئے کہ شیشہ گدازد بہ ساغر اندازیم
مغانِ دیرِ معاں را نظامِ تازہ دہیم
بنائے میکدہ ہائے کہن براندازیم

ستام: سازِ اسپ ۔ زلو: جونک

ز رہزنانِ چمن انتقام لالہ کشیم
بہ بزمِ غنچہ و گل طرحِ دیگر اندازیم
بطوفِ شمع چو پروانہ زیستن تا کے
ز خویش ایں ہمہ بیگانہ زیستن تا کے

آزادیٔ بحر

سبطے می گفت بحر آزاد گردید
چنیں فرماں ز دیوانِ خضر رفت
نہنگے گفت رو ہر جا کہ خواہی
ولے از ما مباید بیخبر رفت

خندہ

می خورد ہر ذرۂ ما پیچ و تاب
محشرے در ہر دمِ ما مضمر است
با سکندر خضر در ظلمات گفت
مرگ مشکل زندگی مشکل تر است

دُر دانہ اد آشنائے دریاست
از گردشِ آسیا چہ داند

کلک را نالہ از تہی مغزی است
قلمِ سرمہ را صریر نیست

منم کہ طوفِ حرم کردہ ام بتے بہ کنار
منم کہ پیشِ بتاں نعرہ ہائے ہُو زدہ ام
دلم ہنوز تقاضائے جستجو دارد
قدم بہ جادۂ باریک تر زمُو زدہ ام

گل گفت کہ عیشِ نوبہارے خوشتر
یک صبحِ چمن زدوزگارے خوشتر
زاں پیش کہ کس ترا بدستار زند
مُردن بکنارِ شاخسارے خوشتر

سخن گو طفلک دبرنا و پیر است
سخن را سالے دماہے نباشد

چشم را بینائی افزاید سہ چیز
سبزہ و آبِ روان و روئے خوش

کالبد را فربہی می آورد
جامۂ قدّ جان بے غم بوے خوش

اے برادر من ترا از زندگی دادم نشاں
خواب را مرگِ سبک داں مرگ را خوابِ گراں

طاقتِ عفو در تو نیست اگر
نیزہ با دشمناں درآبستیز
سینہ را کارگاہِ کینہ مساز
سر کہ در آبگینِ خویش مریز

از نزاکت ہاے طبعِ نوشگافِ او مپرس
کز دمِ بادے زجاجِ شاعرِ ما بشکند
کے تواند گفت شرحِ کارزارِ زندگی
"می پرد رنگش حبابے چوں بدریا بشکند"

در جہاں مانندِ جوئے کوہسار
از نشیب و ہم فراز آگاہ شو
یا مثالِ سیلِ بے زنہار خیز
فارغ از پست و بلندِ راہ شو

اے کہ گل چیدی منال از نیشِ خار
خار ہم می روید از بادِ بہار

مزن و سمہ بر ریشِ ابر ہے خویش
جوانی ز دزدیدنِ سال نیست

ندارد کار با دون ہمتاں عشق
تذروِ مُردہ را شاہیں نگیرد

نقدِ شاعر در خورِ بازار نیست
ناں بسیمِ نسترن نتواں خرید

چہ خوش بودے اگر مرد نکو پے
ز بندِ پاستاں آزاد رفتے
اگر تقلید بودے شیوۂ خوب
پیمبر ہم رہِ اجداد رفتے

Code No. ISBN-969-31-0000

زبورِ عجم

اقبال

بخوانندۂ کتابِ نور

می شود پردۂ چشم پرکاہے گاہے
دیدۂ ام ہر دو جہاں را بنگاہے گاہے

وادیٔ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بآہے گاہے

در طلب کوش و مدہ دامنِ امید از دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے

زبورِ عجم

حصّۂ اوّل

زبردن درگذشتم زدرونِ خانہ گفتم
سخنے نگفتہ را چہ قلمبند را نہ گفتم

دُعا

یارب دردِ سینہ دلِ باخبر بدہ
در بادہ نشہ را نگرمِ آں نظر بدہ
ایں بندہ را کہ با نفسِ دیگراں نزیست
یک آہِ خانہ زاد مثالِ سحر بدہ
سیلم، مرا بجوئے تنک مایۂ مپیچ
جولانگہے بوادی و کوہ و کمر بدہ
سازی اگر حریفِ یمِ بیکراں مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گہر بدہ
شاہینِ من بصیدِ پلنگاں گذاشتی!
ہمت بلند و چنگل ازیں تیز تر بدہ
رفتم کہ طائرانِ حرم را کنم شکار
تیرے کہ ناوگندہ فتد کارگر بدہ
خاکم بہ نورِ نغمۂ داؤد برفروز
ہر ذرّہ مرا پرو بالِ شرر بدہ

۱

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوے تو برد!

۲

درونِ سینۂ ما سوز آرزو زکجاست؟
بسوز ماست ولے بادہ در سبو زکجاست؟
گرفتم این کہ جہاں خاک و ما مکلفِ خاکیم
بہ ذرہ ذرۂ ما دردِ جستجو زکجاست؟
نگاہِ ما بگریبانِ کہکشاں افتد
جنونِ ما زکجا شورِ ہاے و ہو زکجاست؟

غزل سرائے ونواہائے رفتہ باز آور
بایں فسردہ دلاں حرفِ دل نواز آور
گذشت کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ ازاں چشمِ نیم باز آور
زبادہ کہ بخاکِ من آتشے آمیخت
پیالہ بجوانانِ نونیاز آور!
مئے کہ دل ز نوالیش بسینہ می رقصد
مئے کہ شیشۂ جاں را دہد گداز آور
بہ نیستانِ عجم بادِ صبحدم تیز است
شرارہ کہ فرو می چکد ز ساز آور

اے کہ ز من فزود دوگرمیٔ آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را

با دلِ ما چہا کنی! تو کہ نبودہ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را

غنچۂ دل گرفتہ را از نفسم گرہ کشائے
تازہ کن از نسیمِ من داغِ درونِ لالہ را

می گذرد خیالِ من از مہ و مہر و مشتری
تو بکمیں چہ خفتہ ای صید کن ایں غزالہ را

خواجۂ من! نگاہ دار آبروئے گدائے خویش
آنکہ ز جوئے دیگراں پر نکند پیالہ را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد نالہ برانگیزی
نزدیک ترا زجانی با خویے کم آمیزی

در موجِ صبا پنہاں زدیدہ بباغ آئی
در بوئے گل آمیزی با غنچہ در آویزی

مغرب ز تو بیگانہ، مشرق ہمہ افسانہ
وقت است کہ در عالم نقشِ دگر انگیزی

آنکس کہ بسر دارد سودائے جہانگیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی

من بندۂ بے قیدم شاید کہ گریزم پا
ایں طرفہ سچپاں را در گردنم آویزی

جز نالہ نمی دانم گویند غزل خوانم
ایں چیست کہ چوں شبنم بر سینۂ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکے است برگ سازم
بنظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم
بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالۂ خوشم
تو بایں گماں کہ شاید ز تو فتادہ سازم
بضمیرم آں چناں کن کہ ز شعلۂ نوائے
دلِ خاکیاں فروزم دلِ نوریاں گدازم
تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیٔ ما!
تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم
بکسے عیاں نکردم ز کسے نہاں نکردم
غزلِ آنچناں سرودم کہ بروں فتادرازم

۷

بصدائے دردمندے بنوائے لپندیرے
خمِ زندگی گشادم بجہانِ تشنہ میرے
تو بروے بے نوائے درِ آں جہاں گشادی
کہ ہنوز آرزویش نہ دمیدہ در ضمیرے
ز نگاہِ سرمہ سائے بدل و جگر رسیدی
چہ نگاہِ سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے
بنگاہِ نارسایم چہ بہارِ جلوہ دادی
کہ بباغ و راغ نالم چو تذروِ نو صفیرے
چہ عجب اگر دو سلطاں بہ ولایتے نہ گنجند
عجب ایں کہ می نگنجند بدو عالمے فقیرے!

۸

بر سرِ کفر و دیں فشاں رحمتِ عامِ خویش را
بندِ نقاب بر کشا ماہِ تمامِ خویش را

زمزمہ کہن سرا اے کہ دگر شدی بادہ تیز کن
باز بہ بزمِ ما نگر آتشِ جامِ خویش را

دام ز گیسواں بدوش رحمتِ گلستاں بری
صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را

ریگِ عراق منتظر کشتِ حجاز تشنہ کام
خونِ حسینؓ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوش برا ہبر زدند راہ یگانہ طے کند
می ندہد بدستِ کس عشق زمامِ خویش را

نالہ بآستانِ دیر بیخبرانہ می زدم
تا بحرم شناختم راہ و مقامِ خویش را

قافلۂ بہار را طائرِ پیش رس نگر
آنکہ بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازاں پرسوز و بیباک و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاد و بادِ صبحدم تیز است

ندارد عشق سامانے ولیکن تیشہ دارد
خراشد سینہ کہسارے و پاک از خونِ پرویز است

مرا در دل خلید ایں نکتہ از مردِ ادا دانے
زمعشوقاں نگہ کاری ترا از حرفِ دلآویز است

بیا ہیثم بیا یکدم نشیں کز دردِ مجبوری
تہی پیمانہ بزمِ ترا پیمانہ لبریز است

بہ بستاں جلوہ دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است!

اشارتہائے پنہاں خانماں برہم نمی لیکن
مرا آں غمزہ می باید کہ بیباک است و خونریز است

نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن چہ ناز است ایں
خرد را صحبت گل خوشتر آید دل کم آمیز است

مرا بسنگر کہ در ہندوستاں دیگر نمی بینی
برہمن زادۂ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۰

دل و دیدہ کہ دارم ہمہ لذّتِ نظارہ
چہ گنہ اگر تراشم صنمے زسنگِ خارہ

تو بجلوہ در نقابی کہ نگاہ برنتابی
مہِ من! اگر نہ آئی تو بگو دگر چہ چارہ

چہ شود اگر خرامی بسرائے کاروانے
کہ متاعِ نارو نوشش دلکے است پارہ پارہ

غزلے زدم کہ شاید بنوا قرارم آید
تپِ شعلہ کم نگردد زنشستنِ شرارہ

دلِ زندہ کہ دادی بہ حجاب در نسازد
سنگے بدہ کہ بلبد شررے بسنگِ خارہ

همہ پارۂ دلم راز سرورِ او نصیبے
غمِ خود چساں نہادی بدلِ ہزار پارہ
نکشد سفینہ کس بہ یمے بلند موجے
خطرے کہ عشق بنید بسلامتِ کنارہ
بشکوہ بے نیازی زخدایگاں گذشتم
صفتِ مہ تمامے کہ گذشت بر ستارہ

۱۱

گرچہ شاہینِ خرد بر سرِ پرواز ے ہست
اندریں بادیہ پنہاں قدر انداز ے ہست
آنچہ از کارِ فروبستہ گرہ بکشاید
ہست و در حوصلۂ زمزمہ پرداز ے ہست
تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست
وائے آں بندہ کہ در سینۂ او راز ے ہست
گرچہ صد گونہ بصد سوز مرا سوختہ اند
اے خوشا لذتِ آں سوز کہ ہم سازے ہست
مردہ خاکیم و سزاوارِ دلِ زندہ شدیم!
ایں دلِ زندہ و ما! کارِ خدا سازے ہست
شعلۂ سینۂ من خانہ فروز ست و لے
شعلۂ ہست کہ ہم خانہ برانداز ے ہست!
تکیہ بر عقلِ جہاں بینِ فلاطوں نکنم
در کنارم دلکے شوخ و نظر بازے ہست

۱۲

ایں جہاں چیست؟ صنم خانۂ پندارِ من است
جلوۂ او گروِ دیدۂ بیدارِ من است
ہمہ آفاق کہ گیرم بنگاہے او را
حلقۂ ہست کہ از گردشِ پرکارِ من است
ہستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من!
چہ زمان و چہ مکاں شوخیٔ افکارِ من است
از فسون کاریٔ دل سیرِ سکوں، غیب و حضور
ایں کہ غماز و کشائندۂ اسرارِ من است
آں جہانے کہ در و کاشتہ رامے درند
نور و نارش ہمہ از سبحہ و زنّارِ من است
سازِ تقدیرم و صد نغمۂ پنہاں دارم!
ہر کجا زخمہ اندیشہ رسد تارِ من است
اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجاست؟
ایں دو گیتی اثرِ ماست، جہانِ تو کجاست؟

۱۳

فصلِ بہار ایں چنیں، بانگِ ہزار ایں چنیں
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار ایں چنیں

اشکِ چکیدہ ام ببیں ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ نیستانِ من برق و شرار ایں چنیں

بادِ بہار را بگو، پے بخیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار ایں چنیں

زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گل و خار ایں چنیں

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بساے
دوش و تارِ خویش را گیر عیار ایں چنیں

دل بکسے نباختہ، بادو جہاں نساختہ!
من بحضورِ تو رسم، روزِ شمار ایں چنیں

فاختۂ کہن صفیر نالۂ من شنید و گفت
کس نہ سرود در چمن نغمۂ پار ایں چنیں

۱۴

بروں کشید ز پیچاکِ ہست و بود مرا
چہ عقدہ ہا کہ مقامِ رضا کشود مرا

تپید عشق و دریں کشتِ نا بسامانے
ہزار دانہ فرو کرد تا درود مرا

ندانم اینکہ نگاہش چہ دید در خاکم
نفس نفس بعیارِ زمانہ سود مرا

جہانے از خس و خاشاک درمیان انداخت
شرارۂ دلکے داد و آزمود مرا

پیالہ گیر ز دستم کہ رفت کارِ ازدست
کرشمہ بازیٔ ساقی زمن ربود مرا

۱۵

خیز و بخاکِ تشنۂ ما بادۂ زندگی فشاں
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشاں
میکدۂ تہی سبو حلقۂ خود فراشاں
مدرسہ بلند بانگ بزمِ فسردہ آتشاں
فکرِ گرہ کشا غلام دیں بروائے تمام
زانکہ درونِ سینہ ہا دل ہنرے است بے نشاں
ہر دو بمنزلے رواں ہر دو امیرِ کارواں
عقل بحیلہ می برد، عشق برد کشاں کشاں
عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ ما کشاں

۱۶

تو باین گمان که شاید سرِ آستانہ دارم
بطوافِ خانہ کارے بنخلہائے خانہ دارم

شررِ پریدہ زنگم، مگذر ز جلوہ من
کہ بتاب یک دو آنے تبِ جاودانہ دارم

نکنم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بسراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم

یمِ عشق کشتیِ من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم، نہ سرِ کرانہ دارم

شررے فشاں ولیکن شررے کہ دانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم

بامیدِ ایں کہ روزے بشکارِ خواہی آمد
ز کمندِ شہریاراں رمِ آہوانہ دارم

تو اگر کرم نمائی بمعاشراں بہ بخشم
دو سہ جامِ دلفروزے ز مئے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشیناں سوارہ می گذرد
مرا بگیر کہ کارم ز چارہ می گذرد

بہ دیگراں چہ سخن گسترم ز جلوۂ دوست
بیک نگاہ مثالِ شرارہ می گذرد

رہے بہ منزلِ آں ماہ سخت دشوار است
چناں کہ عشق بدوشِ ستارہ می گذرد

زپردہ بندیٔ گردوں چہ جائے نومیدی است
کہ ناوکِ نظرِ ما ز چارہ می گذرد

بیے است شبنمِ ما، کہکشاں کنارۂ اوست
بیک شکستنِ موج از کنارہ می گذرد

بخلوتش چو رسیدی نظر بدوز مکشا
کہ آں دمے ست کہ کار از نظارہ می گذرد!

من از فراق چہ نالم کہ از ہجومِ سرشک
ز راہِ دیدہ دلم پارہ پارہ می گذرد

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخوں بہ
یک ذرۂ دردِ دل از علمِ فلاطوں بہ

دی مغبچہ با من اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ فرو خوردی از بادۂ گلگوں بہ

آں فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِّ فریدوں بہ

در دیرِ مغاں آئی مضمونِ بلند آرد
در خانقہِ صوفی افسانہ و افسوں بہ

در جوئے روانِ ما بے سنگِ سبو خانے
یک موج اگر خیزد آں موج ز جیحوں بہ

سیلے کہ تو آوردی در شہر نمی گنجد
ایں خانہ بر انداز سے در خلوتِ اموں بہ

اقبالِ غزل خواں را کافر نتواں گفتن
سودا بدماغش زد از مدرسہ بیروں بہ

۱۹

یا مسلماں را مدہ فرماں کہ جاں بر کف بنہ
یا دریں فرسودہ پیکر تازہ جانے آفریں
یا چناں کن یا چنیں!
یا برہمن را بفرما نو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زناریاں خلوت گزیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا دگر آدم کہ از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہرِ امتحانِ عقل و دیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا جہانے تازہ یا امتحانے تازہ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازیں
یا چناں کن یا چنیں!

فقر بخشی؟ با شکوہِ خسروِ پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا بکش در سینۂ من آرزوئے انقلاب
یا دگرگوں کن نہادِ ایں زمان و ایں زمیں
یا چناں کن یا چنیں!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آں جرأتِ رندانہ نیست

گرچہ میدانم خیالِ منزل لیلیٰ خطاست
در سفر از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست

ہر زماں یک تازہ جولاں گاہ می خواہم ازو
تا جنوں فرمائے من گوید دگر ویرانہ نیست

با چنیں زورِ جنوں پاسِ گریباں داشتم
در جنوں از خود ترفتن کارِ ہر دیوانہ نیست

۲۱

سوز و گداز زندگی لذتِ جستجوے تو
راہ چو ما رمی گزد گر نرود بسوے تو

سینہ کشادہ جبرئیل از برِ عاشقاں گذشت
تا شررے بافتد آتشِ آرزوے تو

ہم بہواے جلوۂ پارہ کنم حجابہا
ہم بنگاہِ نارسا پردہ کشم بروے تو

من بتلاشِ تو روم یا بتلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر ہمہ گمشدگانِ کوے تو

از چمنِ تو رستہ ام قطرۂ شبنمے بخش
خاطرِ غنچہ وا شود کم نشود ز بوے تو

۲۲

دریں محفل کہ کارِ او گذشت از بادہ و ساقی
ندیمے کو کہ در جامش فرو ریزم مے باقی
کسے کو زہر شیریں می خورد از جام زرّینے
مے تلخ از سفالِ من کجا گیرد بہ تریاقی
شرارا از خاکِ من خیزد، کجا ریزم، کرا سوزم
غلط کردی کہ در جانم فگندی سوزِ مشتاقی
مکدر کردہ مغبر چشمہ ہائے علم و عرفاں را
جہاں را تیرہ تر سازد چہ مشائی چہ اشراقی
دلِ گیتی! انا السموم، انا السموم فریادش
خرد نالاں کہ ما عندی بتریاقٍ ولا راقی
چہ ملائی، چہ درویشی، چہ سلطانی، چہ دربانی
فروغِ کار می جوید بساوسی زرّاقی!
بباز اے کہ چشمِ صیرفی شود است کم نور است
نگیرد خوار تر گردد چو افزاید بہ براقی

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلهٔ تمناک انداز
دگر آشوبِ قیامت بکفِ خاک انداز

او بیک دانهٔ گندم بزمینم انداخت
تو بیک جرعهٔ آب آنسوئے افلاک انداز

عشق را بادهٔ مرد افگن و پُر زور بده
لاے این باده به پیمانهٔ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کردست گران خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گران پاک انداز

خرد از گرمیِ صهبا بگدازے نرسید
چارهٔ کار بآں غمزهٔ چالاک انداز

بزم در کشمکشِ بیم و امید است هنوز
همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می تواں ریخت در آغوشِ خزاں لاله و گل
خیز و بر شاخِ کهن خونِ رگِ تاک انداز

۲۴

از آں آبے کہ در من لالہ کارد ساتگینے دہ
کفِ خاکِ مرا ساقی ببادِ فرودینے دہ
زمینائے کہ خورد صہبائے فرنگ اندیشہ تاریک است
سفر دزدیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ
چو خس از موجِ ہر بادے کہ می آید زجا رفتم
دلِ من از گمانہا در خروش آمد یقینے دہ
بجانم آرزوہا بود و نابودِ شرر دارد
ششم را کوکبے از آرزوئے دل نشینے دہ
بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد
رقم کش ایں چنینم کردۂ لوحِ جبینے دہ

۲۵

زہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیٔ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسم و رہِ فرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
من از درسِ خرد مشغول گریباں چاک می آیم

گہے پیچد جہاں بر من گہے من بر جہاں پیچم
بگرداں بادہ تا بیروں ازیں پیچاک می آیم

ندایں جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و ملا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من نیاز آرے
کہ من صد لالہ ایں پیش ملک بیباک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایماں کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتاں را چاکری کردہ

متاعِ طاعتِ خود را ترازوے برافرازد
بہ بازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ

زمین و آسماں را بر مرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزداں داوری کردہ

گہے با حق درآمیزد، گہے با حق درآویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

بایں بے رنگی جوہر از و نیرنگ می ریزد
کلیمے بیں کہ ہم پیغمبری ہم ساحری کردہ

نگاہش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنوں دادہ
ولیکن با جنونِ فتنہ ساماں نشتری کردہ

بخود کے می رسد ایں راہ پیمایے تن آسانے
ہزاراں سال منزل در مقامِ آزری کردہ

۲۷

ز شاعر نالۂ مستانہ در محشر چہ می خواہی
تو خود ہنگامۂ ہنگامۂ دیگر چہ می خواہی
بہ بحرِ نغمہ کردی آشنا طبعِ روانم را
ز چاکِ سینہ ام دریا طلب گوہر چہ می خواہی
نمازِ بے حضور از من نمی آید نمی آید
لبے آوردہ ام دیگر ازیں کافر چہ می خواہی

۲۸

نہ در اندیشۂ من کارزارِ کفر و ایمانے
نہ در جانِ غمِ اندوزم ہوائے باغ و خوانے
اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
پریشاں جلوہ چوں ماہتاب اندر بیابانے!

۲۹

مرغِ خوش لہجہ و شاہینِ شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست

دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشاے جہاں
سیرِ ایں ماہ بشب گونہ عماری از تست

ہمہ افکارِ من از تست چہ در دل چہ بلب
گہر از بحر برآری نہ برآری از تست

من ہماں مشتِ غبارم کہ بجائے نرسد
لالہ از تست و نمِ ابرِ بہاری از تست

نقش پرداز توئی ما قلمِ افشانیم
حاضر آرائی و آئینہ نگاری از تست

گلہ ہا داشتم از دل بزبانم نرسید
مہر و بے مہری و عیاری و یاری از تست

۳۰

خوشتر ز هزار پارسائی — گامے بطریق آشنائی
در سینهٔ من دمے بیاسائے — از محنت و کلفتِ خدائی!
ما را ز مقامِ ما خبر کن — ما ایم کجا و تو کجائی؟
آں چشمکِ محرمانه یاد آر — تا کے بتغافل آزمائی
دی ماهِ تمام گفت با من — در ساز بداغِ نارسائی
خوش گفت و لے حرام کردند — در مذهبِ عاشقاں جدائی

پیشِ تو نهاده ام دلِ خویش
شاید که تو ایں گره گشائی!

۳۱

بر جہانِ دلِ من تا ختنش ارزد
کشتن و سوختن و ساختنش ارزد

روشن از پرتو آں ماہ دلے نیست کہ نیست
با ہزار آئنہ پرداختنش ارزد

آنکہ یک دست بر ملکِ سلیمانے چند
با فقیراں دو جہاں باختنش ارزد

آنکہ شبنم بدل دیدۂ داناياں ریخت
پیشِ ناداں سپر انداختنش ارزد

۳۲

مرا برادِ طلب بار در گل است ہنوز
کہ دل بقافلہ و رخت در منزل است ہنوز

کجاست برقِ نگاہے کہ خانماں سوزد
مرا معاملہ با کشت و حاصل است ہنوز

بیک سفینۂ ایں خام را بطوفاں دہ
ز ترسِ موجِ نگاہم بساحل است ہنوز

تپیدن و نرسیدن چہ عالمے دارد
خوشا کسے کہ بدنبالِ محمل است ہنوز

کسے کہ از دو جہاں خویش را بروں نشناخت
فریب خوردۂ ایں نقشِ باطل است ہنوز

نگاہِ شوق تسلی بجلوہ نشود
کجا برم خلشے را کہ در دل است ہنوز

حضورِ یار حکایت دراز تر گردید
چنانکہ ایں ہمہ ناگفتہ در دل است ہنوز

۳۳

زمستاں را سر آمد روزگاراں
نواہا زندہ شد در شاخساراں!
گلاں را رنگ و نم بخشد ہوا ہا
کہ می آید ز طرفِ جوبباراں
چراغِ لالہ اندر دشت و صحرا
شود روشن ترا از بادِ بہاراں
دلم افسردہ تر در صحبتِ گل
گریزد ایں غزال از مرغزاراں!
دمے آسودہ با درد و غمِ خویش
دمے نالاں چو جوئے کوہساراں
ز بیمِ اینکہ ذوقش کم نگردد
نگویم حالِ دل با رازداراں!

۳۴

هوا سے خانہ و منزل ندارم
سرِ راہم غریبِ مرد یارم
سحر می گفت خاکسترِ صبا را
"فسردا از بادِ این صحرا شرارم
گذر نرمک پریشانم مگرداں
ز سوزِ کاروانے یادگارم"
ز چشمِ اشک چوں شبنم فرو ریخت
کہ من ہم خاکم و در رہگذارم!
بگوشِ من رسید از دل سرودے
کہ جوئے روزگار از چشمہ سارم
ازاں تاب و تبِ پیشینۂ من
ابد از ذوق و شوقِ انتظارم
بیندیش از کفِ خاکے بیندیش
بجانِ تو کہ من پایاں ندارم!

۳۵

از چشمِ ساقیِ مستِ شرابم
بے مے خرابم، بے مے خرابم
شوقم فزوں تر از بے حجابی
بینم نہ بینم در پیچ و تابم
چوں رشتۂ شمعِ آتش بگیرد
از زخمۂ من تارِ ربابم!
از من بروں نیست منزلگہِ من
من بے نصیبم راہے نیابم!
تا آفتابے نخیزد ز خاور
مانندِ انجم بستند خوابم!

شبِ من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد ایں کہ بے حجابی
تو بدردِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
زنگاہِ من رمیدی بچنیں گراں رکابی
تو عیارِ کم عیاراں تو قرارِ بے قراراں
تو دوائے دل فگاراں مگر ایں کہ دیر یابی
غمِ عشق و لذتِ او اثرِ دو گونہ دارد
گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!
زحکایتِ دلِ من تو بگو کہ خوب دانی
دلِ من کجا کہ او را بکنارِ من نیابی!
بجلالِ تو کہ در دل دگر آرزو ندارم
بجز ایں دعا کہ بخشی بکبوتراں عقابی!

۳۷

دریں میخانہ اے ساقی ندارم محرمے دیگر
کہ من شاید نخستیں آدمم از عالمے دیگر
دمے ایں پیکرِ فرسودہ را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاکش آتش انگیزی دمے دیگر!
بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں بیں را
عجم را دادہ ہنگامہ بزمِ جمے دیگر

۳۸

بجہانِ دردمنداں تو بگو چہ کار داری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟
چہ خبر ترا ز اشکے کہ فرو چکد ز چشمے
تو بہ برگِ گل ز شبنم درِ شاہوار داری!
چہ بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری!

۳۹

اگر نظارہ از خود رنگی آرد حجاب اولے
بگیرد با من ایں سودا بہا از بس گراں خواہی
سخن بے پردہ گو با ما، شد آں روزے کہ آئینے
کہ می گفتند تو مارا چنیں خواہی چناں خواہی
نگاہِ بے ادب زد زخمہ ہا در چنگِ مینائی
دگر عالم بنا کن گر حجابے درمیاں خواہی
چناں خود را نگہ داری کہ با ایں بے نیازی ہا
شہادت بر وجود خود ز خونِ دوستاں خواہی
مقامِ بندگی دیگر، مقامِ عاشقی دیگر
ز نوری سجدہ می خواہی ز خاکی بیش ازاں خواہی
مسِ خامے کہ دارم از محبت کیمیا سازم
کہ فردا چوں رسم پیشِ تو از من ارمغاں خواہی

۴۰

نور تو دانود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و درود مهر و ماه را
تو در هوائے آں کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاش آں کہ نتابد نگاہ را!

۴۱

بدہ آں دل کہ مستی ہائے او از بادۂ خویش است
بگیر آں دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است
بدہ آں دل بدہ آں دل کہ گیتی را فرا گیرد
بگیر ایں دل بگیر ایں دل کہ در بند کم و بیش است
مرا اے صید گیر از ترکش تقدیر بیروں کش
جگر دوزی چہ می آید ازاں تیرے کہ در کیش است؟
بگردد زندگانی خستہ از کار جہانگیری
جہانے در گرو بستم جہانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاک برگ و سازم برہنہ فشانم اورا
بامیدِ ایں کہ روزے بلبلک رسانم اورا
چہ کنم چہ چارہ گیرم کہ ز شاخِ علم و دانش
نہ دمیدہ ہیچ خارے کہ بدل نشانم اورا
دہد آتشِ جدائی شررِ مرا نمودے
بہماں نفس بمیرم کہ فرو نشانم اورا
مے عشق و مستیٔ او نرود بروں ز خونم
کہ دل آں چناں ندادم کہ دگر ستانم اورا
تو بلوحِ سادۂ من ہمہ نقشِ او نشستی
دگر آں چناں ادب کن کہ غلط نخوانم اورا
بحضورِ تو اگر کس غزلے ز من سراید
چہ شود اگر نوازی بہ ہمیں کہ دانم اورا

۴۳

ایں دل کہ مرا دادی لبریز یقیں بادا
ایں جامِ جہاں بینم روشن ترازیں بادا
تلخے کہ فرو ریزد گردوں بسفالِ من
در کامِ کہن رندے آنہم شکریں بادا

۴۴

رمزِ عشقِ تو بہ اربابِ ہوس نتواں گفت
سخن از تاب و تبِ شعلہ بہ خس نتواں گفت
تو مرا ذوقِ بیاں دادی و گفتی کہ بگوے
ہست در سینۂ من آنچہ بکس نتواں گفت
از نہاں خانۂ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے ہمہ گویم بہ قفس نتواں گفت
شوق اگر زندہ جاوید نباشد عجب است
کہ حدیثِ تو دریں یک دو نفس نتواں گفت

۴۵

یادِ ایّامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے
جامِ مے در دستِ من مینائے مے در دستِ وے
در کنارِ آبِ خضرانِ باز زندرنگِ بہار
در نیستانِ فرودیں افسردہ تر گردد زدے!
بے تو جانِ من چو آں سازے کہ تارش در گسست
در حضورِ از سینۂ من نغمہ خیزد پے بہ پے
آنچہ من در بزمِ شوق آوردہ ام دانی کہ چیست
یک چمن گل یک نیستاں نالہ یک مخمانہ مے!
زندہ کن باز آں محبت را کہ از پیرو ئے او
بوریاے ہا نشیمنے در فتد با تختِ کے!
دوستاں خرم کہ بر منزل رسید آوارۂ
من پریشاں جادہ ہاے علم و دانش کردہ طے!

۴۶

انجم بگریبان ریخت این دیدهٔ تر ما را
بیرون ز سپهر انداخت این ذوقِ نظر ما را
هر چند زمین سائیم برتر ز ثریائیم
دانی که نمی بیند عرصے چو شرر ما را
شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی که نمی سازد این شام و سحر ما را
این شیشهٔ گردوں را از باده تہی کردیم
کم کاسه مشو ساقی! مینائے دگر ما را!
شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست
این را مگذر ما را آں را مگذر ما را!

۴۷

خاور کہ آسماں بہ کمندِ خیالِ اوست
از خویشتن گسستہ و بے سوزِ آرزوست
در تیرہ خاکِ او تبِ و تابِ حیات نیست
جولانِ موج را نگراں از کنارِ جوست
بُت خانہ حرم ہمہ افسردہ آتشے
پیرِ مغاں شرابِ ہوا خوردہ در سبوست!
فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سجود
بینائے کور و مستِ تماشائے رنگ و بوست!
گردندہ تر ز چرخ و ربایندہ تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاکِ بے رفوست!

خاکی نہاد و خوز سپہرِ کہن گرفت
عیار و بے مدار و کلاں کار و تو بتوست!
مشرق خراب و مغرب ازاں بیشتر خراب
عالم تمام مردہ و بے ذوقِ جستجوست!
ساقی بیار بادہ و بزمم شبانہ ساز
ما را خرابِ یک نگہِ محرمانہ ساز!

۴۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیاده کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینه ام برقِ تجلی آرزو
با مه و مهر داده ام تلخیِ انتظار را

ذوقِ حضور در جهان رسمِ صنم گری نهاد
عشق فریب می دهد جانِ امید وار را

تا بفراغِ خاطرے نغمه تازه زنم
باز به مرغزار ده طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند داده ام، بند ز پائے من کشائے
تا به پلاسِ تو دهم خلعتِ شهریار را

تیشه اگر به سنگ زد این چه مقامِ گفتگو است
عشق بدوش می کشد این همه کوهسار را!

۴۹

جانم در آویخت با روزگاران
جوے است نالاں در کوہساراں!
پیدا ستیزد، پنہاں ستیزد
ناپائدارے با پائداراں!
ایں کوہ و صحرا ایں دشت و دریا
نے رازداراں نے غمگساراں
بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق!
ایں جوئباراں ایں آبشاراں
فریاد بے سوز! فریاد بے سوز!
بانگ ہزاراں در شاخساراں
داغے کہ سوزد در سینۂ من
آں داغ کم سوخت در لالہ زاراں!
محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با نیستراں!

۵۰

بہ تسلّیٔ کہ دادی نگذاشت کارِ خود را
بتو بازمی سپارم دلِ بیقرارِ خود را

چہ دلے کہ محنتِ او زنفس شماریٔ او
کہ بدستِ خود ندارد رگِ روزگارِ خود را

بضمیرت آرمیدم تو بجوششِ خود نمائی
بکنارہ برفگندی دُرِ آبدارِ خود را

مہ و انجم از تو دارد گلہ ہا شنیدہ باشی
کہ بخاکِ تیرہ مازد ہُنرِ شرارِ خود را

خلشے بسینۂ ما زخدنگِ او غنیمت
کہ اگر بپائش افتد نبرد شکارِ خود را

۵۱

بحر فے می تواں گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را
ز مشتاقاں اگر تابِ سخن بودی نمیدانی
محبت می کند گویا نگاہ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!
اگر یک ذرہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
بایں قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!
من اے دریائے بے پایاں بہ موجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را
ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فرو ریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۵۲

چند بر دے خود کشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز حالتے است! بادہ ز من طلب کنی
پیشِ تو گر بیاں کنم مستیِ این مقام را

من بسرودِ زندگی آتشِ او فزودہ ام
تو نم شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق بہ نکتہ رسید
طائرِ زیرکے برد دانۂ زیرِ دام را

نغمہ کجا و من کجا سازِ سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!

وقتِ برہنہ گفتن است من بہ کنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۵۳

نفس شمار بہ پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم

اگرچہ سطوتِ دریا امانِ کس ندہد
بخلوتِ صدفِ او نگاہدارِ خودیم

ز جوہرے کہ نہان است در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیاں را کہ ما عیارِ خودیم

نہ از خرابۂ ما کس خراج می خواہد
فقیرِ راہ نشینیم و شہریارِ خودیم

درونِ سینۂ ما دیگرے بہ پیچ و تاب است
کہ آخر کہ توئی یا کہ ما دوچارِ خودیم

کشائے پردہ ز تقدیرِ آدمِ خاکی
کہ ما بہ دہ گذرِ تو در انتظارِ خودیم

۵۴

بہ فغاں نہ لب کشودم کہ فغاں اثر ندارد
غمِ دل نگفتہ بہتر ہمہ کس جگر ندارد

چہ حرم چہ دیر ہر جا سخنے ز آشنائی!
مگر ایں کہ کس ز رازِ من و تو خبر ندارد!

چہ ندیدنی است اینجا کہ شریکِ جانِ ما را
نفسے نگاہ دارد نفسے دگر ندارد!

تو ز راہِ دیدۂ ما بہ ضمیرِ ما گذشتی
مگر آنچناں گذشتی کہ نگہ خبر ندارد!

کس ازیں نگیں شناساں نگذشت بر نگینم
بتوی سپارم ادراکہ جہاں نظر ندارد!

قدحِ خنک فروزے کہ فرنگ داد ما را
ہمہ آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۵۵

ما کہ افتندۂ ترا از پرتو مہ آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چساں ایں ہمہ رہ آمدہ ایم

بارِ قیساں سخن از دردِ دلِ ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم

پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشیدِ سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریزِ نگہ آمدہ ایم

عزمِ ما را بہ لقیس نخچہ ترک ساز کہ ما
اندریں معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم

تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ برہ آمدہ ایم

۵۶

اے خدا اے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر
ذرّۂ در خود فشردہ چیدہ بیابانے نگر
حُسنِ بے پایاں درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!
بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بآغوشِ نیستانے نگر!
شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را
سخت کوشی ہائے ایں آلودہ دامانے نگر!
خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرّۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبورِ عجم

حصّہ دوم

شاخِ نہالِ سدرۂ خار و خسِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را تواں دیدن بہبنیاے کہ من دارم
کجا چشمے کہ بیند آں تماشاے کہ من دارم
دگر دیوانہ آید کہ در شہر افگند شورے
دو صد ہنگامہ برخیزد ز سوداے کہ من دارم
مخور نادان غم از تاریکی شبہا کہ می آید
کہ چوں انجم درخشد داغِ یکتاے کہ من دارم
ندیم خویش می سازی مرا لیکن ازاں ترسم
نداری تابِ آں آشوب و غوغاے کہ من دارم

۱

برخیز کہ آدم را ہنگامِ نمود آمد
ایں مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد!
آں راز کہ پوشیدہ در سینۂ ہستی بود
از شوخیِ آب و گل در گفت و شنود آمد!

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفر اند
کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظر اند
چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
تفا بجانبِ افلاک سوے ما نگرند

۳

درونِ لالہ گذر چوں صبا توانی کرد
بیک نفس گرہِ غنچہ وا توانی کرد

حیات چیست؟ جہاں را اسیرِ جاں کردن
تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!

مقدر است کہ مسجودِ مہر و مہ باشی
ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد!

اگر ز میکدۂ من پیالہ گیری
ز مشتِ خاک جہانے بپا توانی کرد!

چساں بسینہ چراغے فروختی اقبالؔ
بخویش آنچہ توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی!

مرا ز لذتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!

یکے بدامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگہِ محرمانہ می خواہی

جنوں نہ داری و ہوئے فگندہ در شہر
سبو شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی!

تو ہم بعشوہ گری کوش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیّار اِآں دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!

گماں مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!

گرفتم ایں کہ چو شاہیں بلند پروازی
بہوش باش کہ صیادِ ما کہن دام است

بادجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
بلند نامیٔ او از بلندیٔ بام است!

تو از شمارِ نفس زندہ نمیدانی
کہ زندگی بہ شکستِ طلسمِ ایام است!

ز علم و دانشِ مغرب ہمیں قدر گویم
خوش است آہ و فغاں تا نگاہ ناکام است

من از مقال و جدل پا گریزیدستم
کہ فتنہ در گرہِ ضمیرِ ایام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتواں گفت
نشستہ بر سرِ بالینِ من زدرماں گفت
زباں اگرچہ دلیر است و مدعا شیریں
سخن ز عشق چہ گویم جز ایں کہ نتواں گفت
خوشا کسے کہ فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن بمثالِ گہر برکشید و آساں گفت
خرابِ لذتِ آنم کہ چوں شناخت مرا
عتابِ زیر لبی کرد و جانہ دیراں گفت
غمیں مشو کہ جہاں راز خود بردل ندہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالاں گفت

پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہاں گفت
اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب!
کہ ہر کہ گفت زگیسوے او پریشاں گفت

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بود است
ایں کہ جوئندہ و یابندۂ ہر موجود است
جلوۂ پاک طلب از مہ و خورشید مگذر
زانکہ ہر جلوہ دریں دیر نگہ آلود است

۸

غلامِ زندہ دلانم کہ عاشق سرمد اند
نہ خانقاہ نشینان کہ دل بکس ندہند
بآں دلے کہ بزنگ آشنا دہیرنگ است
عیارِ مسجد و میخانہ و صنم کدہ اند
نگاہ از مہ و پروین بلند تر دارند
کہ آشیاں بگریبانِ کہکشاں ندہند
بروں ز انجمنے درمیانِ انجمنے
بخلوت اند ولے آنچناں کہ باہمہ اند
بچشم کم منگر عاشقانِ صادق را
کہ ایں شکستہ بہایاں متاعِ قافلہ اند
بہ بندگاں خطِ آزادگی رقم کردند
چنانکہ شیخ و برہمن شبانِ بے مہ اند
پیالہ گیر کہ مے را حلال می گویند
حدیث اگرچہ غریب است راویاں ثقہ اند

۹

لالهٔ ایں چمن آلودهٔ رنگ است هنوز
سپر از دست مینداز که جنگ است هنوز

فتنه را که دو صد فتنه بآغوشش بود
دخترے هست که در مهدِ فرنگ است هنوز

اے که آسوده نشینی لبِ ساحل برخیز
که ترا کار بگرداب دنهنگ است هنوز

از سرِ تیشه گذشتن ز خردمندی نیست
اے بسا لعل که اندر دلِ سنگ است هنوز

باش! تا پرده کشایم ز مقامِ دگرے!
چه دهم شرحِ نوا ها که بچنگ است هنوز!

نقش پردازِ جهاں چون بجنونم نگریست
گفت ویرانه بسودا سے تو تنگ است هنوز

۱۰

تکیہ بر حجت و اعجاز بیاں نیز کنند
کارِ حق گاہ بشمشیر و سناں نیز کنند

گاہ باشد کہ تہِ خرقہ زرہ می پوشند
عاشقاں بندۂ حال اند و چناں نیز کنند

چوں جہاں کہنہ شود پاک بسوزند او را
وز ہماں آب و گل ایجادِ جہاں نیز کنند

ہمہ سرمایۂ خود را بنگاہے بدہند
ایں چہ قومے است کہ سودا بزیاں نیز کنند

آنچہ از موجِ ہوا با پرِ کاہے کردند
عجبے نیست کہ با کوہِ گراں نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است بہ بازارِ حیات
گاہ ارزاں بفروشند و گراں نیز کنند

تا تو بیدار شوی نالہ کشیدم ورنہ
عشق کارے است کہ بے آہ و فغاں نیز کنند

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفاں کش
ترا کہ گفت کہ بنشیں و پا بداماں کش؟
بقصدِ صیدِ پلنگاں ز چمن سر برخیز
بکوہ رخت کشا خیمہ در بیاباں کش
بہ بحر و ماہ کمندِ گلو فشار انداز
ستارہ را ز فلک گیر و در گریباں کش
گرفتم ایں کہ شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زحمتِ مدارماں کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید بروں
کارواں زیں وادیٔ دور و دراز آید بروں

من سیمائے غلامانِ فرِ سلطاں دیدہ ام
شعلۂ محمود از خاکِ ایاز آید بروں

عمرہا در کعبہ و بتخانہ می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید بروں

طرح نو می افگند اندر ضمیرِ کائنات
نالہ ہا کز سینۂ اہلِ نیاز آید بروں

چنگ اگر بدیاز دستم کہ کار از دست رفت
نغمہ ام خوں گشت و از رگہائے ساز آید بروں

۱۳

ز سلطان کم نیازے آرزوے نگاہے!
سلامم از گلِ نہ سازم الٰہے
دلِ بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دہد شیوۂ پادشاہے
ز گردوں فتد آنچہ بر لالۂ من
فرو ریزم او را بہ برگِ گیاہے
چو پروین فرو ناید اندیشۂ من
بدریوزۂ بر توِ مہر و ماہے
اگر آفتابے سوے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے
بآں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
در خشم چو برقے بابرِ سیاہے
رہ و رسم فرمانروایاں شناسم
خزاں بر سرِ بام و یوسف بچاہے!

۱۴

بانشۂ درویشی در سازو دمادم زن
چوں پختہ شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جہانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم کہ نمی سازد! گفتند کہ برہم زن
در میکدہ ہا دیدم شائستہ حریفے نیست
بارستمِ دستاں زن با غنچہ ہا کم زن
اے لالۂ صحرائی تنہا نتوانی سوخت
ایں داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
با در نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُرخونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے زبدخشانم بردار و بخاتم زن!

۱۵

ہوس ہنوز تماشا گرِ جہانداری است
دگر چہ فتنہ پس پردہ ہائے زنگاری است

زماں زماں شکند آنچہ می تراشد عقل
بیا کہ عشق مسلمان و عقل زناری است!

امیرِ قافلۂ سخت کوش و بیہم کوش
کہ در قبیلۂ ما حیدری زرّاری است

تو چشم بستی و گفتی کہ این جہان خواب است
کشائے چشم کہ این خواب عین بیداری است

بخلوت اب انجمنے آفریں کہ فطرتِ عشق
یکی شناس و تماشا پسند و بسیاری است

تپید یک قدم و کردند زیبِ فتراکش
خوشا نصیب غزالے کہ در حرم آہو کاری است

بباغ و راغ گہر ہائے نغمہ می پاشم
گراں متاع و چہ ارزاں زکند بازاری است

فرشتہ گرچہ بروں از طلسمِ افلاک است
نگاہِ او بتماشاے ایں کفِ خاک است
گماں مبر کہ بیک شیوہ عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لالہ بے جنوں چاک است
حدیثِ شوق ادامی تواں بخلوتِ دوست
بنالہ کہ ز آلائشِ نفس پاک است
تواں گرفت ز چشمِ ستارہ مردم را
خرد بدستِ تو شاہینِ تیز و چالاک است
کشاے چہرہ کہ آئینہ کہ لن ترانی گفت
ہنوز منتظرِ جلوہ کفِ خاک است
دریں چمن کہ سرود است و ایں نواز کجا ست؟
کہ غنچہ سر بگریبان و گل عرقناک است!

۱۷

عرب که باز دهد محفلِ شبانه کجاست؟
عجم که زنده کند رودِ عاشقانه کجاست

بزیرِ خرقهٔ پیران سبوچه ها خالی است
فغان که کس نشناسد مئے جوانه کجاست

دریں چمن کده هر کس نشیمنے سازد
کسے که ساز دو داسوزد آشیانه کجاست؟

هزار قافله بیگانه وار دید و گذشت
ولے که دید بانداز محرمانه کجاست؟

چو موج خیز و بهیم جاودانه می آویز
کرانه می طلبی بے خبر کرانه کجاست!

بیا که در رگِ تاکِ تو خونِ تازه دوید
دگر مگوے که آں بادهٔ معانه کجاست

بیک نورد فرو پیچ روزگاراں را
زدیر و زود گذشتی دگر زمانه کجاست!

۱۸

مانندِ صبا خیزد و وزیدن دگر آموز
دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر دلکِ غنچه خزیدن دگر آموز!

مومینه بر کردمی و بے ذوق تپیدی
آں گونه تپیدی که بجاے نه رسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافر! دلِ آواره دگر باره بیابند
بر خویش کشا دیده و از غیر فرو بند
دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است، شنیدی، نشنیدی!
در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!
دیدن دگر آموز، شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقاب و دلِ شہباز نداریم
چوں مرغِ سرا لذّتِ پرواز نداریم
اے مرغِ سرا خیزد و پیدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نفروشند
ایں کوہِ گران است بکاہے نفروشند
با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی و تقدیر ہمان است کہ بود است
آں حلقۂ زنجیر ہمان است کہ بود است
نومید مشو! نالہ کشیدن دگر آموز!

واسوختہ یک شرر از داغِ جگر گیر!
یک چند بخود پیچ و نیستاں ہمہ در گیر!
چوں شعلہ بنخاشاک دویدن دگر آموز!

۱۹

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگراں خیز
کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غماں خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذاں خیز
از گرمیِ ہنگامۂ آتش نفساں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست
آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست
اے چشمِ جہاں بیں بہ تماشائے جہاں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است
یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است

ہر ذرّۂ این خاک گرہ خوردہ نگاہے است
از ہند و سمرقند و عراق و ہمداں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

دریاے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست
دریاے تو دریاست کہ افزوں نشود و کاست
بیگانۂ آشوب و نہنگ است چہ دریاست!
از سینۂ چاکش صفتِ موجِ رواں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

این نکتہ کشائندۂ اسرارِ نہان است
ملک است تنِ جانکی و دیں روحِ روان است
تن زندہ و جاں زندہ ز ربطِ تن و جان است
با خرقہ و سجادہ و شمشیر و سناں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی!
دارائے جہاں را تو یساری تو یمینی
اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی
صہبائے یقیں در کش و از دیرِ گماں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

فریاد ز افرنگ و دل آویزیٔ افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزیٔ افرنگ
عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزیٔ افرنگ
معمارِ حرم! باز بہ تعمیرِ جہاں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

۲۰

جہانِ ما ہمہ خاک است و پے بسر گردد
ندانم ایں کہ نفسہا سے رفتہ برگردد
شبے کہ گورِ غریباں نشیمن است اورا
مہ و ستارہ ندارد چساں سحر گردد؟
دلے کہ تاب و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر کہ شود برق یا شرر گردد
نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازیں کہ ہمہ خاکِ رہگذر گردد
چناں بزی کہ اگر مرگ ہست مرگِ دوام
خدا ز کردہ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

باز بر رفتہ و آئندہ نظر باید کرد
ملہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد

عشق بر ناقۂ ایام کشد محملِ خویش
عاشقی ؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جہاں بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جہاں کردہ سرِ او داری
پس نخستیں ز سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بت کدہ را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من به تماشاے آسماں بوداست
بدوشِ ماه و بآغوشِ کہکشاں بوداست
گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمنِ ماست
کہ ہر ستارہ جہانے است یا جہاں بوداست!
بچشمِ مور فسردہ مایہ آشکار آید
ہزار نکتہ کہ از چشمِ ما نہاں بوداست
زمیں بہ پشتِ خود الوند و بیستون دارد
غبارِ ماست کہ بر دوشِ او گراں بوداست
ز داغِ لالہ خونیں پیالہ می بینم
کہ ایں گسستہ نفس صاحبِ فغاں بوداست!

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جز بم و زیر و مقام راه نیست

در نهادم عشق با فکرِ بلند آمیخته‌ست
تا تمامم جاودانم کارِ من چون ماه نیست

لب فرو بند از فغان و ساز با درد فراق
عشق تا آهے نکشد از جذبِ خویش آگاه نیست

شعله می باش و خاشاکے که پیش آید بسوز
خاکیاں را در حریمِ زندگانی راه نیست

جُرّه شاهینی بمرغانِ سراصحبت مگیر
تیز و بال و پرکشا پروازِ تو کوتاه نیست

گرمِ شب تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاه هست و گاه نیست

در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکه این نو کافر از آئینِ دیرآگاه نیست

۲۴

شرابِ میکدۂ من نہ یادگارِ جم است
فشردۂ جگرِ من بشیشۂ عجم است

چو موج می تپد آدم بجستجوئے وجود
ہنوز تا بہ کمر در میانۂ عدم است

بیا کہ مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
کہ جز تو ہر چہ دریں دیر دیدہ ام صنم است

اگر بسینۂ این کائنات در نروی
نگاہ را بہ تماشا گذاشتن ستم است

غلط خرامیٔ ما نیز لذتے دارد
خوشم کہ منزلِ ما دور و راہ خم بخم است

تغافلے کہ مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است و بہ از التفاتِ و صد کرم است

مرا اگرچہ بہ بتخانہ پرورش دادند
چکیدہ از لبِ من آنچہ در دلِ حرم است!

۲۵

لالهٔ صحرایم از طرفِ نیستانم برید
در هوایِ دشت و کهسار و بیابانم برید

روبهی آموختم از خویش دور افتاده ام
چاره پردازان! بآغوشِ نیستانم برید

در میانِ سینه حرفے داشتم گم کرده ام
گرچه پیرم پیشِ ملّایِ دبستانم برید

سازِ خاموشم نوایِ دیگرے دارم هنوز
آنکه بازم پرده گرداند پیِ آنم برید

در شبِ من آفتابِ آن کهن داغے بس است
این چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید

من که رمزِ شهریاری با غلامان گفته ام
بندهٔ تقصیر دارم پیشِ سلطانم برید

۲۶

سخنِ تازہ زدم کس بہ سخن وا نرسید
جلوہ خوں گشت و نگاہے بہ تماشا نرسید

سنگ می باش دریں کارگہِ شیشہ گذر
وائے سنگے کہ صنم گشت و بہ مینا نرسید!

کہنہ را در شکن و باز بہ تعمیر خرام
ہر کہ در وادیٔ لا ماند بہ الا نرسید

اے خوش آں جوئے تنک مایہ کہ از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و بدریا نرسید

از کلیسے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و بہ سینا نرسید

عشق اندازِ تپیدن زدلِ ما آموخت
شررِ ما ست کہ بر جست بہ پروانہ رسید!

۲۷

عاشق آن نیست کہ لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است کہ بر کف دو جہانے دارد

عاشق آن است کہ تعمیر کند عالمِ خویش
در نیازد بہ جہانے کہ کرانے دارد

دلِ بیدار ندادند بہ دانائے فرنگ
ایں قدر ہست کہ چشمِ نگرانے دارد

عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ ما
گرچہ در کاسۂ زر لعلِ زدانے دارد

دُرِ من گیر کہ در میکدہ ہا پیدا نیست
پیرِ مرے کہ مئے تند و جوانے دارد!

۲۸

دریں چمن دلِ مرغاں زماں زماں دگراست
بشاخِ گل دگراست و بآشیاں دگراست

بخود نگر! گلہ ہائے جہاں چہ میگوئی
اگر نگاہِ تو دیگر شود جہاں دگراست

بہر زمانہ اگر چشمِ تو نکو نگرد
طریقِ میکدہ و شیوۂ مغاں دگراست

بہ میرِ قافلہ از من دعا رسان و بگوے
اگرچہ راہ ہمان است کارواں دگراست

۲۹

ما از خداے گم شدہ ایم او بجستجوست
چوں ما نیاز مند و گرفتار آرزوست

گاہے بہ برگِ لالہ نویسد پیامِ خویش
گاہے درونِ سینۂ مرغانِ بہ ہاؤ ہوست

در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
چنداں کرشمہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست!

آہے سحر گہے کہ زند در فراقِ ما
بیرون و اندرون زبر و زیر و چار سوست!

ہنگامہ بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشاے رنگ و بوست

پنہاں بہ ذرّہ ذرّہ و ناآشنا ہنوز
پیدا چو ماہتاب و بآغوشِ کاخ و کوست

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدۂ مائیم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے دہ خدایاں کشتِ دہقاناں خراب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام
کافرانِ سادہ دل را برہمن زنّار تاب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطاں نرد باز و کعبتینِ شاں دغل
جانِ محکوماں ز تن بردند و محکوماں بخواب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزند او در مدرسه
آں بہ پیری کودکے ایں پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانان فغاں از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہاں ارزاں و یزداں دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر! اندر کمینِ حق نشست
شپرے از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند!
مصطفےٰ از کعبہ ہجرت کردہ با اُمّ الکتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آنچناں زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

با ضعیفاں گاہ نیروے پلنگاں می دہند
شعلۂ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

۳۱

گرچہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
تا نہ پنداری کہ جاں از پیچ و تاب آید بروں

ضربتے باید کہ جانِ خفتہ بر خیزد زخاک
نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں

تاکِ خویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں

ذرۂ بے مایہ ترسم کہ ناپیدا شوی
پختہ تر کن خویش را تا آفتاب آید بروں

در گذر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینہ ریزی ماہتاب آید بروں!

گر بروے تو حریمِ خویش را در بستہ اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۲

کشادہ رُو زخوش و ناخوشِ زمانہ گذر
زگلشن و قفس و دام و آشیانہ گذر
گرفتم این کہ غریبی و ره شناس نۂ
بکوے دوست باندازِ محرمانہ گذر
بہر نفس کہ برآری جہاں دگرگوں کن
دریں رباطِ کہن صورتِ زمانہ گذر
اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بر دلِ شاں ریز و دلبرانہ گذر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است
در دلِ شعلہ فرو رفتن و نگداختن است
عشق ازیں گنبدِ در بستہ بروں تاختن است
شیشۂ ماہ زطاقِ فلک انداختن است
سلطنت نقدِ دل و دیں زکف انداختن است
بہ یکے داد جہاں بردن دجاں باختن است
حکمت و فلسفہ را ہمتے مردے باید
تیغِ اندیشہ بر دے دو جہاں آختن است
مذہبِ زندہ دلاں خواب پریشانے نیست
از ہمیں خاک جہانِ دگرے ساختن است

بروں زیں گنبدِ در بستہ پیدا کردہ ام راہے
کہ از اندیشہ بر ترمی پرد آہِ سحر گاہے
تو اے شاہیں نشیمن در چمن کردی ازاں ترسم
ہوائے او ببالِ تو دہد پروازِ کوتاہے!
غبارے گشتہ ام؟ آسودہ نتواں زیستن اینجا
بہ بادِ صبحدم در پیچ و منشیں بر سرِ راہے
ز جوئے کہکشاں بگذر، ز نیلِ آسماں بگذر
ز منزل دل ببر گرچہ باشد منزلِ ماہے
اگر زاں برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد
بچشمِ کوہِ سینا می نیرزد با پرِ کاہے
چساں آدابِ محفل را نگہ دارند دمی سوزند
مپرس از ما شہیدانِ نگاہِ بر سرِ راہے!
پس از من شعرِ من خوانند و دریابند و میگویند
جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے!

۳۵

گنهگارِ غیورم مُزد بے خدمت نمی گیرم
ازاں دانم کہ بر تقدیرِ او بستند تقصیرم

زفیضِ عشق دستی بردہ ام اندیشہ را آنجا
کہ از دنبالہ چشمِ مہرِ عالمتاب می گیرم

من از صبحِ نخستیں نقشبندِ موج و گردابم
چو بحر آسودہ میگردد ز طوفاں چارہ برگیرم

جہاں را پیش ازیں صد بار آتش زیر پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم و زیرم

الٰہی پیشِ بتاں قصیدم زنار بر بستم
کہ شیخِ شہر مرو با خدا گردد ز تکفیرم!

زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
دریں صحرا نمی دانند صیادم کہ نخچیرم

دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مسِ تا بیدہ آور کہ گیرد در تو اکسیرم

۳۶

جہاں کو راست داز آئینۂ دل غافل افتاد است
دلے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است

شبِ تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقیں راہی
دلیلِ کارواں را مشکل اندر مشکل افتاد است

رقیبِ خام سود است و عاشق مست و قاصد مست
کہ حرفِ دلبراں وارا سے چندیں محمل افتاد است

یقینِ مومنے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیرا سے مسلماناں کہ کارم با دل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفاں
کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتاد است

نمیدانم کہ داد ایں چشم بینا موجِ دریا را
گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتاد است

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرز و بومم را
زدم اکسیر را بر خاکِ صحرا باطل افتاد است

اگر در دل جہانے تازہ داری بروں آور
کہ افرنگ از جراحت ہائے پنہاں بسمل افتاد است!

۳۷

نہ یابی در جہاں یارے کہ داند دلنوازی را
بخود گم شو نگہدار آبروئے عشق بازی را
من از کار آفریں داغم کہ با این ذوقِ پیدائی
ز ما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را
کسے این معنیٔ نازک نداند جز ایازِ ما
کہ مہرِ غزنوی افزوں کند دردِ ایازی را
من آں علم و قراست با پرِ کاہے نمی گیرم
کہ از تیغ و سپر بیگانہ سازد مردِ غازی را
بہر نرخے کہ این کالا بگیری سودمند افتد
بزورِ بازوئے حیدرؓ بدہ ادراک رازی را
اگر یک قطرہ خون داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریقِ شاہبازی را
اگر این کار را کارِ نفس دانی چہ نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست

آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
با لذتِ آہے ہست بے لذتِ آہے نیست

ہر چند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ماہے نیست

من چشم نہ بردارم از روئے نگارینش
آں مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست

اقبال قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
دریاب کہ درویشی با دلق و کلاہے نیست

چو خورشید سحر پیدا نگاہے بیتواں کردن
ہمیں خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می تواں کردن

نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گردان
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می تواں کردن

دریں گلشن کہ بر مرغِ چمن راہِ فغاں تنگ است
باندازِ کشودِ غنچہ آہے می تواں کردن

نہ ایں عالم حجاب او را نہ آں عالم نقاب او را
اگر تابِ نظر داری نگاہے می تواں کردن

"تو در زیرِ زمیناں ہمچو طفلاں آشیاں بینی"
بہ پرواز آ کہ صیدِ مہر و ماہے می تواں کردن

۴۰

کشیدی بادہ ہا در صحبتِ بیگانہ پے در پے
بنورِ دیگراں افروختی پیمانہ پے در پے!
زدستِ ساقیٔ خاور دو جامِ ارغواں درکش
کہ از خاکِ تو خیزد نالۂ مستانہ پے در پے
دلے کو از تب و تابِ تمنا آشنا گردد
زند بر شعلۂ خود را صورتِ پروانہ پے در پے
ز اشکِ صبحگاہی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویراں تا نہ ریزی دانہ پے در پے
بگرداں جام و از ہنگامۂ افرنگ کمتر گو
ہزاراں کارواں بگذشت ازیں ویرانہ پے در پے!

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوۂ او آشکار از پردۂ آب و گل است
آفتاب و ماه و انجم می تواں دادن ز دست
در بہائے آں کفِ خاکے کہ دانائے دل است

۴۲

بیا کہ خاوریاں نقشِ تازہ بستند
دگر مرد بطوافِ بتے کہ بشکستند

چہ جلوہ ایست کہ دلہا بلذتِ ننگے
ز خاکِ راہ مثالِ شرارہ برجستند!

کجاست منزلِ تورانیان شہر آشوب
کہ سینہ ہائے خود از تیزیٔ نفس خستند

تو ہم بذوقِ خودی رس کہ صاحبانِ طریق
بریدہ از ہمہ عالم بخویش پیوستند

بچشمِ مردہ دلاں کائنات زندانے است
دو جام بادہ کشیدند و از جہاں رستند

غلامِ ہمتِ بیدار آں سوارانم
ستارہ را بسناں سفتہ در گریستند

فرشتہ را دگراں فرصتِ سجود کجاست
کہ نوریاں تماشائے خاکیاں ستند!

۴۳

عشق را نازم کہ بودش راغمِ نابودنے
کفرِ او زنّار دارِ حاضر و موجودنے

عشق اگر فرماں دہد از جانِ شیریں ہم گذر
عشق محبوب است و مقصود است و جاں مقصودنے!

کافری را پختہ تر سازد شکستِ سومنات
گرمیٔ بتخانہ بے ہنگامۂ محمودنے

مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت
صد فسوں از بہرِ دل بستند و دل خوشنودنے!

نغمہ پردازی ز جوئے کوہسار آموختم
در گلستاں بودہ ام یک نالہ در داؤدنے

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دل گرمے بیار
جنبشِ اندر تست، اندر نغمۂ داؤدنے

عیبِ من کم جستہ از جامِ عیارِ خویش گیر
لذّتِ تلخابِ من بے جانِ غم فرسودنے

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقیِ مے نابے زند
کیمیا سازاست و اکسیرے بہ سیمابے زند

من ندانم نور یا ناراست اندر سینہ ام
ایں قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموش می آرد ہجوم
سازاز ذوقِ نوا خود را بمضرابے زند

غم مخور ناداں کہ گردوں در بیابان کم آب
چشمہ ہا دارد کہ شبخونے بہ سیلابے زند

اے کہ نوشم خوردہ از تیغِ نیشم مرہم
نیش ہم باید کہ آدم را رگِ خوابے زند

۴۵

فروغِ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے
زمیں از کوکبِ تقدیرِ ما گردوں شود روزے

خیالِ ما کہ او را پرورش دادند طوفانہا
ز گردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے

یکی در معنیٔ آدم نگر! از من چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے

چناں موزوں شود ایں سیم پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پرخوں شود روزے

۴۶

ز رسم و راہِ شریعت نکردہ ام تحقیق
بجز اینکہ منکرِ عشق است کافر و زندیق!
مقامِ آدم خاکی نہاد دریابند
مسافرانِ حرم را خدا دہد توفیق
من از طریق نہ پرسم رفیق می جویم
کہ گفتہ اند نخستیں رفیق و باز طریق
کند تلافیٔ ذوقِ آں چناں حکیمِ فرنگ
فروغِ بادہ فزوں تر کند بجامِ عقیق
ہزار بار نکوتر متاعِ بے بصری
ز دانشے کہ دل او را نمی کند تصدیق

به پیچ و تاب خرد گرچه لذتِ دگر است
یقینِ سادہ دلاں بہ ز نکتہ ہائے دقیق
کلام و فلسفہ از لوحِ دل فرو شستم
ضمیرِ خویش کشادم بہ نشترِ تحقیق
ز آستانہ سلطاں کنارہ می گیرم
نہ کافرم کہ پرستم خدائے بے توفیق

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب

از خلشِ کرشمه کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

عشق ببسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب

راه روان برهنه پا راه تمام خارزار
تا به مقامِ خودری راحله از رضا طلب!

چون به کمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تهِ بوریا طلب

پیش نگر که زندگی راه بعالمے برد
از سرِ آنچه بود و رفت درگذر، انتها طلب

ضربتِ روزگار اگر نالہ چوئے دهد ترا
بادهٔ من ز کف بنه، چاره ز مومیا طلب

۴۸

بینی جہاں را خود را نہ بینی
تا چند ناداں غافل نشینی؟
نورِ قدیمی شب را برافروز
دست کلیمی در آستینی!
بیروں قدم نہ از دورِ آفاق
تو پیش ازینی تو بیش ازینی!
از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟
مرگ است صیدے تو در کمینی
جانے کہ بخشند دیگر نگیرند
آدم بمیرد از بے یقینی
صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثۂ شب ہا!
شب ہا کہ سحر گردد از گردشِ کوکب ہا!
نشناخت مقامِ خویش، افتادہ بدامِ خویش!
عشقے کہ نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!
آہے کہ زدل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینہ شکن اورا آلودہ مکن لب ہا!
در میکدہ باقی نیست از ساقیٔ فطرت خواہ
آں مے کہ نمی گنجد در شیشۂ مشرب ہا
آسودہ نمی گردد آں دل کہ گسست از دست
با قرأت مسجد ہا با دانش مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ که آسمانِ کبود
هزار چشم براہِ تو از ستارہ کشود!
چہ گونہ‌ئت کہ چہ بودی چہ کردہ چہ شدی
کہ خون کند جگرم را ایازیٔ محمود!
تو آں نہ کہ مصلّے ز کہنگی شاں میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود
فرنگ اگرچہ ز افکارِ تو گرہ بکشاد
بجرعۂ دگرے نشۂ ترا افزود
سخن ز نامہ و میزاں دراز تر گفتی
بحیرتم کہ نہ بینی قیامتِ موجود
خوشا کسے کہ حرم را درونِ سینہ شناخت
دمے تپید و گذشت از مقامِ گفت و شنود
ازاں بمکتب و میخانہ اعتبارم نیست
کہ سجدۂ نبرم بر درِ جبیں فرسود!

۵۱

دیارِ شوق کہ در دآشناست خاک آنجا
بذرہ ذرہ تواں دید جانِ پاک آنجا
مئے معانہ زمغ زادگاں نمی گیرند
نگاہ می شکند شیشہ ہائے تاک آنجا!
بہ ضبطِ جوشِ جنوں کوش و مقامِ نیاز
بہوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

۵۲

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حور و جناں چیزے نیست

ہر چہ از محکم و پائندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر گراں چیزے نیست

دانشِ مغرب بیاں، فلسفۂ مشرق قیاں
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں مگذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نیست

۵۳

قلندران که به تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاه باج ستانند و خرقه می پوشند
بخلوت اند و کمندے به مهر و ماه بپیچند
بخلوت اند و زمان و مکاں در آغوشند!
بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروزِ رزم خود آگاه و تن فراموشند
نظر به تازه بچرخِ دو رنگ می بخشند
ستاره ہاے کہن را جنازه بردوشند!
زمانه از رخِ فردا کشود بندِ نقاب
معاشراں ہمہ سرمستِ بادهٔ دوشند
بلب رسید مرا آں سخن کہ نتواں گفت
بخیز تم کہ فقیہانِ شہر خاموشند!

۵۴

دو دستہ تیغم و گردوں برہنہ ساخت مرا
فساں کشید و بروے زمانہ آخت مرا

من آں جہانِ خیالم کہ فطرتِ ازلی
جہانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مئے جواں کہ بہ پیمانہ تو می ریزم
زدا وقے است کہ جام و سبو گداخت مرا

نفس بہ سینہ گدازم کہ طائرِ حرمم
تواں ز گرمیٔ آوازِ من شناخت مرا

شکست کشتیٔ ادراکِ مرشدانِ کہن
خوشا کسے کہ بدریا سفینہ ساخت مرا!

۵۵

مثلِ شررِ ذرّہ را تن بہ تپیدن دہم
تن بہ تپیدن دہم بالِ پریدن دہم!

سوزِ نوایم نگر! ریزۂ الماس را
قطرۂ شبنم کنم خوے بچیدن دہم!

چوں ز مقامِ نمود نغمۂ شیریں زنم
نیم شبانِ صبح را میلِ مہیدن دہم!

یوسفِ گم گشتہ را باز کشودم نقاب
تا بہ تنکِ مایگاں ذوقِ خریدن دہم

عشقِ شکیب آزما خاکِ زخود رفتہ را
چشمِ ترے دادہ ام لذّتِ دیدن دہم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ہا
تو اے دردِ آشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!

بدربارِ سلاطین تا کجا ایں چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!

محبت از جوانمردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کاروبارِ دلربائی ہا!

چناں پیشِ حریمِ او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرماں را لذتِ سوزِ جدائی ہا!

ازاں برخویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نافرسودہ ماند از کم روائی ہا

بیا بر لالہ پا کوبیم و بیباکانہ مے نوشیم
کہ عاشق را بحل کردند خونِ پارسائی ہا

بروں آ از مسلماناں گریزاندہ مسلمانی
مسلماناں روا دارند کافر جبرائی ہا!

۵۷

چون چراغِ لاله سوزم در خیابانِ شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه ام
تا بدست آورده ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پروین گذشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچید پیش
شعله آشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تهی دستانِ شرق
پاره لعلے که دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے که زنجیرِ غلامان بشکند
دیده ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقه گرد من زنید اے پیکرانِ آب و گل
آتشے در سینه دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمم مرا صفتِ باد فردیں کردند
گیاہ را ز سرشکم چو یاسمیں کردند

نمودِ لالۂ صحرا نشیں نخواہم
چنانکہ بادۂ لعلے بساگیں کردند

بلند بال چنانم کہ بر سپہرِ بریں
ہزار بار مرا نوریاں کمیں کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازہ کاری ہاست
مہ و ستارہ کنند آنچہ پیش ازیں کردند

چراغِ خویش برافروختم کہ دستِ کلیم
دریں زمانہ نہاں زیرِ آستیں کردند

درآ بسجدہ و یاری ز خسرواں مطلب
کہ روزِ فقر نیاگانِ ما چنیں کردند

۵۹

گذر از آنکه ندیدست و جز خبر ندهد
سخن دراز کند لذت نظر ندهد

شنیده‌ام سخن شاعر و فقیه و حکیم
اگرچه نخل بلند است برگ و بر ندهد!

تجلّی که برد پیر دیری نازد!
هزار شب دهد و تاب یک سحر ندهد

هم از خدا گله دارم که بر زبان نرسد
متاع دل برد و یوسفی به برندهد

نه در حرم نه به بتخانه یابم آن ساقی
که شعله شعله به بخشد شرر شرر ندهد!

۶۰

دریں صحرا گذر افتاد شاید کاروانے را
پس از مدت شنیدم نغمہ ہائے ساربانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے بروں آید
بغارت می تواں دادن متاعِ کاروانے را

۶۱

ترا نادان امید غم گسار یہا ز افرنگ است؟
دلِ شاہیں نسوزد بہر آں مرغے کہ در چنگ است

پشیماں شو اگر لعلے ز میراثِ پدر خواہی
کجا عیشِ بروں آوردنِ لعلے کہ در سنگ است

سخن از بود و نابود جہاں با من چہ می گوئی
من ایں دانم کہ من ہستم دمادم ایں چہ نیرنگ است

دریں میخانہ ہر مینا ز بیم محتسب لرزد
مگر یک شیشۂ عاشق کہ از وے لرزہ بر سنگ است

خودی را پردہ می گوئی؟ بگو! با من با تو ایں گویم
مزن ایں پردہ را چاکے کہ دامانِ نگہ تنگ است!

کہن شاخے کہ زیرِ سایۂ او پر بر آوردی
چو برگش ریخت از وے آشیاں برداشتن ننگ است

غزل آں گو کہ فطرت ساز خود را پردہ گرداند
چہ آید زاں غزل خوانے کہ با فطرت ہم آہنگ است

۶۲

بگذر از خاور و افسونِ افرنگ مشو
که نیرزد بجوے این همه دیرینه وتو
چون پرِ کاه که در رهگذرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو
زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خود است
اے که در قافلهٔ بے همه شو با همه رو
تو فروزنده تر از مهرِ منیر آمده
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو
آن نگینے که تو با اهرمنان باختهٔ
هم بجبریلِ امینے نتوان کرد گرو
از تنک جامیِ ما میکده رسوا گردید
شیشه گیرو حکیمانه بیاشام و ببرد

۶۳

جہانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی کہ راز است ایں
بیا و خود را بتارش زن کہ تو مضراب و ساز است ایں
نگاہِ جلوہ بدمست از صفائے جلوہ می لغزد
تو می گوئی حجاب است ایں نقاب است ایں مجاز است ایں
بیا و کش طنابِ پردہ ہائے نیلگونش را
کہ مثلِ شعلہ عریاں بر نگاہِ پاکباز است ایں
مرا ایں خاکدانِ من ز فردوسِ بریں خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است ایں حریمِ سوز و ساز است ایں
زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے ہر دو را یابم ہمہ راز است ایں ہمہ راز است ایں

۶۴

از داغِ فراق او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی با تو سخنے دارم
ایں آہِ جگر سوزے در خلوتِ صحرا بہ
لیکن چہ کنم کارے با انجمنے دارم

۶۵

بہ نگاہِ آشنائے چو درونِ لالہ دیدم
ہمہ ذوق و شوق دیدم ہمہ آہ و نالہ دیدم
بہ بلندیِ پستِ عالم پشِ حیات پیدا
چہ دمن چہ تل چہ صحرا رمِ ایں غزالہ دیدم

نہ بہ ماست زندگانی! نہ ز ماست زندگانی!
ہمہ جاست زندگانی! ز کجاست زندگانی!

۶۶

ایں ہم جہانے آں ہم جہانے — ایں بیکرانے آں بیکرانے!
ہر دو خیالے ہر دو گمانے — از شعلۂ من موجِ دخانے!
ایں یک دو آنے آں یک دو آنے — من جاودانے، من جاودانے!
ایں کم عیارے آں کم عیارے — من پاک جانے نقدِ روانے!
اینجا مقامے آنجا مقامے — اینجا زمانے آنجا زمانے!
اینجا چہ کارم آنجا چہ کارم؟ — آہے فغانے آہے فغانے
ایں رہزنِ من آں رہزنِ من — اینجا زیانے آنجا زیانے

ہر دو فروزم ہر دو بسوزم
ایں آشیانے آں آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاراں نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ!
فشاں یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلے
کہ از بیمِ خزاں بیگانہ روید نرگس و لالہ
جہانِ رنگ و بو دانی و بے دل چیست می دانی؟
مے کز حلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

۶۸

صورت گرے کہ پیکرِ روز و شب آفرید
از نقشِ این و آں بہ تماشائے خود رسید
صوفی! برون ز سبحۂ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسودا گری کشید!
صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے تواں خرید!

۶۹

باز ایں عالمِ دیرینہ جواں می بائست
برگِ کاہش صفتِ کوہ گراں می بائست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بیں پیدا کرد
در ضمیرش جگر آلودہ فغاں می بائست

ایں مہ و مہرِ کہن راہ بجائے نہ برند
انجمِ تازہ بہ تعمیرِ جہاں می بائست

ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است ولے خونشتراں می بائست

گفتِ یزداں کہ چنیں است دگر ہیچ مگو
گفتِ آدم کہ چنیں است چناں می بائست!

۷۰

لالۂ ایں گلستاں داغِ تمنّا نے نداشت
نرگسِ طنّازِ او چشمِ تماشا نے نداشت
خاک را موجِ نفس بود و نے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالا نے نداشت
روزگارانِ ہوسے میکشاں بیگانہ
بادہ در میناش بود و بادہ پیمانے نداشت
برقِ سینا شکوہ سنج از بے زبانی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضا نے نداشت!
عشق از فریادِ ما ہنگامہ ہا تعمیر کرد
ورنہ ایں بزمِ خموشاں ہیچ غوغا نے نداشت!

۷۱

ہنگامہ را کہ بست دریں دیر دیر پاے؟
زناریانِ او ہمہ نالندہ ہم چو ناے!
در بندگیِ فقیر و بکاشانہ آمید
غمہا کہ پشت را بجوانی کند دوتاے
درماں کجا کہ درد بدرماں فزوں شود
دانش تمام حیلہ و نیرنگ و سیمیاے
بے زورِ سیل کشتیِ آدم نمی رود
ہر دل ہزار عربدہ دارد بہ ناخداے
از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
در ساختم بدرد و گزشتم غزلسراے
آمیختم نفس بہ نسیمِ سحرگہی!
گشتم دریں چمن بہ گلاں نانہادہ پاے
از کاخ و کو جدا و پریشاں بکاخ و کوے
کردم بچشمِ ماہ تماشاے ایں سراے!

۷۲

اے لالہ سے چراغِ گلستانِ باغ و راغ
در من نگر کہ میدہم از زندگی سراغ
مارنگِ شوخ و بوے پریشیدہ نیستیم
مائیم آنچہ میرود اندر دل و دماغ
مستی زبادہ می رسد از ایاغ نیست
ہر چند بادہ را نتواں خورد بے ایاغ
داغے بسینہ سوز کہ اندر شبِ وجود
خود را شناختن نتواں جز بایں چراغ
اے موجِ شعلہ سینہ بباد صبا کشاے
شبنم مجو کہ میدہد از سوختن فراغ

۷۳

من بندهٔ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من
هنگامهٔ این محفل از گردشِ جامِ من
این کوکبِ شامِ من این ماهِ تمامِ من
جان در عدم آسوده بے ذوقِ تمنّا بود
مستانه نواها زد در حلقهٔ دامِ من
اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من
پیدا بضمیرم او پنهان بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من

۷۴

کم سخن غنچہ کہ در پردۂ دل رازے داشت
در ہجوم گل و ریحاں غمِ ما نازے داشت
محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
تکیہ بر صحبتِ آں کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجود ے، دیر و حرم نماندہ
ایں در عرب نماندہ آں در عجم نماندہ
در برگِ لالہ و گل آں رنگ و نم نماندہ
در نالہ ہاے مرغاں آں زیر و بم نماندہ
در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نماندہ
سیارہ ہاے گردوں بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نماندہ
بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیاں را در سینہ دم نماندہ
یا در بیاضِ امکاں یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نماندہ!

گلشنِ راز جدید

به سوادِ دیدهٔ تو نظر آفریدهٔ من
به ضمیرِ تو جهانے دگر آفریدهٔ من
همه خاوراں بخوابے که نهاں ز چشمِ انجم
به سرودِ زندگانی سحر آفریدهٔ من

گلشنِ ارجمند

تمہید

زجانِ خاور آں سوزِ کہن رفت
دمش واماند و جانِ او ز تن رفت

چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست
نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست

دلش از مدعا بیگانہ گردید
نئے او از نوا بیگانہ گردید

بطرزِ دیگر از مقصود گفتم
جوابِ نامۂ محمود گفتم

ز عہدِ شیخ تا ایں روزگارے
نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بخاکے آرمیدیم
ولے یک فتنۂ محشر ندیدیم

گذشت از پیشِ آں دانائے تبریز
قیامت ہا کہ رست از کشتِ چنگیز

نگاہم انقلابے دیگرے دید
طلوعِ آفتابے دیگرے دید

کشودم از رُخِ معنی نقابے
بدستِ ذرّہ دادم آفتابے

نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم
مثالِ شاعراں افسانہ بستم

نہ بینی خیر ازاں مردِ فرودست
کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست

بکوے دلبراں کارے ندارم
دلِ زارے غمِ یارے ندارم

نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے
نہ در خاکم دلِ بے اختیارے

بجبریل امیں ہم دوستانم
رقیب و قاصد و دربان ندانم

مرا با فقر سامانِ کلیم است
فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است

اگر خاکم بصحرائے نہ گنجم
اگر آبم بدریائے نہ گنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد
یمِ افکارِ من ساحل نہ ورزد

نہاں تقدیرہا در پردۂ من
قیامت ہا بغل پروردۂ من

دمے در خویشتن خلوت گزیدم
جہانے لا زوالے آفریدم

"مرا زیں شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی است — نگاہم بر حیاتِ جاودانی است
زجانِ خاک ترا بیگانہ دیدم — بماندم تو جانِ خود مپیدم
ازاں نارے کہ دارم داغ داغم — شبِ خود را بیفروزاز چراغم
بخاکِ من دلے چوں دانہ کشتند — بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند
مرا ذوقِ خودی چوں آبگینہ است — چہ گویم واردات من ہمین است

نخستیں کیفِ او را آزمودم
دگر بر خاوراں قسمت نمودم

اگر ایں نامہ را جبریل خواند — چوں گرد آں تورِ ناب از خود فشاند
بنالد از مقام و منزلِ خویش — بہ یزداں گوید از حالِ دلِ خویش
"تجلی را چناں عریاں نخواہم — نخواہم جز غمِ پنہاں نخواہم
گذشتم از وصالِ جاودانے — کہ بینم لذتِ آہ و فغانے

مرا نازِ دنیازِ آدمے دہ!
بجانِ من گدازِ آدمے دہ"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیّر
چہ چیز است آنکہ گویندش تفکّر
کدامیں فکر ما را شرطِ راہ است
چرا گہ طاعت و گہ معصیت گناہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است!
چہ نور است ایں کہ غیبِ او حضور است

من او را ثابتِ سیّار دیدم
من او را نور دیدم نار دیدم!

گہے نارش ز برہان و دلیل است
گہے نورش ز جانِ جبرئیل است

چہ نورے جاں فروزے سینہ تابے
نیرزد با شعاعش آفتابے

بخاک آلودہ و پاک از مکان است
بہ بندِ روز و شب پاک از زمان است

شمارِ روزگارش از نفس نیست
چنیں جوینده و یابنده کس نیست

گہے واماندہ ساحل مقامش — گہے دریائے بے پایاں بجامش
ہمیں دریا ہمیں چوبِ کلیم است! — کہ از وے سینۂ دریا دو نیم است
غزالے مرغزارش آسمانے — خورد آبے ز جوئے کہکشانے
زمین و آسماں او را مقامے — میانِ کارواں تنہا خرامے
ز احوالش جہانِ ظلمت و نور! — صدائے صور و مرگ و جنبت و حور
از و ابلیس و آدم را نمودے — از و ابلیس و آدم را کشودے
نگہ از جلوۂ او ناشکیب است — تجلّی ہائے او یزداں فریب است
بچشمے خلوتِ خود را ببیند — بچشمے جلوتِ خود را ببیند
اگر یک چشم بر بندد گناہے است — اگر باہر دو بیند شرطِ راہے است
ز جوئے خویش بحرے آفریند — گہر گردد بقعرِ خود نشیند!
ہماں دم صورتِ دیگر پذیرد — شود غوّاص و خود را باز گیرد
درو ہنگامہ ہائے بے خروش است — درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است!
ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے بر انداز و کمندے — شود صیادِ ہر پست و بلندے
از و خود را بہ بندِ خود درآرد — گلوئے ما سوا را ہم فشارد

دو عالم می شود روزے شکارش
فتد اندر کمندِ تا بدارش

اگر این هر دو عالم را بگیری
ہمہ آفاق میرد تو نہ میری

منہ پا در بیابانِ طلب سست
نخستیں گیر آں عالم کہ در تست

اگر زیری ز خود گیری زبر شو
خدا خواہی بخود نزدیک تر شو

بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق
ترا آساں شود تسخیرِ آفاق

خنک روزے کہ گیری ایں جہاں را
شکافی سینۂ نہ آسماں را

گذارد ماہ پیشِ تو سجودے
بروید ہیچ کہ نداز موجِ دودے

دریں دیر کہن آزاد باشی!
بتاں را بر مرادِ خود تراشی

بکف بردن جہانِ چار سو را
مقامِ نور و صوت و رنگ و بو را

فزونش کم کمِ او بیش کردن
دگرگوں بر مرادِ خویش کردن

بمنج و راحتِ او دل نہ بستن
طلسمِ نہ سپہرِ او شکستن

فرو رفتن چو پیکانِ ضمیرش
ندادن گندمِ خود باشعیرش

شکوہِ خسروی ایں است ایں است
ہمیں ملک است کو تو ام بدیں است

سوال (۲)

چہ بحر است ایں کہ علمش ساحل آمد؟
ز قعرِ او چہ گوہر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پُر نفس بحرِ روانے
شعور و آگہی او را کرانے

چہ دریائے کہ ژرف و موجدار است
ہزاراں کوہ و صحرا بر کنار است

مپرس از موج ہائے بیقرارش
کہ ہر موجش بروں جست از کنارش

گذشت از بحر و صحرا را نمے داد
نگہ را لذتِ کیف و کمے داد

ہر آں چیزے کہ آید در حضورش
منور گردد از نبضِ شعورش

بخلوت مست و صحبت ناپذیر است
ولے ہر شے ز نورش مستنیر است

نخستیں می نماید مستیرش — کند آخر بآئینے اسیرش
شعورش با جہاں نزدیک تر کرد — جہاں او را ز راز او خبر کرد
خرد بندِ نقاب از رخ کشودش — ولیکن نطق عریاں تر نمودش

بگنجد اندریں دیرِ مکافات
جہاں او را مقامے از مقامات

بروں از خویش می بینی جہاں را — درو دشت و یم و صحرا و کاں را
جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما — ز ما آزاد و ہم وابستۂ ما
خودی او را بیک تار نگہ بست — زمین و آسمان و مہر و مہ بست
دلِ ما را بادِ پوشیدہ راہے است — کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است
گر او را کس نہ بیند زار گردد — اگر بیند یم و کہسار گردد
جہاں را فطرتِ بیمی از دیدنِ ما — نہادش رستہ از بالیدنِ ما
حدیثِ ناظر و منظور رازے است — دلِ ہر ذرہ در عرضِ نیازے است
تو اے شاہد مرا مشہود گرداں — ز فیضِ یک نظر موجود گرداں
کمالِ ذاتِ شے موجود بودن — برائے شاہدے مشہود بودن
ز دانش در حضورِ ما نبودن — منور از شعورِ ما نبودن!
جہاں غیر از تجلی ہائے ما نیست — کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست

تو هم از صحبتش یاری طلب کن　　نگه را از خم و پیچش ادب کن

'یقیں می داں کہ شیرانِ شکاری

دریں رہ خواستند از مور یاری'

بیاریہائے او از خود خبر گیر　　تو جبریلِ امینی بال و پر گیر

بہ بسیاری کشا چشمِ خرد را　　کہ دریابی تماشائے اَحد را

نصیبِ خود ز بوسے پیرہن گیر　　بہ کنعاں نکہت از مصر و یمن گیر

خودی صیاد و نخچیرش مہ و مہر　　اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہاں زن!

شبیخوں بر مکاں و لامکاں زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو ایں جہانِ چون و چند است — خرد کیف و کم او را کمند است
جہانِ طوسی و اقلیدس است ایں — پۓ عقلِ زمیں فرسا بس است ایں
زمانش ہم مکانش اعتباری است — زمین و آسمانش اعتباری است
کماں را زہ کن و آماج دریاب — ز حرفم نکتۂ معراج دریاب
مجو مطلق دریں دیرِ مکافات — کہ مطلق نیست جز نور السموات
حقیقت لازوال و لامکان است — مگو دیگر کہ عالم بیکران است
کرانِ او درون است و برون نیست — درونش پست بالا کم فزون نیست
درونش خالی از بالا و زیر است — ولے بیرونِ او وسعت پذیر است
ابد را عقلِ ما نا سازگار است — یکی از گیر و دارِ او ہزار است

چو لنگ است او سکون را دوست دارد
نه بیند مغز و دل بر پوست دارد

حقیقت را چو ما صد پاره کردیم
تمیز ثابت و سیارہ کردیم

خرد در لامکاں طرحِ مکاں بست
چو زنّارے زماں را بر میاں بست

زماں را در ضمیرِ خود ندیدم
مہ و سال و شب و روز آفریدم

مہ و سالت نمی ارزد بیک جو
بحرفِ "کم لبثتم" غوطہ زن شو

بخود رس از سرِ ہنگامہ برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز

تن و جاں را دو تا گفتن کلام است
تن و جاں را دو تا دیدن حرام است

بجاں پوشید رمزِ کائنات است
بدن حاسل نے احوالِ حیات است

عروسِ معنی از صورت حنا بست
نمودِ خویش را پیرایہ ہا بست

حقیقت روے خود را پردہ باف است
کہ او را لذّتے در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جاں جدا دید
نگاہش ملک و دیں را ہم دو تا دید

کلیسا سبحہ پطرس شمارد
کہ او با حاکمی کارے ندارد

بکارِ حاکمی مکر و فنے بیں
تنِ بے جان و جانِ بے تنے بیں

خرد را با دلِ خود ہم سفر کن
یکے بر ملّتِ ترکاں نظر کن

بہ تقلیدِ فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دیں ربطے ندیدند

یکی را آں چناں صد پارہ دیدیم
عدو بہرِ شمارش آفریدیم

کہن دیرے کہ بنیِ مشتِ خاک است؟
دمے از سرگذشتِ ذات پاک است

حکیماں مردہ را صورت نگارند!
یدِ موسیٰؑ و دمِ عیسیٰؑ ندارند!

دریں حکمت دلم چیزے ندیدست
برائے حکمتِ دیگر تپیدست

من ایں گویم جہاں در انقلاب است
درونش زندہ و در پیچ و تاب است

ز اعداد و شمارِ خویش بگذر
یکے در خود نظر کن پیش بگذر

دراں عالم کہ جز واز کل فزون است
قیاسِ رازی و طوسی جنون است

زمانے با ارسطو آشنا باش
دمے با سازِ بیکن ہم نوا باش

ولیکن از مقامِ شاں گذر کن
مشو گم اندریں منزل سفر کن

بآں عقلے کہ داند بیش و کم را
شناسد اندرونِ کان و یم را

جہانِ چند و چوں زیر نگیں کن
بگردوں ماہ و پروین را مکیں کن

ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز
رہاں خود را ازیں منکرِ شب و روز

مقامِ تو بروں از روزگار است
طلب کن آں یمیں کو بے یسار است

سوال (۴)

قدیم و محدث از ہم چوں جدا شد
کہ ایں عالم شد آں دیگر خدا شد
اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چہ سود اندر سرِ ایں مشتِ خاک است

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است — فراقِ عارف و معروف خیر است
قدیم و محدثِ ما از شمار است — شمارِ ما طلسمِ روزگار است
دمادم دوش و فردا می شماریم — بہ ہست و بود و باشد کار داریم
از و خود را بریدن فطرتِ ماست — تپیدن تا رسیدن فطرتِ ماست
نہ ما را در فراقِ او عیاری — نہ او را بے وصالِ ما قراری
نہ او بے ما نہ ما بے او چہ حال است — فراقِ ما فراق اندر وصال است

جُدائی خاک را بخشد نگاهے
دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جُدائی عشق را آئینہ دار است
جُدائی عاشقاں را سازگار است

اگر ما زندہ ایم از دردمندی است
وگر پائندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرار الٰہی است
من و او بردوام ما گواہی است

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است
میانِ انجمن بیرون حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست
محبت خود نگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلی ہا ست بنگر
جہانِ ناپیدوا و پیدا ست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست
کہ اینجا ہیچکس جز ما و او نیست

گہے خود را زما بیگانہ سازد
گہے ما را چو ساز ے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم
گہے نادیدہ بر دے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم
جمالِ یار بے باکانہ دیدیم

چہ سود اندر سرائے مشتِ خاک است؟
ازیں سودا در و نشتر تابناک است

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش
ولیکن ہم ببالد از فراقش

فراقِ او چناں صاحب نظر کرد
کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را دردمندِ امتحاں ساخت
غمِ دیرینہ را عیشِ جواں ساخت

گہر با سلک سلک از چشمِ تر برد
ز نخلِ ما تے شیریں ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش گیر دن
فنا را با بقا هم دوش کردن

محبت ؛ در گریز بستن مقامات
محبت ؛ در گذشتن از نهایات

محبت ذوقِ انجامے ندارد
طلوعِ صبحِ او شامے ندارد

براهش چون خرد پیچ و خمے ہست
جہانے در فروغِ یکدمے ہست

ہزاراں عالم افتد در رہِ ما
بہ پایاں کے رسد جولانگہِ ما

مسافر! جاوداں شو جاوداں میر
جہانے را کہ پیش آید فرا گیر

بہ بحرش گم شدن انجام ما نیست
اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!
خودی را عینِ خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد اندر خود سفر کن؟

جواب

خودی تعویذ حفظِ کائنات است — نخستیں پرتوِ ذاتش حیات است
حیات از خوابِ خویش بیدار گردد — درونش چوں یکی بسیار گردد
نہ او را بے نمودِ ما کشودے — نہ ما را بے کشودِ او نمودے
ضمیرش بحرِ نا پیدا کنارے — دلِ ہر قطرہ موج بیقرارے
سرو برگِ شکیبائی ندارد — بجز افراد پیدائی ندارد
حیات آتش خودی با چوں شررہا — چو انجم ثابت و اندر سفرہا

ز خود نارفته بیرون غیر بین است
میانِ انجمن خلوت نشین است

یکے بن گر بخود پیچیدنِ او
ز خاک پے سپر بالیدنِ او

نہاں از دیدہ ہا در ہائے و ہوے
و مادم جستجوئے رنگ و بوے

ز سوزِ اندروں صحبت ذخیز است
بآئینے کہ با خود در ستیز است

جہاں را از ستیزِ او نظامے
کفِ خاکے ز ستیزِ آئینہ فامے

نریزد جز خودی از پرتوِ او
نخیزد جز گہر اندر زوِ او

خودی را پیکرِ خاکی حجاب است
طلوعِ او مثالِ آفتاب است

درونِ سینۂ ما خاورِ او
فروغِ خاکِ ما از جوہرِ او

تو می گوئی مرا از من، خبر کن
چہ معنی دارد اندر خود سفر کن؟

ترا گفتم کہ ربطِ جان و تن چیست
سفر در خود کن و بنگر کہ من چیست

سفر در خویش، زادن بے لب و بام
ثریا را گرفتن از لبِ بام

ابد بردن بیک دم اضطرابے
تماشا بے شعاعِ آفتابے

ستردن نقشِ ہر امید و بیمے
زدن چاکے بدریا چوں کلیمے

شکستن ایں طلسمِ بحر و بر را
ز انگشتے شگافیدن قمر را

چناں باز آمدن از لامکانش
درونِ سینہ او در کفِ جہانش

ولے ایں راز را گفتن محال است
کہ دیدن شیشہ و گفتن سفال است

چہ گویم از من و از تو ش و تابش — کند اِنّا عَرَضنا بے نقابش
فلک را لرزہ بر تن از فرِ او — زمان و ہم مکاں اندر برِ او
نشیمن بر دلِ آدم نہاد است — نصیبِ مشتِ خاکے اوفتاد است
جدا از غیر ہم وابستہ غیر — گم اندر خویش و ہم پیوستہ غیر
خیال اندر کفِ خاکے چسان است؟ — کہ سیرش بے مکاں و بے زمان است!
بزندان است و آزاد است! ایں چیست؟ — کمند و صید و صیاد است! ایں چیست؟
چرا غے در میانِ سینہ تست — چہ نور است ایں کہ در آئینہ تست؟

مشو غافل کہ تو او را امینی
چہ نادانی کہ سوے خود نہ بینی!

سوال (۶)

چہ جزو است آنکہ او از کل فزون است؟
طریقِ جستنِ آں جزو چون است؟

جواب

خودی ز اندازہ ہائے ما فزون است
خودی زاں کل کہ تو بینی فزون است

ز گردوں بار بار افتد کہ خیزد
بہ بحرِ روزگار افتد کہ خیزد

جز او در زیرِ گردوں خود نگر کیست؟
بہ بے بالی چناں پرواز گر کیست؟

بہ ظلمت ماندہ و نورے در آغوش!
بروں از جنت و حورے در آغوش!

بآں نطقے دل آویزے کہ دارد
ز قعرِ زندگی گوہر برآرد

ضمیرِ زندگانی جاودانی است
بچشمِ ظاہرش بینی زمانی است

بتقدیرش مقامِ ہست و بود است
نمودِ خویش و حفظِ ایں نمود است

چہ می پرسی چگونہ است و چہ گونہ نیست
کہ تقدیر از نہاد او بروں نیست

چہ گویم از چگونی ہے چگونش
بروں مجبور و مختار اندرونش

چنیں فرمودہ سلطانِ بدر است
کہ ایماں در میانِ جبر و قدر است

تو مر مخلوق را مجبور گوئی
اسیرِ بندِ زور و دور گوئی

وے جاں از دمِ جاں آفریں است
بچندیں جلوہ ہا خلوت نشیں است

ز جبرِ او حدیثے در میاں نیست
کہ جاں بے فطرتِ آزاد جاں نیست

شبیخوں بر جہانِ کیف و کم زد
ز مجبوری بمختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشاند
جہانِ خویش را چوں ناقہ راند

نگردد آسماں بے رخصتِ او
نہ تابد اختر ے بے شفقتِ او

کند بے پردہ روزے مضمرش را
بچشمِ خویش بیند جوہرش را

قطارِ نوریاں در رہگذار است
پے دیدار او در انتظار است

شرابِ اقرأ نشتہ از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چہ پرسی از طریقِ جستجویش
فرو آرد مقامہا ے دہویش

شب و روزے کہ داری برابد زن
فغانِ صبحگاہے بر خرد زن

خرد را از حواس آید متاعے　　فغاں از عشق می گیرد شعاعے
خرد جز را فغاں کل را بگیرد　　خرد میرد فغاں هرگز نمیرد
خرد بهرِ ابد طرفے ندارد　　نفس چوں سوزنِ ساعت شمارد
ترا شد روزها شب ها سحرها　　نگیرد شعله و چندیں شررها

فغانِ عاشقاں انجامِ کارے است
نہاں در یک دمِ او روزگارے است

خودی تا ممکنات او را نماید　　گره از اندرونِ خود کشاید
ازاں نورے که دا بیند نداری　　تو او را فانی و آنی شماری
ازاں مرگے که می آید چه باک است　　خودی چوں پخته شد از مرگ پاک است
ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من　　دلِ من جانِ من آب و گلِ من
ز کارِ عشق و مستی بر فتادن　　شرارِ خود بخاشاکے نهادن
بدستِ خود کفن بر خود بریدن　　بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن
ترا ایں مرگ هر دم در کمین است　　بترس از وے که مرگِ ما همین است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
نگیرد منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چوں بود در ہر دو کدام است؟
کرا گویم کہ او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش — درونِ سینہ بینی منزلِ خویش!
سفر اندر حضر کردن چنین است — سفر از خود بخود کردن ہمین است
کسے اینجا نداند ما کجائیم — کہ در چشمِ مہ و اختر نیائیم
مجو پایاں کہ پایانے نداری — بپایاں تا رسی جانے نداری
ندارد پختہ پندارے کہ خامیم — بہر منزل تمام و ناتمامیم
بپایاں نا رسیدن زندگانی است — سفر مارا حیاتِ جاودانی است
زماہی تا بمہ جولاں گہِ ما — مکان و ہم زماں گردِ رہِ ما

بخود پیچیدم و بے تابِ نمودیم — که ما موجیم و از قعرِ وجودیم
دمادم خویش را اندر کمیں باش — گریزاں از گماں سوئے یقیں باش
تب و تابِ محبت را فنا نیست — یقین و دید را نیز انتہا نیست
کمالِ زندگی دیدارِ ذات است — طریقش رستن از بندِ جہات است
چناں با ذاتِ حق خلوت گزینی — ترا او بیند و او را تو بینی
منوّر شو ز نورِ "مَن یَّرَانِی" — مژہ بر ہم مزن تو خود نمانی
بخود محکم گذر اندر حضورش — مشو نا پیدا اندر بحرِ نورش
نصیبِ ذرّہ کن آں اضطرابے — کہ تا بد در حریمِ آفتابے
چناں در جلوہ گاہِ یار می سوز — عیاں خود را نہاں او را برافروز

کسے کو دیدۂ عالم را امام است
من و تو ناتمامیم او تمام است!

اگر او را نیابی در طلب خیز — اگر یابی بدامانش در آویز
فقیہہ و شیخ و ملّا را مدہ دست — مرو مانندِ ماہی غافل از شست
بکارِ ملک و دیں او مردِ راہے است — کہ ما کوریم و او صاحب نگاہے است
مثالِ آفتابِ صبحگاہے — دہد از شعرِ نو نورش نگاہے
فرنگ آئینِ جمہوری نہاد است — رسن از گردنِ دیوے کشاد است

نوا بے زخمہ و سازے ندارد
ز بے طیارہ پروازے ندارد

ز باغش کشتِ ویرانے نکوتر
ز شہرِ او بیابانے نکوتر

چو رہزن کاروانے در تگ و تاز
شکمہا بہرِ نانے در تگ و تاز

رواں خوابیدہ و تن بیدار گردید
ہنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافرگری نیست
فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گرو ہے را گرو ہے در کمین است
خدایش یار اگر کارش چنین است

زمن دہ اہلِ مغرب را پیامے
کہ جمہور است تیغِ بے نیامے

چہ شمشیرے کہ جانہا می ستاند
تمیزِ مسلم و کافر نداند

نہ ماند در غلافِ خود زمانے
بود جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۸)

کدامی نکتہ رانطق است انا الحق
چہ گوئی ہنرہ بود آں رمزِ مطلق

جواب

من از رمزِ انا الحق باز گویم — وگر باہندو ایراں راز گویم
مغے در حلقۂ دیر ایں سخن گفت — "حیات از خود فسیے خود دمن گفت"
خدا خفت و وجود ما ز خوابش
وجود ما نمودِ ما ز خوابش
مقامِ تحت و فوق و چار سو خواب — سکون و سیر و شوق و جستجو خواب
دل بیدار و عقلِ نکتہ بیں خواب — گمان و فکر و تصدیق و یقیں خواب

ترا ایں چشمِ بیدارے بخواب است ترا گفتار و کردارے بخواب است

چو او بیدار گردد دیگرے نیست
متاعِ شوق را سودا گرے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد ایں عالم دگر شد سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

تواں گفتن جہانِ رنگ و بو نیست زمین و آسمان و کاخ و کو نیست

تواں گفتن کہ خوابے یا فسونے است حجابِ چہرۂ آں بے چگونے است

تواں گفتن ہمہ نیرنگِ ہوش است فریبِ پردہ ہائے چشم و گوش است

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست حواسِ ما میانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روز و شش از دورِ فلک نیست
بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ من وہم و گمان است نمودش چوں نمودِ ایں و آں است

بگو با من کہ دارائے گماں کیست؟ یکے در خود نگر آں بے نشاں کیست؟

جہاں پیدا و محتاجِ دلیلے! نمی آید بفکرِ جبرئیلے

خودی پنہاں ز حجت بے نیاز است! یکے اندیش و دریاب ایں چہ راز است!

خودی را حق بداں باطل مپندار — خودی را کشتِ بے حاصل مپندار
خودی چوں پختہ گردد لازوال است — فراقِ عاشقاں عینِ وصال است!
شرر را تیز بادے می تواں داد — تپیدنِ لایزالے می تواں داد
دوامِ حق جزائے کارِ او نیست — کہ او را ایں دوام از جستجو نیست
دوامِ آں بہ کہ جانِ مستعارے — شود از عشق و مستی پایدارے!
وجودِ کوہسار و دشت و در ہیچ! — جہاں فانی، خودی باقی، دگر ہیچ!
دگر از شنکر و منصور کم گوئے! — خدا را ہم براہِ خویشتن جوئے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو
انا الحق گوئے و صدیقِ خودی شو

سوال (۹)

کہ شد بر سترِ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

تہِ گردوں مقامِ دلپذیر است — ولیکن مہر و ماہش زود میر است
بدوشِ شامِ نعشِ آفتابے — کواکب را کفن از ماہتابے
پرِ کہسار چوں ریگِ روانے — دگرگوں می شود دریا بآنے
گلاں را در کمیں بادِ خزاں است — متاعِ کارواں از بیمِ جان است
ز شبنم لالہ را گوہر نماند — دمے ماند دمے دیگر نماند
نوا نشنیدہ در چنگے بمیرد — شرر ناجستہ در سنگے بمیرد

بپرس از من ز عالمگیریِ مرگ!
من و تو از نفس زنجیریِ مرگ!

غزل

فنا را بادہ ہر جام کردند — چہ بسیار دانہ او را عام کردند
تماشا گاہِ مرگِ ناگہاں را — جہانِ ماہ و انجم نام کردند
اگر یک ذرہ اش خوے دم آموخت — بافسونِ نگاہے رام کردند
قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را — اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینہ چاکے نگہدار
ازیں کوکب چراغِ شام کردند

جہاں یکسر مقامِ آفلین است — دریں غربت سرا عرفان ہمین است
دلِ مادر تلاشِ باطلے نیست — نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست
نگہ دارندۂ اینجا آرزو را — سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را
خودی را لازوالے می تواں کرد — فراقے را وصالے می تواں کرد

چراغے از دمِ گرمے تواں سوخت
بسوزن چاک گردوں میتواں دوخت
خدائے زندہ بے ذوقِ سخن نیست — تجلی ہائے او بے انجمن نیست

که برقِ جلوهٔ او بر جگر زد؟ — که خورد آں بادہ و ساغر بسر زد؟

عیارِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟ — مہ او در طوافِ منزلِ کیست؟

اَلَسْتُ از خلوتِ نازے کہ برخاست؟ — بلیٰ از پردۂ سازے کہ برخاست

چہ آتش عشق در خاکے برافروخت! — ہزاراں پردہ یک آوازِ ما سوخت

اگر مائیم گرداں جامِ ساقی است — بہ بزمش گرمیٔ ہنگامہ باقی است!

مرا دل سوخت بر تنہائیٔ او — کنم سامانِ بزم آرائیٔ او

مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہدارم خودی را

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود بروں آ
بروں آ از نیامِ خود بروں آ

نقاب از ممکناتِ خویش برگیر
مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر

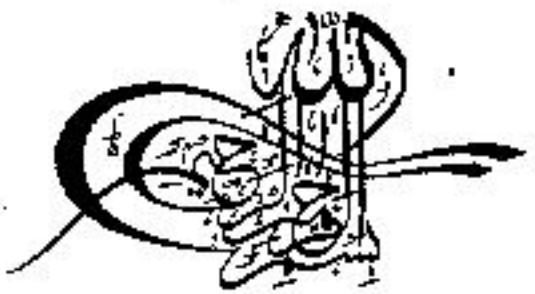
شبِ خود روشن از نورِ یقیں کن
یدِ بیضا بروں از آستیں کن

کسے کو دیدہ را بر دل کشود است
شرارے کشت و پروینے درود است

شرارے جستہ گیر از درونم
کہ من مانندِ رومی گرمِ خونم

دگر نہ آتش از تہذیبِ نو گیر
بروں خود بسوز و اندروں میر!

بندگی نامہ

بندگی نامہ

گفت با یزداں مگیر ستی فروز — تا بمن شب را کند مانندِ روز

یاد آیامے کہ بے لیل و نہار — خفتہ بودم در ضمیرِ روزگار

کوکبے اندر سوادِ من نبود — گردشے اندر نہادِ من نبود

نے ز نورم دشت و در آئینہ پوش — نے بدریا از جمالِ من خروش

آہ زیں نیرنگ و افسونِ وجود — وائے زیں تابانی و ذوقِ نمود!

تا فتن از آفتاب آموختم — خاکدانے مردہ افروختم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ — چہرۂ او از غلامی داغ داغ

آدمِ او صورت ماہی بہ شست — آدمے یزداں کشے آدم پرست

تا اسیرِ آب و گل کردی مرا
از طوافِ او خجل کردی مرا

ایں جہاں از نورِ جاں آگاہ نیست
ایں جہاں شایانِ مہر و ماہ نیست

در فضائے نیلگوں او را بہل
رشتۂ ناموریاں از وے گسل

یا مرا از خدمتِ او وا گذار
یا ز خاکش آدمِ دیگر بیار

چشمِ بینا دارم کبود و کور بہ
اے خدا ایں خاکداں بے نور بہ

از غلامی دل سپید در بدن
از غلامی روح گردد بارِ تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب
از غلامی شیرِ غاب افگندہ ناب

از غلامی بزمِ ملت فرد فرد
این و آں با این و آں اندر نبرد

آں یکے اندر سجود ایں در قیام
کاروبارش چوں صلوٰۃ بے امام

در فتد ہر فرد با فردے دگر
ہر زماں ہر فرد را دردے دگر

از غلامی مردِ حق زتار بند
از غلامی گوہرش نا ارجمند

شاخِ او بے برگ و بے مرگاں عریاں ز برگ
نیست اندر جانِ او جز بیم مرگ

کور ذوق و نیش و او دانستہ نوش
مردہ بے مرگ و نعشِ خود بدوش

آبروئے زندگی در باختہ
چوں خراں با کاہ و جو در ساختہ

مسکنش سنگر محالِ او نگر
رفت و بود ماہ و سالِ او نگر

روزها در ماتمِ یک دیگر اند
در جهنم از زبانیِ ساعت مکتر اند

شوره بوم از نیشِ کژدم خارخار
مورِ او اژدر گزد و عقرب شکار

صرصر او آتشِ دوزخ نژاد
زورقِ ابلیس را بادِ مراد

آتشے اندر هوا غلطیدهٔ
شعلهٔ در شعلهٔ پیچیدهٔ

آتشے از دود پیچاں تلخ پوش
آتشے تند رغود دریا خروش

در کنارش مارها اندر ستیز
مارها با کفچه‌هاے زهر ریز

شعله‌اش گیرنده چوں کلب عقور
هولناک و زنده سوز و مرده نور

در چنیں دشتِ بلا صد روزگار
خوشتر از محکومیِ یک دم شمار

در بیان فنونِ لطیفۂ غلامان

موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی
من چہ گویم از فسونِ بندگی

نغمۂ او خالی از نارِ حیات
ہمچو سیلِ افتد بدیوارِ حیات

چوں دلِ او تیرہ سیمائے غلام
پست چوں طبعش نواہائے غلام

از دلِ افسردۂ او سوز رفت
ذوقِ فردا لذتِ امروز رفت

از نئے او آشکارا رازِ او
مرگِ یک شہر است اندر سازِ او

ناتوان و زار می سازد ترا
از جہاں بیزار می سازد ترا

چشمِ او را اشکِ پیہم سرمۂ اوست
تا توانی بر نوائے او مایست

الحذر از نغمۂ موت است و بس
نیستی در کسوتِ صوت است و بس

تشنه کامی ؟ این حرم بے زمزم است — در بم و زیرش هلاکِ آدم است
سوزِ دل از دل برد غم میدهد — زهر اندر ساغرِ جم میدهد
غم دو قسم است اے برادر گوش کن — شعلهٔ ما را چراغِ هوش کن
یک غم است آن غم که آدم را خورد — آن غمِ دیگر که هر غم را خورد
آن غمِ دیگر که ما را همدم است — جانِ ما از صحبت او بے غم است
اندرو هنگامه های غرب و شرق — بحر و در و جلهٔ موجودات غرق
چون نشیمن می کند اندر دلے — دل از و گردد یمِ بے ساحلے
بندگی از سردِ جان ناآگهی است — زان غمِ دیگر سرودِ او تهی است

من نمی گویم که آهنگش خطا است
بیوه زن را این چنین شیون روا است!

نغمه باید تند رو مانندِ سیل — تا برد از دل غمان را خیل خیل
نغمه می باید جنون پرورده — آتشے در خونِ دل حل کرده
از نمِ او شعله پروردن تواں — خامشی را جزوِ او کردن تواں
می شناسی ؟ در سرود است آن مقام — کاندرو بے حرف می روید کلام
نغمه روشن چراغِ فطرت است — معنیِ او نقشبندِ صورت است
اصلِ معنی را ندانم از کجا ست — صورتش پیدا و با ما آشنا ست

نغمہ گر معنی ندارد مردہ ایست — سوز او از آتش افسردہ ایست
رازِ معنی مرشدِ رومی کشود — فکرِ من بر آستانش در سجود
"معنی آں باشد کہ بستاند ترا — بے نیاز از نقش گرداند ترا
معنی آں نبود کہ کور و کر کند — مرد را بر نقش عاشق تر کند"

مطربِ ما جلوۂ معنی ندید
دل بصورت بست و از معنی رمید!

مصوّری

همچناں دیدم فنِ صورتگری — نے براہیمی درونے آزری
"راہبے در حلقۂ دامِ ہوس — دلبرے باطائرے اندر قفس
خسروے پیشِ فقیرے خرقہ پوش — مردِ کوہستانی ہمیزم بدوش
نازنینے در رہِ بت خانۂ — جوگئے در خلوتِ ویرانۂ
پیرکے از دردِ پیری داغ داغ — آنکہ اندر دستِ او گل شد چراغ
مطربے از نغمۂ بیگانہ مست — بلبلے نالید و تارِ او گسست
نوجوانے از نگاہے خوردہ تیر — کودکے بر گردنِ بابائے پیر"

می چکد از خامہ ہا مضمونِ موت
ہر کجا افسانہ و افسونِ موت

علمِ حاضر پیشِ آفل در سجود — شک بیفزود و یقیں از دل ربود

بے یقیں را لذتِ تحقیق نیست — بے یقیں را قوتِ تخلیق نیست

بے یقیں را رعشہ ہا اندر دل است — نقشِ نو آوردن او را مشکل است

از خودی دور است و رنجور است و بس — رہبرِ او ذوقِ جمہور است و بس

حسن را دریوزہ از فطرت کند — رہزن و راہِ تہی دستے زند

حسن را از خود بروں جستن خطاست — آنچہ می بائست پیشِ ما کجاست؟

نقش گر خود را چو با فطرت سپرد — نقشِ او افگند و نقشِ خود سترد

یک زماں از خویشتن رنگے نزد — بر زجاجِ ما گہے سنگے نزد

فطرت اندر طیلسانِ ہفت رنگ — ماندہ بر قرطاس او با پائے لنگ

بے تپش پروانہ کم سوزِ او — عکسِ فردا نیست در امروزِ او

از نگاہش رخنہ در افلاک نیست — زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست

خاکسار و بے حضور و شرمگیں — بے نصیب از صحبتِ روح الامیں

فکرِ او نادار و بے ذوقِ ستیز — بانگِ اسرافیلِ او بے رستخیز

خویش را آدم اگر خاکی شمرد — نورِ یزداں در ضمیرِ او بمرد

لہ زبورِ عجم طبع اوّل میں یہ شعر کاتب سے سہواً حذف ہو گیا تھا معلوم اُس وقت ہوا جب کتاب تمام چھپ چکی صرف اس شعر کے لیے کتاب کے ساتھ غلط نامہ کا شائع کرنا علامہ مرحوم نے مناسب نہ سمجھا۔ (محمد حسین)

چوں یکے شد بروں از خویشتن　　دستِ او تاریک چوبِ او رسن

زندگی بے قوتِ اعجاز نیست
ہر کسے دانندۂ ایں راز نیست

آں ہنرمندے کہ بر فطرت فزود　　رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود

گرچہ بحرِ او ندارد احتیاج　　می رسد از جوئے ما او را خراج

چیں ربایدازبساطِ روزگار　　ہر نگار از دستِ او گیرد عیار

حورِ او از حورِ جنت خوشتر است　　منکرِ لات و مناتش کافر است

آفریند کائناتِ دیگرے　　قلب را بخشد حیاتِ دیگرے

بحر و موجِ خویش را بر خود زند　　پیشِ ما موجش گہرہا افگند

زاں فراوانی کہ اندر جانِ اوست　　ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست

فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت　　صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت

عینِ ابراہیم و عینِ آزر است　　دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بنائے کہنہ را برمی کند
جملہ موجودات را سوہاں زند

در غلامی تن ز جاں گردد تہی　　از تنِ بے جاں چہ امید بہی

ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود　　آدمی از خویشتن غافل رود

جبرئیلے را اگر سازی غلام
برفتد از گنبدِ آئینہ فام

کیشِ او تقلید و کارش آذری ست
ندرت اندر مذہبِ او کافری ست

تا ز گیہا دہم و شک افزایدش
کہنہ و فرسودہ خوش می آیدش

چشمِ او بر رفتہ از آئندہ کور
چوں محبا ور رزقِ او از خاکِ گور

گر ہنر این است مرگِ آرزوست
اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی گردد اسیر
گرچہ باشد دامے از تارِ حریر!

مذہبِ غلامان

در غلامی عشق و مذہب را فراق
انگبینِ زندگانی بد مذاق

عاشقی؟ توحید را بر دل زدن
وا نگہے خود را بہر شکل زدن

در غلامی عشق جز گفتار نیست
کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل
بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزان دہد
تا بدن را زندہ دارد جان دہد

گرچہ بر لب ہائے او نامِ خداست
قبلۂ او طاقِ فرمانروا ست

طاقتے تا شد دروغِ با فروغ
از بطونِ او نزاید جز دروغ

ایں صنم تا سجدہ اش کردی خداست
چوں بیکے اندر قیام آئی فناست

آں خدا نانے دہد جانے دہد
ایں خدا جانے برد نانے دہد

آں خدا یکتاست ایں صد پارہ ایست
آں ہمہ را چارہ ایں بیچارہ ایست

آں خدا در مانِ آزارِ فراق
ایں خدا اندر کلامِ او نفاق

بندہ را با خویشتن خوگر کند
چشم و گوش و ہوش را کافر کند

چوں بجانِ عہدِ خود راکب شود
جاں بہ تن لیکن ز تن غائب شود

زندہ و بے جاں چہ از است ایں نگر
با تو گویم معنیٔ رنگیں بنگر

مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
ایں ہمہ از اعتبارات است و بس

ماہیاں را کوہ و صحرا بے وجود
بہرِ مرغاں قعرِ دریا بے وجود

مرد کہ سوزِ نوا را مردہ ہا
لذتِ صوت و صدا را مردہ ہا

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح باحق زندہ و پایندہ ایست
ورنہ ایں امرہ آں را زندہ ایست

آنکہ حیٌ لایموت آمد حق است
زیستن باحق حیاتِ مطلق است

ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست

از نگاہش دیدنی ہا در حجاب
قلبِ او بے ذوق و شوق انقلاب

سوزِ مشتاقی بگردارش کجا
نورِ آفاقی بگفتارش کجا

مذہبِ او تنگ چوں آفاقِ او
از عشا تاریک تر اشراقِ او

زندگی بارِ گراں بر دوشِ او
مرگِ او پروردہ آغوشِ او

عشق را از صحبتش آزارہا
از دمش افسردہ گردد نارہا

نزدِ آں کرمے کہ از گل بر نخاست
مہر و ماہ و گنبدِ گرداں کجاست

از غلامے ذوقِ دیدارے مجوے
از غلامے جانِ بیدارے مجوے

دیدۂ او محنتِ دیدن نبرد
در جہاں خورد و گراں خوابید و مرد

حکمراں بخشایدش بندے اگر
می نہد بر جانِ او بندے دگر

سازد آئینے گرہ اندر گرہ
گویدش می پوش ازیں آئیں زرہ

دیز پیزِ قہر کیں بنمایدش
بیمِ مرگِ ناگہاں افزایدش

تا غلام از خویش گردد ناامید
آرزو از سینہ گردد ناپدید

ق

گاہ او را خلعتِ زیبا دہد
ہم زمامِ کار و وردستش نہد

مہرہ را شاطر ز کف بیروں جہاند
بیدقِ خود را بفرزینی رساند

نعمتِ امروز را شیدا اش کرد
تا بمعنیٔ منکرِ فردا اش کرد

تن ستبر از مستیٔ مہرِ ملوک
جانِ پاک از لاغریٔ مانندِ دوک

گرد و دار و زار و زبوں یک جانِ پاک
بہ کہ گردد قریۂ تن ہا ہلاک

بند بر پا نیست بر جان و دل است
مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیرِ مردانِ آزاد

یک زماں با رفتگانِ صحبت گزیں
صنعتِ آزاد مرداں هم ببیں

خیز و کارِ ایبک و غوری بگیر
دانما چشمے اگر داری جگر

خویش را از خود بروں آوردہ اند
ایں چنیں خود را تماشا کردہ اند

سنگہا با سنگہا پیوستہ اند
روزگارے را بآنے بستہ اند

دیدنِ او پختہ تر سازد ترا
در جہانِ دیگر اندازد ترا

نقش سوئے نقشگر می آورد
از ضمیرِ او خبر می آورد

ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند
در دلِ سنگ ایں دو لعلِ ارجمند

سجدہ گاہِ کیست ایں از من مپرس
بے خبر! رو دادِ جاں از تن مپرس

وائے من از خویشتن اندر حجاب
از فراتِ زندگی ناخوردہ آب

وائے من از بیخ و بن برکندۂ
از مقامِ خویش دور افگندۂ

محکمی ہا از یقینِ محکم است وائے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آں نیروئے الا اللہ نیست

سجدہ ام شایانِ ایں درگاہ نیست

یک نظر آں گوہرِ نایاب نگر تاج را در زیرِ مہتابے نگر

مرمرش ز آبِ رواں گردندہ تر یک دم آنجا از ابد پائندہ تر

عشقِ مرداں ستر خود را گفتہ است سنگ را با نوکِ مژگاں سفتہ است

عشقِ مرداں پاک و رنگیں چوں بہشت می کشاید نغمہ ہا از سنگ و خشت

عشقِ مرداں نقدِ خوباں را عیار حسن را ہم پردہ در ہم پردہ دار

ہمتِ او آنسوئے گردوں گذشت از جہانِ چند و چوں بیروں گذشت

زانکہ در گفتن نیاید آنچہ دید

از ضمیرِ خود نقابے بر کشید

از محبت جذبہ ہا گردد بلند اوج می گیرد ز دنا ارجمند

بے محبت زندگی ماتم ہمہ کار و بارش زشت و نامحکم ہمہ

عشق ہم صیقل می زند فرہنگ را جوہرِ آئینہ بخشد سنگ را

اہلِ دل را سینۂ سینا دہد با ہنرمنداں ید بیضا دہد

پیشِ او ہر ممکن موجود مات جملہ عالم تلخ و او شاخِ نبات

گرمیِ افکارِ ما از نارِ اوست — آفرینِ جاں و میدن کارِ اوست
عشقِ مور و مرغ و آدم را بس است — عشقِ تنہا ہر دو عالم را بس است
دلبری بے قاہری جادوگری است — دلبری با قاہری پیغمبری است

ہر دو را در کارہا آمیختہ عشق!
عالمے در عالمے انگیختہ عشق!

جاوید نامہ

اقبال

(جملہ حقوق معہ حقِ ترجمہ بحق منیب اقبال و ولید اقبال پسران ڈاکٹر جاوید اقبال بحصہ برابر محفوظ ہیں)

طبعِ اوّل :		سنہ ۱۹۳۲ء
طبعِ دوم :	(زیرِ نگرانی، چوہدری محمد حسین مرحوم)	فروری سنہ ۱۹۴۷ء
طبعِ سوم :	دو ہزار	دسمبر سنہ ۱۹۵۴ء
طبعِ چہارم :	دو ہزار	نومبر سنہ ۱۹۵۹ء
طبعِ پنجم :	دو ہزار	جنوری سنہ ۱۹۶۴ء
طبعِ ششم :	دو ہزار	جنوری سنہ ۱۹۶۷ء
طبعِ ہفتم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۷۰ء
طبعِ ہشتم :	دو ہزار	نومبر سنہ ۱۹۷۴ء
طبعِ نہم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۷۸ء
طبعِ دہم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۸۳ء
طبعِ یازدہم :	دو ہزار	اگست سنہ ۱۹۸۶ء

طابع : شیخ نیاز احمد
مطبع : غلام علی پرنٹرز
جامعہ اشرفیہ، پھاٹک حبیب، لاہور

ناشر و شائع کردہ :
شیخ غلام علی اینڈ سنز (پبلیکیشنز) لمیٹڈ پبلشرز
۱۹۹، سرکلر روڈ، چوک دالگراں، لاہور ۵۴۰۰

کتبہ محمد اللہ مسعود صدیقی ۱۹۸۶ء / لاہور

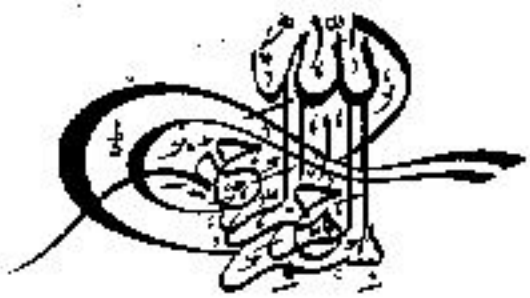
فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	مناجات	۷
۲	تمہید آسمانی (انگیختن روز آفرینش نکوہش می کند آسمان زمین را)	۱۳
۳	نغمۂ ملائک	۱۶
۴	تمہید زمینی (آشکارا می شود روح حضرت رومی و شرح می دہد اسرار معراج)	۱۷
۵	زدوان کہ روح زمان و مکان است مسافر را بسیاحت عالم علوی می برد	۲۵
۶	زمزمۂ انجم	۲۷
۷	**فلکِ قمر**	۲۹
۸	عارفِ ہندی کہ بہ یکے از غارہائے قمر خلوت گرفتہ و اہل ہند او را جہان دوست میگویند	۳۳
۹	نغمۂ تاسخن از عارفِ ہندی	۳۸
۱۰	جلوۂ سروش	۴۱
۱۱	نوائے سروش	۴۲
۱۲	حرکت بہ وادی ایمن کہ ملائکہ او را وادی طوا سین می نامند	۴۳
۱۳	طاسین گوتم (توبہ آوردن زن رقاصہ عشوہ فروش)	۴۶
۱۴	طاسینِ زرتشت (آزمائش کردن اہرمن زرتشت را)	۴۸
۱۵	طاسینِ مسیح (رویائے حکیم طالستائی)	۵۱
۱۶	طاسینِ محمدؐ (نوحۂ ابوجہل در حرم کعبہ)	۵۴

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱۷	**فلک عطارد**	۵۷
۱۸	زیارت ارواح جمال الدین افغانی و سعید حلیم پاشا	۵۹
۱۹	دین و وطن	۶۲
۲۰	اشتراک و ملوکیت	۶۴
۲۱	شرق و غرب	۶۵
۲۲	محکماتِ عالمِ قرآنی	۶۸
۲۳	خلافتِ آدم	۶۸
۲۴	حکومتِ الٰہی	۷۱
۲۵	ارض ملکِ خداست	۷۲
۲۶	حکمت خیر کثیر است	۷۴
۲۷	پیغامِ افغانی بامتِ روسیہ	۷۸
۲۸	غزل زندہ رود	۸۳
۲۹	**فلک زہرہ**	۸۵
۳۰	مجلس خدایانِ اقوامِ قدیم	۸۹
۳۱	نغمۂ بعل	۹۱
۳۲	فرورفتن بدریا سے زہرہ و دیدن ارواحِ فرعون و کشندرا	۹۲
۳۳	نمودار شدن درویشِ سودانی	۹۷
۳۴	**فلک مرّیخ**	۹۹
۳۵	اہلِ مرّیخ	۱۰۱

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۳۶	برآمدنِ انجم شناس مریخی از رصدگاہ	۱۰۳
۳۷	گردش در شہر مرغدین	۱۰۶
۳۸	احوالِ دو شیزۂ مریخ کہ دعوائے رسالت کردہ	۱۱۰
۳۹	تذکیرِ نسبتِ مریخ	۱۱۱
۴۰	**فلک مشتری**	۱۱۳
۴۱	ارواحِ جلیلہ حلاج و غالب و قرۃ العین طاہرہ کہ بہ نشیمن بہشتی نگروند و بگردشِ جاودانی گم آیند	۱۱۵
۴۲	نوائے حلاج	۱۱۷
۴۳	نوائے غالب	۱۱۷
۴۴	نوائے طاہرہ	۱۱۸
۴۵	زندہ رود مشکلاتِ خود را پیشِ ارواحِ بزرگ می گوید	۱۱۹
۴۶	نمودار شدن خواجۂ اہلِ فراق ابلیس	۱۳۴
۴۷	نالۂ ابلیس	۱۳۷
۴۸	**فلک زحل**	۱۳۹
۴۹	ارواحِ رذیلہ کہ با ملک و ملت غداری کردہ و دوزخ ایشاں را قبول نکردہ	۱۴۱
۵۰	قلزمِ خونیں	۱۴۲
۵۱	آشکارا می شود روحِ ہندوستاں	۱۴۳
۵۲	روحِ ہندوستان نالہ و فریاد می کند	۱۴۴
۵۳	فریادِ یکے از زورق نشینانِ قلزمِ خونیں	۱۴۶

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۵۴	**آں سوے افلاک**	۱۴۹
۵۵	مقام حکیم السانوی نطشہ	۱۵۱
۵۶	حرکت بجنت الفردوس	۱۵۴
۵۷	قصر شرف النسا	۱۵۶
۵۸	زیارت امیر کبیر حضرت سید علی ہمدانی و ملا طاہر غنی کشمیری	۱۵۸
۵۹	در حضور شاہ ہمدان	۱۵۹
۶۰	صحبت با شاعر ہندی برتری ہری	۱۶۸
۶۱	حرکت بہ کاخ سلاطین مشرق (نادر ابدالی، سلطان شہید)	۱۷۱
۶۲	نمودار می شود روح ناصر خسرو علوی و غزلے مستانہ سرائیدہ غائب می شود	۱۷۵
۶۳	پیغام سلطان شہید بہ رود کاویری (حقیقت حیات و مرگ و شہادت)	۱۸۳
۶۴	زندہ رود رخصت می شود از فردوس برین و تقاضاے حوران بہشتی	۱۸۶
۶۵	غزل زندہ رود	۱۸۷
۶۶	حضور	۱۸۸
۶۷	خطاب بہ جاوید (سخنے بہ نژادِ نو)	۱۹۷

مناجات

آدمی اندر جہانِ ہفت رنگ
ہر زمان گرمِ فغاں مانندِ چنگ!

آرزوے ہم نفس می سوزدش
نالہ ہاے دل نواز آموزدش

لیکن ایں عالم کہ از آب و گل است
کے تواں گفتن کہ دارا ے دل است

بحر و دشت و کوہ و کہ خاموش و کر
آسمان و مہ ہمہ خاموش و کر

گرچہ بر گردوں ہجومِ اختر است
ہر یکے از دیگرے تنہا تر است!

ہر یکے مانندِ ما بیچارہ ایست
در فضاے نیلگوں آوارہ ایست!

کارواں برگِ سفر ناکردہ ساز!
بیکراں افلاک و شب ہا دیر یاز!

ایں جہاں صید است و صیادیم ما؟
یا اسیرِ رفتہ از یادیم ما؟

زار نالیدم صدائے برنخواست
ہم نفس فریادِ آدم را کجاست؟

دیدہ ام روزے جہانِ چار سوئے
آنکہ نورش برفروزد کاخ و کوئے

از رمِ ستیارۂ او را وجود
نیست الّا آنکہ گوئی رفت و بود

اے خوش آں روزے کہ از ایام نیست
صبح او را نیمروز و شام نیست

روشن از نورش اگر گردد رواں
صوت را چوں رنگ دیدن می تواں

غیب ہا از تابِ او گردد حضور
نوبتِ او لایزال و بے مرور!

اے خدا روزی کن آں روزے مرا
وارہاں زیں روزِ بے سوزے مرا

آیۂ تسخیر اندر شانِ کیست؟
ایں سپہرِ نیلگوں حیران کیست؟

رازدانِ علّم الاسما کہ بود؟
مستِ آں ساقی و آں صہبا کہ بود؟

برگزیدی از ہمہ عالم کرا؟
کردی از رازِ درون محرم کرا؟

اے ترا تیرے کہ مارا سینہ سفت
حرفِ اُدعُونِی کہ گفت و با کہ گفت؟

روئے تو ایمانِ من قرآنِ من
جلوہ داری دریغ از جانِ من؟

از زیانِ صد شعاعِ آفتاب
کم نمی گردد متاعِ آفتاب

○ آیۂ تسخیر و علم الاسما، تلمیحات بہ آیاتِ قرآن۔

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست — جانِ بے تابے کہ من دارم کجاست؟
عمرہا بر خویش می پیچد وجود — تا یکے بے تاب جاں آید فرود
گر نرنجی ایں زمینِ شورہ زار — نیست تخمِ آرزو را سازگار
از درونِ ایں گلِ بے حاصلے — بس غنیمت داں اگر روید دلے!
تو مہی اندر شبستانم گذر — یک زماں بے نورِ جانم نگر

شعلہ را پرہیز از خاشاک چیست
برق را از برفتادن باک چیست

زیستم تا زیستم اندر فراق — دامنا آنسوئے ایں نیلی رواق!
بستہ دریا را بر دیم باز کن — خاک را با قدسیاں ہمراز کن!
آتشے در سینۂ من برفروز — عود را بگذار و ہیزم را بسوز
باز بر آتش بنہ عودِ مرا — در جہاں آشفتہ کن دودِ مرا
آتشِ پیمانۂ من تیز کن — با تغافل یک نگہ آمیز کن
ما ترا جوئیم و تو از دیدہ دور — سنے غلط، ما کور و تو اندر حضور!
یا کشا ایں پردۂ اسرار را — یا بگیر ایں جانِ بے دیدار را
نخلِ فکرم ناہید از برگ و بر — یا ثمر بفرست یا بادِ سحر
عقل دادی ہم جنونے دِہ مرا — رہ بجذبِ اندرونے دِہ مرا

علم در اندیشه می گیرد مقام — عشق را کاشانه قلب و نیام

علم تا از عشق برخوردار نیست — جز تماشا خانهٔ افکار نیست

این تماشا خانه سحر سامری است — علم بی روح القدس افسونگری است

بی تجلّی مرد دانا ره نبرد — از لگد کوب خیال خویش مرد

بی تجلّی زندگی رنجوری است — عقل مهجوری و دین مجبوری است

این جهان کوه و دشت و بحر و بر! — ما نظر خواهیم و او گوید خبر!

منزلے بخش این دل آواره را — باز ده با ماه این سیاره را

گرچه از خاکم نروید جز کلام — حرف مهجوری نمی گردد تمام!

زیر گردون خویش را یابم غریب — زآنسوئے گردون بگو انی قریب ○

تا مثال مهر و مه گردد غروب — این جهات و این شمال و این جنوب

از طلسم دش و فردا بگذرم
از سه و مه و ثریا بگذرم

تو فروغ جاودان ما چو شرار — یک دو دم داریم و آن هم مستعار!

اے تو شناسی نزاع مرگ و زیست — از شک بریزدان بر دامن بندہ کیست؟

بندهٔ آفاق گیر و ناصبور — نے غیاب او را خوش آید نے حضور

آنچنان من جاودانی کن مرا — از زمینی آسمانی کن مرا

○ انی قریب : آیهٔ قرآن۔

ضبط و گفتار و کردارے بدہ
جادہ ہا پیداست رفتارے بدہ

آنچہ گفتم از جہانے دیگر است
ایں کتاب از آسمانے دیگر است

بحر م و از من کم آشوبی خطاست
آں کہ در قعرم فرو آید کجاست؟

یک جہاں بر ساحلِ من آرمید
از کراں غیر از دمِ موجے ندید

من کہ نومیدم ز پیرانِ کہن
دارم از روزے کہ می آید سخن

بر جواناں سہل کن حرفِ مرا
بہرِ شاں پایاب کن ژرفِ مرا

تمهیدِ آسمانی

نخستین روز آفرینش

بنکوهش می‌کند آسمان زمین را

زندگی از لذّتِ غیب و حضور
بست نقشِ این جهانِ نزد و دور

آن چنان تارِ نفس از هم گسیخت
رنگِ حیرت خانهٔ ایام ریخت

هر کجا از ذوق و شوقِ خودگری
نعرهٔ «من دیگرم، تو دیگری»

ماه و اختر را خرام آموختند
صد چراغ اندر فضا افروختند!

بر سپہرِ نیلگوں زد آفتاب — خیمۂ زربفت با سیمیں طناب
از افق صبحِ نخستیں سر کشید — عالمِ نوزادہ را در بر کشید
خاکِ آدم خاکدانے بود و بس — دشتِ او بے کاروانے بود و بس
نے بکوہے آبجوے در ستیز — نے بصحرائے سحابے ریز ریز
نے سرودِ طائراں در شاخسار — نے رمِ آہو میانِ مرغزار
بے تجلی ہائے جاں بخش و برش — دودِ پیچاں طیلسانِ پیکرش
سبزہ با دامانِ زمیں ناخوابیدہ — اندر اعماقِ زمیں خوابیدہ
طعنہ زد چرخِ نیلی بر زمیں — "روزگارِ کس ندیدم ایں چنیں
چوں تو در پہنائے من کورے کجا — جز بقندیلم ترا نورے کجا
خاک اگر الوند شد جز خاک نیست — روشن و پائندہ چوں افلاک نیست
یا بزی با ساز و برگِ دلبری — یا بمیر از ننگ و عارِ کمتری"
شد زمیں از طعنۂ گردوں خجل — ناامید و دل گران و مضمحل

پیشِ حق از دردِ بے نوری تپید
تا ندائے زآسمانے گردوں رسید

اے امینے از امانت بے خبر — غم مخور، اندر ضمیرِ خود نگر
روزہا روشن ز غوغائے حیات — نے ازاں نورے کہ بینی در جہات

نورِ صبح از آفتابِ داغ دار — نورِ جانِ پاک از غبارِ روزگار

نورِ جان بے جادہ ہا اندر سفر — از شعاعِ مہ دو مہ سیّار تر

شستہ از لوحِ جہاں نقشِ امید؟ — نورِ جان از خاکِ تو آید پدید!

عقلِ آدم بر جہاں شبخوں زند — عشقِ او بر لامکاں شبخوں زند!

راہ داں اندیشۂ او بے دلیل — چشمِ او بیدار تر از جبرئیل!

خاک و در پرواز مانندِ ملک — یک رباطِ کہنہ در راہش فلک!

می خلد اندر وجودِ آسماں — مثلِ نوکِ سوزنِ اندر پرنیاں!

داغہا شوید ز دامانِ وجود — بے نگاہِ او جہاں کور و کبود

گرچہ کم تسبیح و خونریز است او — روزگاراں را چو مہ میز است او

چشمِ او روشن شود از کائنات — تا بہ بیند ذات را اندر صفات

"ہر کہ عاشق شد جمالِ ذات را
اوست سیّد جملہ موجودات را"

نغمۂ ملائک

فروغِ مشتِ خاک از نوریاں افزوں شود روزے
زمیں از کوکبِ تقدیرِ او گردوں شود روزے
خیالِ او کہ از سیلِ حوادث پرورش گیرد
زگردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے!
یکے در معنیٔ آدم نگر! از ما چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے!
چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پُرخوں شود روزے!

تمہیدِ ملینی

آشکارا می شود لوحِ حضرتِ رومیؒ و شرح می دہد اسرارِ معراج را

عشقِ شور انگیز بے پروائے شہر
شعلۂ او میرد از غوغائے شہر

خلوتے جوید بدشت و کوہسار
یا لبِ دریائے ناپیدا کنار

من کہ در یاراں ندیدم محرمے
بر لبِ دریا بیاسودم دمے

بحر وہنگامِ غروبِ آفتاب
نیلگوں آب از شفق لعلِ مذاب

کور را ذوقِ نظر نبخشد غروب
شام را رنگِ سحر نبخشد غروب!

با دلِ خود گفتگو ہا داشتم
آرزو ہا جستجو ہا داشتم

آنی و از جاودانی بے نصیب!
زندہ و از زندگانی بے نصیب!

تشنہ و دور از کنارِ چشمہ سار
می سرودم ایں غزل بے اختیار

غزل

بگشائے لب کہ قندِ فراوانم آرزوست
بنمائے رخ کہ باغ و گلستانم آرزوست

یک دست جامِ بادہ و یک دست زلفِ یار
رقصِ چنیں میانۂ میدانم آرزوست

گفتی ز ناز بیش مرنجاں مرا، برو
آں گفتنت کہ بیش مرنجانم آرزوست

اے عقل تو ز شوق پراگندہ گوئے شو
اے عشق نکتہ ہائے پریشانم آرزوست

ایں آب و نانِ چرخ چو سیل است بیوفا
من ماہیم نہنگم و عمانم آرزوست

جانم ملول گشت ز فرعون و ظلمِ او
آں نورِ جیبِ موسیِ عمرانم آرزوست

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زیں ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست!

(رومی)

موجِ مضطر خفت بر سنجابِ آب
شد شفق تارا ز زیانِ آفتاب

از تماشش پارۂ زد دیدِ شام
کوکبے چوں شاہدے بالائے بام

روحِ رومی پرده ها را بر درید — از پسِ کُه پارهٔ آهن پدید!
طلعتش رخشنده مثلِ آفتاب — شیبِ او فرخنده چون عهدِ شباب
پیکرِ روشن ز نورِ سرمدی — در سراپایش سرورِ سرمدی!
بر لبِ او سرِّ پنهانِ وجود — بندهائے حرف و صوت از خود کشود
حرفِ او آئینهٔ آویختہ — علم با سوزِ دروں آمیختہ!
گفتمش "موجود و نا موجود چیست؟" — معنیِ محمود و نامحمود چیست؟"
گفت "موجود آنکه می خواهد نمود — آشکارائی تقاضائے وجود
زندگی خود را بخویش آراستن — بر وجودِ خود شهادت خواستن
انجمن روزِ الست آراستند — بر وجودِ خود شهادت خواستند
زندهٔ یا مردهٔ یا جاں بلب — از سه شاهد کن شهادت را طلب
شاهدِ اوّل شعورِ خویشتن — خویش را دیدن بنورِ خویشتن
شاهدِ ثانی شعورِ دیگرے — خویش را دیدن بنورِ دیگرے
شاهدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق — خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق
پیشِ این نور ار بمانی استوار — حق دقائم چون خدا خود را شمار!
بر مقامِ خود رسیدن زندگی است — ذات را بے پرده دیدن بندگی است
مردِ مومن در نیاز د با صفات — مصطفیٰ راضی نشد الّا بذات

چیست معراج آرزوے شاہدے — امتحانے روبروے شاہدے
شاہدِ عادل کہ بے تصدیقِ او — زندگی ما را چو گل را رنگ و بو
در حضورش کس نماند استوار — در بماند ہست او کامل عیار
ذرّہ از کف مدہ تابے کہ ہست — پختہ گیر اندر گرہ تابے کہ ہست
تابِ خود را بر فزودن خوشتر است — پیشِ خورشید آزمودن خوشتر است
پیکرِ فرسودہ را دیگر تراش — امتحانِ خویش کن موجود باش

ایں چنیں موجود "محمود است و بس
ورنہ نارِ زندگی دود است و بس"

باز گفتم پیشِ حق رفتن چساں؟ — کوہِ خاک و آب را گفتن چساں؟
آمر و خالق بروں از امر و خلق — ما ز شستِ روزگاراں خستہ حلق؟
گفت "اگر سلطان تو آید بدست — می تواں افلاک را از ہم شکست
باش تا عریاں شود ایں کائنات — شوید از دامانِ خود گردِ جہات
در وجود او نہ کم بینی نہ بیش — خویش را بینی ازو او را ز خویش
نکتۂ "الا بسلطان" یاد گیر — ورنہ چوں مور و مگس در گل بمیر
از طریقِ زادن اے مردِ نکوے — آمدی اندر جہانِ چار سوے

گفتن۔ شکافتن ۔ الا بسلطان تلمیح بآیۂ شریفہ یا معشر الجن الخ

ہم بروں جستن بزادن می تواں
بندہا از خود کشادن می تواں

لیکن ایں زادن نہ از آب و گل است
واندآں مردے کہ او صاحبدل است

آں ز مجبوری است ایں از اختیار
آں نہاں در پردہ ہا ایں آشکار

آں یکے باگریۂ ایں باخندہ ایست
یعنی آں جویندہ ایں یابندہ ایست

آں سکون و سیر اندر کائنات
ایں سراپا سیر بیروں از جہات

آں یکے محتاجِ روز و شب است
واں دگر روز و شب او را مرکب است

زادنِ طفل از شکستِ اُمہات است
زادنِ مرد از شکستِ عالم است

ہر دو زادن را دلیل آمد اذاں
آں طلب گوید ایں از عینِ جاں

جانِ بیدارے چو زاید در بدن
لرزہ ہا افتد دریں دیرِ کہن"

گفتم "ایں زادن نمی دانم کہ چیست؟"
گفت "شانے از شیونِ زندگی است

شیوہ ہائے زندگی غیب و حضور
آں یکے اندر ثبات آں در مرور

گہ بخلوت می گداز د خویش را
گہ بخلوت جمع سازد نیش را

جلوتِ او روشن از نورِ صفات
خلوتِ او مستنیر از نورِ ذات

عقل او را سوئے جلوت می کشد
عشق او را سوئے خلوت می کشد

عقل ہم خود را بدیں عالم زند
تا طلسمِ آب و گل را بشکند

می شود ہر سنگِ رہ او را ادیب
می شود برق و سحاب او را خطیب

چشمش از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن او را جرأتِ رندانہ نیست!

پس ز ترسِ راہ چوں کوسے رود
نرم نرمک صورتِ مورے رود

تا خرد پیچیدہ تر بر رنگ و پوست
می رود آہستہ اندر راہِ دوست

کارش از تدریج می یابد نظام
من ندانم کے شود کارش تمام!

می نداند عشق سال و ماہ را
دیر و زود و نزدیک و دورِ راہ را

عقل در کوہے شگافے می کند
یا بگردِ او طوافے می کند

کوہ پیشِ عشق چوں کاہے بود
دل سریع السیر چوں ماہے بود

عشق بشکوفے زدن بر لامکان
گور را نادیدہ رفتن از جہاں!

زورِ عشق از باد و خاک و آب نیست
قوتش از سختیِ اعصاب نیست

عشق با جانِ جویں خیبر کشاد
عشق در اندامِ مہ چاکے نہاد!

کلۂ نمرود بے ضربے شکست
لشکرِ فرعون بے حربے شکست!

عشق در جاں چوں بچشم اندر نظر
ہم درونِ خانہ ہم بیرونِ در

عشق ہم خاکستر و ہم اخگر است
کارِ او از دین و دانش برتر است

عشق سلطان است و برہانِ مبیں
ہر دو عالم عشق را زیر نگیں

لازمان و دوش و فردائے ازو
لامکان و زیر و بالائے ازو

چوں خودی را از خدا طالب شود — جملہ عالم مرکب او را کب شود
آشکارا تر مقامِ دل ازو — جذبِ ایں دیرِ کہن باطل ازو
عاشقاں خود را بہ یزداں می دہند — عقلِ تاویلی بقرباں می دہند
عاشقی؟ از سُوئے بے سُوئی خرام — مرگ را بر خویشتن گرداں حرام
اے مثالِ مردہ در صندوقِ گور — می تواں برخاستن بے بانگِ صور!
در گلو داری نواہا خوب و نغز — چند اندر گِل بنالی مثلِ چغز
بر مکاں و بر زماں اسوار شو — فارغ از پیچاکِ ایں زنّار شو
تیز تر کن ایں دو چشمِ دایں دو گوش — ہر چہ می بینی بنوشش از راہِ ہوش
آں کسے کو بانگِ موراں بشنود — ہم ز دوراں سترِ دوراں بشنود
آں نگاہِ پردہ سوز از من بگیر — کو بچشمِ اندرنمی گردد اسیر

آدمی دید است باقی پوست است
دید آں باشد کہ دیدِ دوست است
جملہ تن را در گداز اندر بصر
در نظر رو در نظر رو در نظر (رومی)

تو ازیں نہ آسماں ترسی؟ مترس — از فراخایِ جہاں ترسی؟ مترس
چشم بکشا بر زماں و بر مکاں — ایں دو یک حال است از احوالِ جاں

تا نگہ از جلوہ پیش افتادہ است — اختلافِ دوش و فردا زادہ است
دانہ اندر گِل بظلمت خانہ — از فضائے آسماں بیگانہ
ہیچ می داند کہ در جائے فراخ — می تواں خود را نمودن شاخ شاخ؟

جوہرِ او چیست؟ یک ذوقِ نموست
ہم مقام اوست ایں جوہر ہم اوست

اے کہ گوئی محملِ جاں است تن — سترِ جاں را در نگر بر تن متن
محملے نے، حالے از احوالِ اوست — محملش خواندن فریبِ گفتگوست!
چیست جاں؟ جذبِ سرور و سوز و درد — ذوقِ تسخیرِ سپہرِ گرد گرد!
چیست تن؟ بارنگِ بو خوکردن است — با مقامِ چار سو خوکردن است
از شعور است ایں کہ گوئی نزد و دور — چیست معراج؟ انقلاب اندر شعور
انقلاب اندر شعور از جذب و شوق — وا رہاند جذب و شوق از تحت و فوق

ایں بدن با جانِ ما انباز نیست
مشتِ خاکے مانعِ پرواز نیست"

زروان کہ روح زمان و مکان است
مسافر را بسیاحتِ عالمِ علوی می برد

از کلامش جانِ من بتاب شد
در تنم ہر ذرہ چوں سیماب شد

ناگہاں دیدم میانِ غرب و شرق
آسماں در یک سحابِ نور غرق

زاں سحاب افرشتہ آمد فرود
باد و طلعت ایں چو آتش آں چو دود

آں چو شب تاریک و ایں روشن شہاب
چشمِ ایں بیدار و چشمِ آں بخواب

بال او را رنگہا سے سرخ و زرد
سبز و سیمیں و کبود و لاجورد

چوں خیال اندر مزاجِ او رمے
از زمیں تا کہکشاں او را دمے

ہر زماں او را ہوائے دیگرے
پرکشادن در فضائے دیگرے

گفت "زروانم جہاں را قاہرم
ہم نہانم از نگہ ہم ظاہرم

بستہ ہر تدبیر با تقدیرِ من
ناطق و صامت ہمہ نخچیرِ من

غنچہ اندر شاخ می نالد ز من
مرغک اندر آشیاں نالد ز من

دانہ از پروازِ من گردد نہاں
ہر فراق از فیضِ من گردد وصال

ہم عتاب بے ہم خطاب بے آدرم
تشنہ سازم تا شراب بے آدرم

من حیاتم، من مماتم، من نشور
من حساب و دوزخ و فردوس و حور!

آدم و افرشتہ در بند من است!
عالم شش روزہ فرزند من است!

ہر گلے کز شاخ می چینی منم
اُم ہر چیزے کہ می بینی منم!

در طلسم من اسیر است ایں جہاں
از دمم ہر لحظہ پیر است ایں جہاں

لِی مَعَ اللہ ہر کرا در دل نشست
آں جوانمرد ے طلسم من شکست

گر تو خواہی من نباشم در میاں
لِی مَعَ اللہ باز خواں از عین جاں"

در نگاہ او نمیدانم چہ بود
از نگاہم ایں کہن عالم ربود

یا نگاہم بر دگر عالم کشود
یا دگرگوں شد ہماں عالم کہ بود

مُردم اندر کائنات رنگ و بُو
زادم اندر عالم بے ہائے و ہُو

رشتۂ من زاں کہن عالم گسست
یک جہانِ تازہ آمد بدست

از زیانِ عالمے جانم تپید
تا دگر عالم ز غاکم بر دمید

تن سبک تر گشت و جاں سیار تر
چشمِ دل بینندہ و بیدار تر

پردگی ہا بے حجاب آمد پدید
نغمۂ انجم بگوشِ من رسید!

لِی مَعَ اللہ۔ تلمیح بہ حدیث لِی مَعَ اللہ وقت

زمزمۂ انجم

عقلِ تو حاصلِ حیاتِ عشقِ تو سترِ کائنات
پیکرِ خاک! خوش بیا ایں سوئے عالمِ جہات
زہرہ و ماہ و مشتری از تو رقیبِ یک دگر
از پئے یک نگاہِ تو کشمکشِ تجلیات
در رہِ دوست جلوہ ہاست تازہ بتازہ نو بنو
صاحبِ شوق و آرزو دل نہ دہد بکلیات
صدق و صفاست زندگی، فقر و نماست زندگی
تا بدا ز ازل بتاز ملکِ خداست زندگی
شوقِ غزل سرائے را خستِ ہائے و ہو بدہ
باز بہ رند و محتسب بادہ و سبو بدہ
شام و عراق و ہند و پارس خوبہ نبات کردہ اند
خوبہ نبات کردہ را تلخیٔ آرزو بدہ

تا بہ یمِ بلند موج معرکہ بنا کند
لذّتِ سیلِ تند رو بادلِ آبجو بدہ
مردِ فقیر آتش است، میری و قیصری خس است
فال و فرِ ملوک را حرفِ برہنہ بس است
دبدبۂ قلندری طنطنۂ سکندری
آں ہمہ جذبہ کلیمؑ ایں ہمہ سحرِ سامری
آں بہ نگاہ می کشد ایں بہ سپاہ می کشد
آں ہمہ صلح و آشتی ایں ہمہ جنگ و داوری
ہر دو جہاں کشادہ اند ہر دو دوام خواستند
ایں بہ دلیلِ قاہری آں بہ دلیلِ دلبری
ضربِ قلندری بیار دستِ سکندری شکن
رسمِ کلیمؑ تازہ کن، رونقِ ساحری شکن

فلکِ قمر

فلکِ قمر

این زمین و آسمان ملکِ خداست
این مه و پروین همه میراثِ ماست!

اندریں ره هر چه آید در نظر
با نگاهِ محرمے او را نگر

چوں غریباں در دیارِ خود مرو
اے ز خود گم اندکے بیباک شو!

این و آں حکمِ ترا بر دل زند
گر تو گوئی این مکن آں کن کند

نیست عالم جز بتانِ چشم و گوش
اینکه هر فردے اویمرد چو دوش!

در بیابانِ طلب دیوانه شو!
یعنی ابراهیم این تجدد شو!

چوں زمین و آسمان راسطے کنی
این جهان و آں جهاں را سطے کنی

از خدا هفت آسمان دیگر طلب
صد زمان و صد مکان دیگر طلب

بے خود افتادن لبِ جوے بهشت
بے نیاز از حور و ضربِ خوب و زشت

گر نجاتِ ما فراغ از جستجوست
گور خوشتر از بهشتِ رنگ و بوست

اے مسافر جاں مبیداز مقام
زنده تر گردد ز پروازِ مدام!

ہم سفر با اختراں بودن خوش است — در سفر یک دم نیاسودن خوش است
تا شدم اندر فضا ہا پے سپر — آنچہ بالا بود زیر آمد نظر
تیرہ خاکے برتر از قندیلِ شب! — سایۂ من بر سرِ من اے عجب!
ہر زماں نزدیک تر نزدیک تر — تا نمایاں شد کہستانِ قمر
گفت رومیؒ از گمانہا پاک شو — خوگرِ رسم و رہِ افلاک شو
ماہ از ما دور و با ما آشناست — ایں نخستیں منزل اندر راہِ ماست

دیر و زودِ روزگارش دیدنی است
غارہائے کوہسارش دیدنی است"

آں سکوتِ آں کوہسارِ ہولناک — اندروں پُر سوز و بیروں چاک چاک
صد جبل از خاطین و یلدرم — بر دہانش دود و نار اندر شکم
از درونش سبزہ سر بر نزد — طائرے اندر فضایش پر نزد
ابرہا بے نم ہوا ہا تند و تیز — با زمینِ مردہ اندر ستیز
عالمے فرسودہ بے رنگ و صوت — نے نشانِ زندگی در وے نہ موت!
نے بناتش ریشۂ نخلِ حیات — نے بہ صلبِ روزگارش حادثات!
گرچہ ہست از دودمانِ آفتاب — صبح و شامِ او نزاید انقلاب!

خاطین و یلدرم - کوہہائے آتش فشانِ قمر،

گفت رومی خیز و گامے پیش نہ — دولتِ بیدار را از کف مدہ
باطنش از ظاہرِ او خوشتر است — در قفارِ او جہانے دیگر است!
ہر چہ پیش آید ترا اے مردِ ہوش — گیر اندر حلقہ ہائے چشم و گوش
چشم اگر بینا ست ہر شے دیدنی است — در ترازوے نگہ سنجیدنی است
ہر کجا رومی بود آنجا برو — یک دو دم از غیرِ او بیگانہ شو"

دستِ من آہستہ سوے خود کشید
تُند رفت و بر سرِ غارے رسید

عارفِ ہندی کہ بہ یکے از غارہائے قمرِ خلوت گرفتہ و اہلِ ہند او را "جہاں دوست" می گویند

من چو کوراں دست بر دوشِ رفیق — پا نہادم اندراں غارِ عمیق
ماہ را از طنطنش دل داغ داغ — اندر و خورشید محتاجِ چراغ!
وہم و شک بر من شبیخوں ریختند — عقل و ہوشم را بدار آویختند

قفار - غار

راه رفتم رہزناں اندر کمین — دل تہی از لذتِ صدق و یقیں!
تا نگہ را جلوہ ہا شد بے حجاب — صبح روشن بے طلوعِ آفتاب
وادیٔ ہر سنگِ او زنار بند — دیو سار از نخلہائے سربلند
از سرشتِ آب و خاک است ایں مقام — یا خیالم نقش بندد در مَنام!
در ہوائے او چمے ذوق و سرور — سایہ از تقبیلِ خاکش عینِ نور
نے زمینش را سپہرِ لاجورد — نے کنارش از شفقہا سرخ و زرد
نور در بندِ ظلام آنجا نبود — دود گردِ صبح و شام آنجا نبود
زیرِ نخلے عارفِ ہندی نژاد — دیدہ ہا از سرمہ اش روشن سواد
موئے بر سر بستہ و عریاں بدن — گردِ او مارے سفیدے حلقہ زن!
آدمے از آب و گل بالاترے — عالمے از دیرِ خیالش پیکرے!
وقتِ او را گردشِ ایام نے — کارِ او با سیخِ نیلی فام نے

گفت بارومی کہ ہمراہِ تو کیست؟
در نگاہش آذرِ دے زندگیست!

رُومی

مردے اندر جستجو آوارۂ — ثابتے با فطرتِ سیّارۂ!
پختہ تر کارش ز خامی ہائے او — من شہیدِ ناتمامی ہائے او
شیشۂ خود را بگردوں بستہ طاق — فکرش از جبریل می خواہد صداق!
چوں عقاب افتد بصیدِ ماہ و مہر — گرم رو اندر طوافِ منہ سپہر
حرف با اہلِ زمیں رندانہ گفت — حُور و جنت را بت و بتخانہ گفت!
شعلہ ہا در موجِ دودش دیدہ ام — کبریا اندر سجودش دیدہ ام!
ہر زماں از شوق می نالد چو نال — می کُشد او را فراق و ہم وصال!

من ندانم چیست در آب و گِلش
من ندانم از مقام و منزلش!

جہاں دوست

عالم از رنگ است و بے رنگی است حق
چیست عالم؟ چیست آدم؟ چیست حق؟

صداق ۔ رونمائی

رُومی

آدمی شمشیر و حق شمشیرزن
عالم این شمشیر را سنگِ فسن!

شرق حق را دید و عالم را ندید
غرب در عالم خرید از حق رمید

چشم حق باز کردن بندگی است
خویش را بے پردہ دیدن زندگی است

بندہ چوں از زندگی گیرد برات
ہم خدا آں بندہ را گوید صلوات!

ہر کہ از تقدیرِ خویش آگاہ نیست
خاکِ او با سوزِ جاں ہمراہ نیست!

جہاں دوست

بر وجود و بر عدم پیچیدہ است
مشرقِ ایں اسرار را کم دیدہ است

کارِ ما افلاکیاں جز دید نیست
جانم از فردائے او نومید نیست!

دوش دیدم بر فرازِ قشمرود
ز آسماں فرشتہ آمد فرود

از نگاہش ذوقِ دیدائے چکید
جز بسوئے خاکدانِ ما ندید

گفتمش از محرماں رازے مپوش
تو چہ بینی اندر آں خاکِ خموش؟

قشمرود - نام کوہے از کوہستانِ قمر

از جمالِ زمزمہ بگداختی؟ دل بہ چاہِ بابلے انداختی؟
گفت "ہنگامِ طلوعِ خاور است آفتابِ تازہ او را در بر است
لعلہا از سنگِ رہ آید بروں یوسفانِ او ز چہ آید بروں!
رستخیزے در کنارش دیدہ ام لرزہ اندر کوہسارش دیدہ ام
زحمت بندد از مقامِ آذری تا شود خوگر ز ترکِ بت گری
اے خوش آں قومے کہ جانِ او تپید از گلِ خود خویش را باز آفرید!

عرشیاں را صبح عید آید ہماں ساعتے
چوں شود بیدار چشمِ ملتے"

پیرِ ہندی اندکے دم در کشید باز در من دید و بے تابانہ دید
گفت مرگِ عقل گفتم ترکِ فکر گفت مرگِ قلب؟ گفتم ترکِ ذکر
گفت تن؟ گفتم کہ زاد از گردہ گفت جاں؟ گفتم کہ رمزِ لا الٰہ
گفت آدم؟ گفتم از اسرارِ اوست گفت عالم؟ گفتم او خود در بر اوست
گفت ایں علم و ہنر؟ گفتم کہ پوست گفت حجت چیست؟ گفتم روئے دوست
گفت دینِ عامیاں؟ گفتم شنید گفت دینِ عارفاں؟ گفتم کہ دید

از کلامم لذتِ جانش فزود
نکتہ ہائے دل نشیں بر من کشود

نُه تا سخن از عارفِ ہندی

۱

ذاتِ حق را نیست ایں عالم حجاب
غوطہ را حائل نگردد نقشِ آب

۲

زادن اندر عالمے دیگر خوش است
تا شبابِ دیگرے آید بدست!

۳

حق ورائے مرگ و عینِ زندگی است
بندہ چوں میرد نمی داند کہ چیست!
گرچہ ما مرغانِ بے بال و پریم
از خدا در علمِ مرگ افزوں تریم!

۴

وقت پیری بز ہرا آمیختہ
رحمتِ عالمے بقہر آمیختہ
خالی از قہرش بہ بینی شہر و دشت
رحمتِ او ایں کہ گوئی در گذشت

۵

کافری مرگ است اے روشن نہاد
کے سزد با مردہ غازی را جہاد
مردِ مومن زندہ و با خود بجنگ
بر خود افتد ہمچو بر آہو پلنگ

۶

کافرِ بیدار دل پیشِ صنم
بہ ز دیندارے کہ خفتہ اندر حرم

۷

چشمِ کور دست اینکہ بیند ناصواب
ہیچ گہ شب را نہ بیند آفتاب!

۸

صحبتِ گل دانہ را سازد درخت
آدمی از صحبتِ گل تیرہ بخت!
دانہ از گل می پذیرد پیچ و تاب
تا کند صیدِ شعاعِ آفتاب!

۹

من بگل گفتم بگو اے سینہ چاک
چوں بگیری رنگ و بو از باد و خاک
گفت گل اے ہوشمندِ رفتہ ہوش
چوں پیالے گیری از برقِ خموش
جاں بہ تن ما از جذبِ این و آں
جذبِ تو پیدا و جذبِ ما نہاں!

جلوۂ سروش

مردِ عارف گفتگو را در بہ بست — مستِ خود گردید از عالم گسست!

ذوق و شوق او را ز دستِ او ربود — در وجود آمد ز نیستانگِ شہود

با حضورش ذرّہ ہا مانندِ طور — بے حضورِ او نہ بود و نے ظہور!

نازنینے در طلسمِ آں شبے — آں شبِ بے کوکبے را کوکبے!

سنبلستانِ دو زلفش تا کمر — تاب گیرد از طلعتش کوہ و کمر

غرق اندر جلوۂ مستانۂ — خوش سرود آں مستِ بے پیمانۂ

پیشِ او گردندہ فانوسِ خیال — ذوفنوں مثلِ سپہرِ دیرسال

اندر آں فانوس پیکر رنگ رنگ — شکرہ بر کنجشک و بر آہو پلنگ!

من بہ رومی گفتم اے دانائے راز — بر رفیقِ کم نظر بخشائے راز

گفت "ایں پیکر چو سیمِ تابناک — زاد در اندیشۂ یزدانِ پاک!

باز بے تابانہ از ذوقِ نمود — در شبستانِ وجود آمد فرود

ہمچو ما آوارہ و غربت نصیب — تو غریبی من غریبم او غریب!

شانِ او جبریلی و نامش سروش — می برد از ہوش و می آرد بہوش

غنچۂ ما را کشود از شبنمش مُردہ آتش زندہ از سوزِ دمش
زخمۂ شاعر بسازِ دل از اوست چاکھا در پردۂ محمل از اوست

دیدہ ام در نغمۂ او عالمے
آتشے گیر از نوائے او دمے!

نوائے سروش

ترسم کہ تو مے رانی زورق بسراب اندر
زادی بہ حجاب اندر میری بہ حجاب اندر
چوں سرمۂ رازی را از دیدہ فرو شستم
تقدیر امم دیدم پنہاں بحجاب اندر!
برگشت و خیاباں پیچ، بر کوہ و بیاباں پیچ
برقے کہ بخود پیچد میرد بہ سحاب اندر
با مغربیاں بودم پرجستم و کم دیدم
مردے کہ مقاماتش ناید بہ حساب اندر!

رازی ۔ مشہور مفسرِ قرآن

بے دردِ جہانگیری آں قرب میسّر نیست
گلشن بگریباں کش اے بوئے بگلاب اندر!

اے زاہدِ ظاہر بیں گیرم کہ خودی فانی است
لیکن تو نہ می بینی طوفاں بہ حباب اندر

ایں صوتِ دلآویزے از زخمۂ مطرب نیست
مہجورِ جہاں حورے نالد بہ رباب اندر

حرکت بہ وادیٔ یرغمید کہ ملائکہ او را وادیٔ طواسین می نامند

ردِّ می آں عشق و محبت را دلیل
تشنہ کاماں را کلامش سلسبیل

گفت آں شعرے کہ آتش اندر وست
اصلِ او از گریٔ اَللّٰہ ھُو ست!

آں نوا گلشن کند خاشاک را
آں نوا برہم زند افلاک را

آں نوا بر حق گواہی می دہد
با فقیراں پادشاہی می دہد!

خوں از و اندر بدن سیّار تر
قلب از روح الامیں بیدار تر

"بوئے بگلاب اندر" تلمیح بہ مصرع مشہور غزل صوفیہ "او در من و من در او چوں بوئے بگلاب اندر"

اے بسا شاعر کہ از سحرِ ہنر — رہزنِ قلب است و ابلیسِ نظر!
شاعرِ ہندی! خدایش یار باد — جانِ او بے لذتِ گفتار باد
عشق را خنیاگری آموختہ — با خلیلاں آذری آموختہ!
حرفِ او چابیدہ و بے سوز و درد — مُردخوانندِ اہلِ درد او را نہ مرد
زاں نوائے خوش کہ نشناسد مقام — خوشتر آں حرفے کہ گوئی در منام
فطرتِ شاعر سراپا جستجوست — خالق و پروردگارِ آرزوست!
شاعر اندر سینۂ ملت چو دل — ملتے بے شاعرے انبارِ گل!
سوز و مستی نقشبندِ عالمے است — شاعری بے سوز و مستی ماتمے است!

شعر را مقصود اگر آدم گری است
شاعری ہم وارثِ پیغمبری است"

گفتم از پیغمبری ہم باز گوے — سرِ او با مردِ محرم باز گوے
گفت "اقوام و ملل آیاتِ اوست — عصرہائے ما مخلوقاتِ اوست
از دمِ او ناطق آمد سنگ و خشت — ما ہمہ مانندِ حاصل او و کشت!
پاک سازد استخوان و ریشہ را — بالِ جبریلے دہد اندیشہ را
ہائے و ہوئے اندرونِ کائنات — از لبِ او نجم و نور و نازعات

نجم و نور و نازعات — اسمائے سورہ ہائے قرآن

آفتابش را زوالے نیست نیست
منکرِ او را کمالے نیست نیست

رحمتِ حق صحبتِ احرارِ او
قهرِ یزداں ضربتِ کرارِ او

گرچه باشی عقلِ کل از وے مرم
زانکه او بیند تن و جاں را بهم

تیز تر نه پا براه او نهید
تا نه بینی آنچه می بایست دید

کنده بر دیوارے از سنگِ قمر
چار طاسینِ نبوت را نگر"

شوق را خویش داند بے دلیل
شوقِ پروازے ببالِ جبرئیل

شوق را راهِ دراز آمد دو گام
این مسافر خسته گردد از مقام

پا زدم ستانه سوے او نهید
تا بلندیهاے او آمد پدید

من چه گویم از شکوهِ آن مقام
هفت کوکب در طوافِ او مدام

فرشیاں از نورِ او روشن ضمیر
عرشیاں از سرمه خاکش بصیر!

حق مرا چشم دل و گفتار داد
جستجوے عالمِ اسرار داد

پرده را برگیرم از اسرارِ کل
با تو گویم از طواسینِ رسل

سنگِ قمر - قسمے از سنگِ سفید

طاسینِ گوتم

توبہ آوردن زنِ رقاصۂ عشوہ فروش

گوتم

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حورِ جناں چیزے نیست!
ہر چہ از محکم و پایندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست!
دانشِ مغربیاں، فلسفۂ مشرقیاں
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست!
از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں مگذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست
در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نیست

بگذر از غیب کہ ایں وہم و گماں چیزے نیست
در جہاں بودن و رستن ز جہاں چیزے ہست
آں بہشتے کہ خدائے بتو بخشد ہمہ ہیچ
تا جزائے عملِ تست جناں چیزے ہست
راحتِ جاں طلبی؟ راحتِ جاں چیزے نیست
در غمِ ہم نفساں اشکِ رواں چیزے ہست
چشمِ محمود و نگاہِ غلط انداز و سرود
ہمہ خوب است و لے خوشتر ازاں چیزے ہست
حسنِ رخسار و مے ہست و مے دیگر نیست
حسنِ کردار و خیالاتِ خوشاں چیزے ہست

رقاصہ

فرصتِ کشمکش مدہ ایں دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را
از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلی کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخیِ انتظار را

ذوقِ حضور در جہاں رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امیدوار را
تا بفروغِ خاطرے نغمۂ تازہ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را
طبعِ بلند دادۂ، بند زپائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را
تیشہ اگر بہ سنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگوست؟
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

طاسینِ زرتشت

آزمایش کردن اہرمن زرتشت را

اہرمن

از تو مخلوقاتِ من نالاں چو نے
از تو مارا فرودیں مانندِ دے
در جہاں خوار و زبونم کردۂ
نقشِ خود رنگیں زخونم کردۂ

زندہ حق از جلوۂ سینائے تست
مرگِ من اندر یدِ بیضائے تست!

تکیہ بر میثاقِ یزداں اہلی است
بر مرادش لاہ رفتن گمرہی است

زہر ہا در بادۂ گلفامِ اوست
الّہ و کرم و صلیب انعامِ اوست!

جز دعا ہا نوحِ تدبیرے نداشت
حرفِ آں بیچارہ تاثیرے نداشت!

شہر را بگذار و در غارے نشیں
ہم بہ خیلِ نوریاں صحبت گزیں

از نگاہے کیمیا کن خاک را
از مناجاتے بسوز افلاک را

در کہستاں چوں کلیم آوارہ شو
نیم سوزِ آتشِ نظارہ شو

لیکن از پیغمبری باید گذشت
از چنیں ملاگری باید گذشت!

کس میانِ ناکساں ناکس شود
فطرتش گر شعلہ باشد خس شود

تا نبوت از ولایت کمتر است
عشق را پیغمبری دردِ سر است!

خیز و در کاشانۂ وحدت نشیں
ترکِ جلوت گوے و در خلوت نشیں

'الّہ'، 'کرم'، 'صلیب'۔ تلمیحات بہ قصصِ پیغمبراں۔

زرتشت

نور دریاے است ظلمت ساحلش — ہم چو من سیلے نزاد اندر دلش
اندرونم موجہاے بیقرار — سیل را جز غارتِ ساحل چہ کار؟
نقشِ ہیر رنگے کہ او را کس ندید — جز بخونِ اہرمن نتواں کشید!

خویشتن را وانمودن زندگی است
ضربِ خود را آزمودن زندگی است

از بلاہا پختہ تر گردد خودی — تا خدا را پردہ در گرد خودی
مردِ حق بیں جز بحق خود را ندید — لا الٰہ می گفت و در خود می تپید!
عشق را در خود تپیدن آبروست — آرزو و جست و جو عیدِ اوست!

در رہِ حق ہر چہ پیش آید نکوست
مرحبا نامہربانیہاے دوست!

جلوۂ حق چشمِ من تنہا نخواست — حسن را بے انجمن دیدن خطاست
چیست خلوت؟ درد و سوز و آرزوست — انجمن دیدار و خلوت جستجوست
عشق در خلوت کلیم اللہی است — چون بجلوت می خرامد شاہی است!

خلوت و جلوت کمالِ سوز و ساز
ہر دو حالات و مقاماتِ نیاز

چیست آں؟ بگذشتن از دیر و کنشت
چیست ایں؟ تنہا نہ رفتن در بہشت!

گرچہ اندر خلوت و جلوت خدا است
خلوت آغاز ست و جلوت انتہا ست

گفتۂ پیغمبری در دِ سر است
عشق چوں کامل شود آدم گر است!

راہِ حق با کارواں رفتن خوش است
ہمچو جاں اندر جہاں رفتن خوش است!

طاسینِ مسیح

رویائے حکیم طالسطائی

درمیانِ کوہسارِ ہفت مرگ
وادیٔ بے طائر و بے شاخ و برگ!

تابِ مہ از دود و گردِ او چو قیر
آفتاب اندر فضایش تشنہ میر!

رودِ سیماب اندراں وادی رواں
خم بخم مانند جوئے کہکشاں

پیشِ او پست و بلندِ راہ ہیچ
تند سیر و موج موج و پیچ پیچ

طالسطائی - نام حکیم و مصلح روسیہ

غرق در سیماب مردے تاکمر — با ہزاراں نالہ ہائے بے اثر!
قسمتِ او ابر و باد و آب نے — تشنہ و آبے بجز سیماب نے!
بر کراں دیدم زنے نازک تنے — چشمِ او صد کاروانِ ارہزنے
کافری آموزِ پیرانِ کنشت — از نگاہش زشت خوب و خوب زشت
گفتمش تو کیستی نامِ تو چیست؟ — ایں سراپا نالہ و فریاد کیست؟
گفت در چشمم فسونِ سامری است — نامِ من افرنگیں و کارم ساحری است!
ناگہاں آں جوئے سیماں یخ بہ بست — استخوانِ آں جواں در تن شکست
بانگ زد اے وائے بر تقدیرِ من — وائے بر فریادِ بے تاثیرِ من
گفت افرنگیں "اگر داری نظر — اندکے اعمالِ خود را ہم نگر
پورِ مریم آں چراغ کائنات — نورِ او اندر جہات و بے جہات!
آں فلاطوس آں صلیب آں روئے زرد — زیرِ گردوں تو چہ کردی او چہ کرد!
اے بجانت لذتِ ایماں حرام — اے پرستارِ بتانِ سیم خام

قیمتِ روحُ القدس نشناختی
تن خریدی نقدِ جاں در باختی!

طعنۂ آں نازنینِ جلوہ مست — آں جواں را نشتر اندر دل شکست

افلاطوس ۔ نام حاکم رومی

گفت "اے گندم نمائے جو فروش — از تو شیخ و برہمن ملّت فروش!
عقل دیں از کافریہائے تو خوار — عشق از سوداگریہائے تو خوار!
مہرِ تو آزار و آزارِ نہاں — لیکنِ تو مرگ است و مرگِ ناگہاں!
صحبتے با آب و گل ورزیدۂ — بندہ را از پیشِ حق دزدیدۂ
حکمتے کو عقدۂ اشیا کشاد — با تو غیر از فکرِ چنگیزی نداد
داند آں مردے کہ صاحب جوہر است — جرمِ تو از جرمِ من سنگین تر است
از دمِ او رفتہ جاں آمد بتن — از تو جاں را دخمہ می گردد بدن
آنچہ ما کردیم با ناسوتِ او — ملّتِ او کرد با لاہوتِ او

مرگِ تو اہلِ جہاں را زندگی است
باش! تا بینی کہ انجامِ تو چیست!"

ناسوت - جسم ۔ لاہوت - روح

طاسینِ محمدؐ

نوحۂ روحِ ابوجہل در حرمِ کعبہ

سینۂ ما از محمدؐ داغ داغ!
از دمِ او کعبہ را گل شد چراغ!

از ہلاکِ قیصر و کسریٰ سرود
نوجواناں را ز دستِ ما ربود

ساحر و اندر کلامش ساحری است
ایں دو حرفِ لا الٰہ خود کافری است

تا بساطِ دینِ آبا در نورد
با خداوندانِ ما کرد آنچہ کرد!

پاش پاش از ضربتش لات و منات
انتقام از وے بگیر اے کائنات!

دل بغائب بستہ و از حاضر گسست
نقشِ حاضر را فسونِ او شکست

دیدہ بر غائب فرو بستن خطاست
آنچہ اندر دیدہ می ناید کجاست!

پیشِ غائب سجدہ بردن کوری است
دینِ نو کور است و کوری دوری است

خم شدن پیشِ خدائے بے جہات!
بندہ را دزدے نہ بخشد ایں صلوٰت!

مذہبِ او قاطعِ ملک و نسب — از قریش و منکر از فضلِ عرب!
در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خواں نشست!
قدرِ احرارِ عرب نشناختہ — با کلفتانِ حبش در ساختہ
احمراں با اسوداں آمیختند — آبروئے دودمانے ریختند!
ایں مساوات! ایں مواخات! عجمی است — خوب می دانم کہ سلماںؓ مزدکی است
ابنِ عبداللہ فریبش خوردہ است — رستخیزے بر عرب آوردہ است!
عترتِ ہاشم ز خود مہجور گشت — از دو رکعت چشمِ شاں بے نور گشت
عجمی را اصلِ عدنانی کجاست — گنگ را گفتارِ سحبانی کجاست
چشمِ خاصانِ عرب گر دیدہ کور — بر نیائی اے زہیرؓ از خاکِ گور؟

اے تو ما را اندریں صحرا دلیل
بشکن افسونِ نوائے جبرئیل!

باز گوئے سنگِ اسود باز گوئے — آنچہ دیدیم از محمدؐ باز گوئے
اے ہبل! اے بندہ را پوزش پذیر — خانۂ خود را ز بے کیشاں بگیر
گلۂ شاں را اگر گاں کن سبیل — تلخ کن خرمائے شاں را بر نخیل!

کلفت: فربہ دیدگل۔ سلمان: حضرت سلمان فارسی۔ عدنان: جدِ عرب۔
سحبان: یکے از فصیحانِ عرب۔ زہیرؓ: شاعرِ مشہورِ عرب۔

صرصرے وہ باہوائے بادیہ　　اَنَّھُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِیَہ

اے منات اے لات ازیں منزل مرو　　گر ز منزل می روی از دل مرو

اے ترا اندر دو چشم ما وثاق

مہلتے اِنْ کُنْتِ اَزْمَعْتِ الْفِرَاق

اَنَّھُمْ اَعْجَازُ الخ آیہ قرآنیہ

اِنْ کُنْتِ اَزْمَعْتِ الْفِرَاق　پارہ از شعر امرالقیس یعنی مہلتے بدہ اگر قصد جدائی کردہ

فلکِ عطارد

زیارتِ ارواحِ جمال الدین افغانی وسعید حلیم پاشا

مشتِ خاکے کارِ خود را بردہ پیش
در تماشائے تجلی ہائے خویش!

یا من افتادم بدامِ ہست و بود
یا بدامِ من اسیرِ آمد و جود!

اندریں نیلی تتق چاک از من است؟
من ز افلاکم کہ افلاک از من است؟

یا ضمیرم را فلک در بر گرفت
یا ضمیرِ من فلک را در گرفت!

اندرون است ایں کہ بیرون است؟ چیست؟
آنچہ می بینید نگہ چون است؟ چیست؟

پر زنم بر آسمانے دیگرے
پیشِ خود بینم جہانے دیگرے

عالمے با کوہ و دشت و بحر و بر
عالمے از خاکِ ما دیرینہ تر

عالمے از ابرکے بالیدہ
دستبردِ آدمے نادیدہ

نقشہا نابستہ بر لوحِ وجود
خردہ گیرِ فطرت آنجا کس نبود!

من بہ وی گفتم ایں صحرا خوش است
دلکشاں شورشِ دریا خوش است

من نیابم از حیات این جانشان — از کجا می آید آواز اذان؟
گفت رومی "این مقام اولیاست — آشنا این خاکدان با خاک ما ست
بوالبشر چون رخت از فردوس بست — یک دو روزے اندریں عالم نشست
این فضا ہا سوز آہش دیدہ است — نالہ ہاے صبحگاہش دیدہ است
زائران این مقام ارجمند — پاک مردان از مقامات بلند
پاک مردان چون فضیل و بوسعید — عارفان مثل جنید و بایزید

خیز تا ما را نماز آید بدست
یک دو دم سوز و گداز آید بدست"

رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام — مقتدی تاتار و افغانی امام
پیر رومی هر زمان اندر حضور — طلعتش برتافت از ذوق و سرور
گفت مشرق زین دو کس بہتر نزاد — ناخن شان عقدہ ہاے ما کشاد
سید السادات مولانا جمال — زنده از گفتار او سنگ و سفال
ترک سالار آن حلیم درد مند — فکر او مثل مقام او بلند

با چنیں مردان دو رکعت طاعت است
ورنه آن کاری که مزدش جنت است"

قرأت آن پیر مرد سخت کوش — سورہ والنجم و آن دشت خموش!

قرأتے کز وے خلیل آید بوجد — روحِ پاک جبرئیل آید بوجد!
دل از و در سینہ گردد نا صبور — شورِ الا اللہ خیزد از قبور!
اضطرابِ شعلہ بخشد دود را — سوز و مستی می دہد داؤد را

آشکار اہرمن غیاب از قرأتش
بے حجاب اُم الکتاب از قرأتش!

من زجا برخاستم بعد از نماز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز
گفت رومی "ذرۂ گردوں نورد! — در دلِ او یک جہانِ سوز و درد!
چشم جز بر خویشتن بکشادۂ — دل بکس ناوادۂ آزادۂ

تند سیر اندر فراخائے وجود
من ز شوخی گویم اورا زندہ رود"

افغانی

زندہ رود! از خاکدانِ ما بگوے — از زمین و آسمانِ ما بگوے
خاکی و چون قدسیاں روشن بصر!
از مسلماناں بدہ ما را خبر!

زندہ رود

در ضمیرِ ملتِ گیتی شکن
دیدہ ام آویزشِ دین و وطن!

روح در تن مُردہ از ضعفِ یقیں
ناامید از قوتِ دینِ مبیں

ترکِ ایران و عرب مستِ فرنگ
ہر کسے را در گلو شستِ فرنگ

مشرق از سلطانیِ مغرب خراب
اشتراک از دین و ملت بردہ تاب!

افغانی

دین و وطن

لُردِ مغرب آں حریفِ پا مکر و فن
اہلِ دیں را داد تعلیمِ وطن

او بفکرِ مرکز و تو در نفاق
بگذر از شام و فلسطین و عراق

تو اگر داری تمیزِ خوب و زشت
دل نہ بندی با کلوخ و سنگ و خشت

چیست دیں برخاستن از روئے خاک
تا ز خود آگاہ گردد جانِ پاک!

می نگنجد آنکه گفت اللہ ھُو
در حد و این نظام چار سُو

پرتو کہ از خاک دمد خیزد ز خاک
حیف اگر در خاک میرد جانِ پاک!

گرچہ آدم بر دمید از آب و گل
رنگ و نم چوں گل کشید از آب و گل

حیف اگر در آب و گل غلطد مدام
حیف اگر بر تر نپرد زیں مقام

گفت تن در شو بخاکِ رہگذر
گفت جاں پہنائے عالم را نگر!

جاں نگنجد در جہات اے ہوشمند
مردِ حُر بیگانہ از ہر قید و بند

حُر ز خاکِ تیرہ آید در خروش
زانکہ از بازاں نیاید کار موش!

آں کفِ خاکے کہ نامیدی وطن
ایں کہ گوئی مصر و ایران و یمن

با وطن اہلِ وطن را بستگی است
زانکہ از خاکش طلوعِ ملتے است

اندریں نسبت اگر داری نظر
نکتۂ بینی ز مو باریک تر

گرچہ از مشرق بر آید آفتاب
با تجلی ہائے شوخ و بے حجاب

در تب و تاب است از سوزِ دروں
تا ز قید شرق و غرب آید بروں

بر دمد از مشرقِ خود جلوہ مست
تا ہمہ آفاق را آرد بدست!

فطرتش از مشرق و مغرب بری است
گرچہ او از روئے نسبت خاوری است!

اشتراک و ملوکیت

صاحبِ سرمایہ از نسلِ خلیلؑ
یعنی آں پیغمبرِ بے جبرئیل

زانکہ حق و باطلِ او مضمر است
قلبِ او مومن دماغش کافر است

غربیاں گم کردہ اند افلاک را
در شکم جویند جانِ پاک را!

رنگ و بو از تن نگیرد جانِ پاک
جز بہ تن کارے ندارد اشتراک

دینِ آں پیغمبرِ حق ناشناس
بر مساواتِ شکم دارد اساس

تا اخوت را مقام اندر دل است
بیخِ او در دل نہ در آب و گل است!

ہم ملوکیت بدن را فربہی است
سینۂ بے نور او از دل تہی است!

مثلِ زنبورے کہ بر گل می چرد
برگ را بگذارد و شہدش برد

شاخ و برگ و رنگ و بوئے گل ہماں
بر جمالش نالۂ بلبل ہماں

از طلسمِ رنگ و بوئے او گذر
ترکِ صورت گوئے در معنی نگر

مرگِ باطن گرچہ دیدن مشکل است
گل مخواں او را کہ در معنی گل است!

صاحبِ سرمایہ - کارل مارکس مصنف کتاب 'سرمایہ' کہ اصولِ اشتراک را درین کتاب وضع کردہ

هر دو را جان ناصبور و ناشکیب
هر دو یزداں ناشناس آدم فریب!

زندگی ایں را خروج آں را خلاج
در میانِ ایں دو سنگ آدم زجاج!

ایں بہ علم و دین و فن آرد شکست
آں برد جاں را ز تن ناں را ز دست

غرق دیدم ہر دو را در آب و گل
ہر دو را تن روشن و تاریک دل!

زندگانی سوختن با ساختن
در گلے تخمِ دلے انداختن!

سعید حلیم پاشا

شرق و غرب

غربیاں را زیرکی سازِ حیات
شرقیاں را عشق راز کائنات

زیرکی از عشق گردد حق شناس
کارِ عشق از زیرکی محکم اساس

عشق چوں با زیرکی ہمدم شود
نقشبندِ عالمِ دیگر شود

خیز و نقشِ عالمِ دیگر بنہ
عشق را با زیرکی آمیزدہ

شعلۂ افسردگیاں نم خوردہ ایست
چشمِ شاں صاحب نظر دل مردہ ایست!

زخمہا خوردند از شمشیرِ خویش
بسمل افتادند چوں نخچیرِ خویش!

سوز و مستی را مجو از تاکِ شاں — عصرِ دیگر نیست در افلاکِ شاں!

زندگی را سوز و ساز از نارِ تست
عالمِ نو آفریدن کارِ تست!

مصطفیٰ کو از تجدد می سرود — گفت نقشِ کہنہ را باید زدود
تو نگردد کعبہ را از خاکِ حیات — گر ز افرنگ آیدش لات و منات
ترک را آہنگِ نو در چنگ نیست — تازہ اش جز کہنہ افرنگ نیست
سینۂ او را دمے دیگر نبود — در ضمیرش عالمے دیگر نبود
لاجرم با عالمِ موجود ساخت — مثلِ موم از سوزِ ایں عالم گداخت
طرفگیہا در نہادِ کائنات — نیست از تقلید تقویمِ حیات
زندہ دل خلّاقِ اعصار و دہور — جانش از تقلید گردد بے حضور
چوں مسلماناں اگر داری جگر — در ضمیرِ خویش در قرآں نگر
صد جہانِ تازہ در آیاتِ اوست — عصرہا پیچیدہ در آناتِ اوست
یک جہانش عصرِ حاضر را بس است — گیر اگر در سینہ دل معنی رس است
بندۂ مومن ز آیاتِ خداست — ہر جہاں اندر برِ او چوں قباست!
چوں کہن گردد جہانے در برش — می دہد قرآں جہانے دیگرش

'مصطفیٰ': مراد مصطفیٰ کمال

زندہ رود

زورقِ ما خاکیاں بے ناخداست
کس نداند عالمِ قرآں کجاست!

افغانی

عالمے در سینۂ ما گم ہنوز
عالمے در انتظارِ قُم ہنوز

عالمے بے امتیازِ خون و رنگ
شامِ او روشن تر از صبحِ فرنگ

عالمے پاک از سلاطینِ وعبید
چوں دلِ مومن کرانش ناپدید

عالمے رعنا کہ فیضِ یک نظر
تخمِ او افگند در جانِ عمر!

لایزال و واردا تش نو بنو
برگ و بارِ محکماتش نو بنو

باطن او از تغیر بے غمے
ظاہرِ او انقلابِ ہر دمے

اندرونِ تست آں عالم نگر
می دہم از محکماتِ او خبر!

محکماتِ عالمِ قرآنی

۱۔ خلافتِ آدم

در دو عالم ہر کجا آثارِ عشق
ابنِ آدم سرّے از اسرارِ عشق

سرِّ عشق از عالمِ ارحام نیست
او ز شام و حام و روم و شام نیست

کوکبِ بے شرق و غرب و بے غروب
در مدارش نے شمال و نے جنوب

حرفِ اِنّی جاعِلٌ تفسیرِ او
از زمین تا آسمان تفسیرِ او

مرگ و قبر و حشر و نشر احوالِ اوست
نور و نار آں جہانِ اعمالِ اوست

او امام و او صلوات و او حرم
او مداد و او کتاب و او قلم!

خردہ خردہ غیب او گردد حضور
نے حدود او را نہ ملکش را ثغور

از وجودش اعتبارِ ممکنات
اعتدالِ او عیارِ ممکنات

من چہ گویم از یمِ بے ساحلش
غرقِ اعصار و دہور اندر دلش!

آنچہ در آدم بگنجد عالم است
آنچہ در عالم نگنجد آدم است!

آشکارا مہر و مہ از جلوتش
نیست رہ جبریل را در خلوتش!

برتر از گردوں مقامِ آدم است
اصلِ تہذیب احترامِ آدم است

زندگی را نے ندانی کہ چیست؟ عشقِ یک دل بیں و تمنائے دوئی است!
مرد و زن را بستۂ یک دیگر اند کائناتِ شوق را صورت گر اند!
زن نگہ دارندۂ نارِ حیات فطرتِ او لوحِ اسرارِ حیات
آتشِ ما را بجانِ خود زند جوہرِ آدم ز خاکِ ما کند
در ضمیرش ممکناتِ زندگی از تب و تابش ثباتِ زندگی
شعلۂ کز وے شرر ہا در گسست جانِ تن بے سوزِ او صورت نبست
ارجِ ما از ارجمندیہائے او ماہ سیما از نقشبندیہائے او

حق ترا داد است اگر تابِ نظر
پاکبازی شو قدیمیت او را نگر

اے ز دینت عصرِ حاضر بردہ تاب فاش گویم با تو اسرارِ حجاب
ذوقِ تخلیق آتشے اندر بدن از فروغِ او فروغِ انجمن!
ہر کہ بردارد ازیں آتش نصیب سوزد و سازِ خویش را گردد رقیب
ہر زماں بر نقشِ خود بندد نظر تا نگیرد روحِ او نقشِ دگر
مصطفیٰ اندر حرا خلوت گزید مدتے جز خویشتن کس را ندید

نقشِ ما را در دلِ او ریختند — ملّتے از خلوتش انگیختند
می توانی منکرِ یزداں شدن — منکر از شانِ نبی نتواں شدن
گرچہ داری جانِ روشن چوں کلیم — ہست افکارِ تو بے خلوت عقیم!

از کم آمیزی تخیل زندہ تر
زندہ تر جوینده تر یابنده تر!

علم و ہم شوق از مقاماتِ حیات — ہر دمی گیرد نصیب از واردات!
علم از تحقیق لذت می برد — عشق از تخلیق لذت می برد
صاحبِ تحقیق را جلوت عزیز — صاحبِ تخلیق را خلوت عزیز
چشمِ موسیٰ خواست دیدارِ وجود — ایں ہمہ از لذتِ تحقیق بود
لن ترانی نکتہ ہا دارد دقیق — اندکے گم شو دریں بحرِ عمیق
ہر حجابے پردہ آثارِ حیات — چشمہ زارش ز ضمیرِ کائنات
در نگر ہنگامہ آفاق را — ز حمتِ جلوت مدہ خلّاق را

حفظِ ہر نقشِ آفریں از خلوت است
خاتمِ او را نگیں از خلوت است

۲۔ حکومتِ الٰہی

بندۂ حق بے نیاز از ہر مقام — نے غلام او را نہ او کس را غلام
بندۂ حق مردِ آزاد است و بس — ملک و آئینش خدا داد است و بس
رسم و راہ و دین و آئینش ز حق — زشت و خوب و تلخ و نوشینش ز حق
عقلِ خود بیں غافل از بہبودِ غیر — سودِ خود بیند نہ بیند سودِ غیر
وحیِ حق بینندۂ سودِ ہمہ — در نگاہش سود و بہبود ہمہ
عادل اندر صلح و ہم اندر مصاف — وصل و فصلش لا یراعی لا یخاف
غیرِ حق چوں ناہی و آمر شود — زور در بر ناتواں قاہر شود

زیر گردوں آمری از قاہری است
آمری از ماسوی اللہ کافری است

قاہرِ آمر کہ باشد پختہ کار — از قوانیں گردِ خود بندد حصار
جُرّہ شاہیں تیز چنگ و زود گیر! — صعوہ را در کار با گیسو دمشیر
قاہری را شرع و دستوری دہد — بے بصیرت سرمہ با کوری دہد
حاصلِ آئین و دستورِ ملوک! — وہ خدایاں قسمتِ دہقاں چو دوک!

لا یراعی لا یخاف نہ رعایت می کند نہ خوف از کسے دارد

وائے بر دستورِ جمہورِ فرنگ
مردہ ترسد مردہ از صورِ فرنگ!

حقہ بازاں چوں سپہرِ گرد گرد
از امم برتختہ رخو دچیدہ نرد!

شاطراں ایں گنج و رآں رنج بر
ہر زماں اندر کمینِ یک دگر

فاش باید گفت سرِ دلبراں
تا متاعِ دایں ہمہ سودا گراں!

دیدہ ہا بے نم ز حبِ سیم و زر
مادراں را بارِ دوشش آمد پسر

وائے بر قومے کہ از بیمِ ثمر
می برد نم راز اندامِ شجر!

تا نیارد زخمہ از تارش سرود
می کُشد نا زادہ را اندر وجود!

گرچہ دارد شیوہ ہائے رنگ رنگ
من بجز عبرت نگیرم از فرنگ!

اے بہ تقلیدش اسیر آزاد شو
دامنِ فرآں بگیر آزاد شو!

۳ - ارضِ ملکِ خداست

سر گذشتِ آدم اندر شرق و غرب
بہرِ خاکے فتنہ ہائے حرب و ضرب!

یک عروس و صد ہبر او ما ہمہ
آں فسونگر بے ہمہ ہم با ہمہ!

عشوہ ہائے او ہمہ مکر و فن است
نے از انِ تو نہ از آنِ من است!

در نسازد با تو ایں سنگ و حجر
ایں نہ اسبابِ حضر تو در سفر!

اختلاط خفتہ و بیدار چیست؟ ثابتے را کار با سیار چیست؟
حق زمیں را جز متاعِ ما نگفت این متاعِ بے بہا مفت است مفت
دہ خدایا یک تکہ از من پذیر رزق و گور از وے بگیر او را بگیر
صحبتش تا کے تو بود و او نبود تو وجود و او نمودِ بے وجود
تو عقابی طائفِ افلاک شو بال و پر بخشا و پاک از خاک شو

باطنِ الارض للہ ظاہر است
ہر کہ این ظاہر نہ بیند کافر است

من نگویم در گذر از کاخ و کوے دولت است این جہانِ رنگ و بوے
دانہ دانہ گوہر از خاکش بگیر صید چوں شاہیں ز افلاکش بگیر
تیشۂ خود را بکہسارش بزن نولے از خود گیر بر نارش بزن
از طریقِ آذری بیگانہ باش بر مرادِ خود جہان تو تراش!
دل برنگ و بوے کاخ و کو مدہ دل حریمِ اوست جز با او مدہ!
مُردنِ بے برگ و بے گور و کفن؟ گم شدن در نقرہ و فرزند و زن!
ہر کہ حرفے لا الٰہ از بر کند عالمے را گم بجوشش اندر کند

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست
فقر سلطانی است رہبانی کجاست

۴۔ حکمت خیرِ کثیر است

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر — هر کجا این خیر را بینی بگیر

علم حرف و صوت را شهپر دہد — پاکیِ گوہر بہ ناگوہر دہد

علم را بر اوجِ افلاک است رہ — تا ز چشمِ مہر بر کندد نگہ

نسخۂ او نسخۂ تفسیرِ کُل — بستۂ تدبیرِ او تقدیرِ کُل

دشت را گوید حبابے دہ دہد — بحر را گوید سرابے دہ دہد!

چشمِ او بر واردات کائنات — تا بہ بیند محکمات کائنات

دل اگر بندد بہ حق پیغمبری است — در زحق بیگانہ گردد کافری است!

علم را بے سوزِ دل خوانی شر است — نورِ او تاریکیِ بحر و بر است!

عالمے از عنصرِ او کور و کبود — فرد و نیش برگ ریزِ ہست و بود

بحر و دشت و کوہسار و باغ و راغ — از بمِ طیارہ او داغ داغ!

سینۂ افرنگ را نالے ز دست — لذتِ شبخون و یلغارے ز دست

سیرِ او از دشت و دامن رام را — می برد سرمایۂ اقوام را!

قوتش ابلیس را یارے شود — نور ناراز صحبتِ نارے شود

کشتنِ ابلیس کارے مشکل است — زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است!
خوشتر آں باشد مسلمانش کنی — کشتۂ شمشیرِ قرآنش کنی
از جلالِ بے جمالے الاماں! — از فراقِ بے وصالے الاماں!
علمِ بے عشق است از طاغوتیاں — علم با عشق است از لاہوتیاں!
بے محبت علم و حکمت مردہ — عقل تیرے بر ہدف ناخوردہ

کور را بینندہ از دیدار کن
بولہب را حیدرِ کرار کن!

زندہ رود

محکماتش را نمودی از کتاب — ہست آں عالم ہنوز اندر حجاب!
پردہ را از چہرہ نکشاید چرا — از ضمیرِ ما برون ناید چرا
پیشِ ما یک عالمِ فرسودہ ایست — ملت اندر خاکِ او آسودہ ایست

رفت سوزِ سینۂ تاتار و کرد
یا مسلماں مُرد یا قرآں بمرد!

سعید حلیم پاشا

دینِ حق از کافری رسوا تر است — زانکہ ملّا مومنِ کافر گر است!
شبنم ما در نگاہِ مایم است — از نگاہِ او یم ما شبنم است!
از شگرفیہائے آں قرآں فروش — دیدۂ ما روح الامیں را در خروش!
زانسوئے گردوں دلش بیگانہ — نزدِ او امّ الکتاب افسانہ!
بے نصیب از حکمتِ دینِ نبیؐ — آسمانش تیرہ از بے کوکبی!
کم نگاہ و کور ذوق و سہل زہ گرد — ملّت از قال و اقولش فرد فرد!
مکتب و ملّا و اسرارِ کتاب — کورِ ما در زاد و نورِ آفتاب!

دینِ کافر فکر و تدبیرِ جہاد
دینِ ملّا فی سبیل اللہ فساد!

مردِ حق جانِ جہانِ چار سوئے — آں بخلوت رفتہ را از من بگوئے
اے ز افکارِ تو مومن را حیات — از نفسہائے تو ملّت را ثبات
حفظِ قرآنِ عظیم آئینِ تست — حرفِ حق را فاش گفتن دینِ تست

تو کلیمی چند باشی سرنگوں
دستِ خویش از آستیں آور بروں

سرگذشتِ ملتِ بیضا بگوے
با غزالاں از وسعتِ صحرا بگوے

فطرت تو مستنیر از مصطفیٰ است
باز گو آخر مقامِ ما کجاست؟

مردِ حق از کس نگیرد رنگ و بُو
مردِ حق از حق پذیرد رنگ و بُو

ہر زماں اندر پیش جانے دگر
ہر زماں او را چو حق شانے دگر

راز ہا با مردِ مومن باز گوے
شرحِ رمزِ کُلَّ یَوْمٍ باز گوے

جز حرم منزل ندارد کارواں
غیرِ حق در دل ندارد کارواں

من نمی گویم کہ راہش دیگر است
کاروانِ دیگر نگاہش دیگر است

افغانی

از حدیثِ مصطفیٰ داری نصیب؟
دینِ حق اندر جہاں آمد غریب

با تو گویم معنیٔ ایں حرفِ بکر
غربتِ دیں نیست فقرِ اہلِ ذکر

کُلَّ یَوْمٍ تلمیح بآیہ کُلَّ یَوْمٍ ھُوَ فِی شَانٍ
غریب تلمیح بحدیث اَلْاِسْلَامُ جَآءَ غَرِیْبًا الخ

بہر آں مردے کہ صاحب جستجو است
غربتِ دیں ندرتِ آیاتِ اوست

غربتِ دیں ہر زماں نوعِ دگر
نکتۂ او دریاب اگر داری نظر

دل بآیاتِ مبیں دیگر ببند
تا بگیری عصرِ نو را در کمند!

کس نمی داند اسرارِ کتاب
شرقیاں ہم غربیاں در پیچ و تاب

دوستیاں نقشِ نوی انداختند
آب و ناں بردند و دیں در باختند!

حق بہیں حق گوئے و غیر از حق مجوئے
یک دو حرف از من بآں ملت بگوئے

پیغامِ افغانی بامّتِ روسیّہ

منزل و مقصودِ قرآں دیگر است
رسم و آئینِ مسلماں دیگر است

در دلِ او آتشِ سوزندہ نیست
مصطفیٰ در سینۂ او زندہ نیست

بندۂ مومن ز قرآں برنخورد
در ایاغِ او نہ مے دیدم نہ دُرد

خود طلسمِ قیصر و کسریٰ شکست
خود سرِ تختِ ملوکیت نشست!

تا نہالِ سلطنت قوت گرفت
دینِ او نقش از ملوکیت گرفت

از ملوکیت نگه گردد دگر!
عقل و ہوش و رسم و ره گردد دگر!

تو کہ طرحِ دیگرے انداختی
دل ز دستورِ کہن پرداختی

ہمچو ما اسلامیاں اندر جہاں
قیصریت را شکستی استخواں

تا برافروزی چراغے در ضمیر
عبرتے از سرگذشتِ ما بگیر

پاے خود محکم گذار اندر نبرد
گردِ ایں لات و ہبل دیگر مگرد

ملتے می خواہد ایں دنیاے پیر
آنکہ باشد ہم بشیر و ہم نذیر

باز می آئی سوے اقوامِ شرق
بستہ ایامِ تو با ایامِ شرق

تو بجاں افگندۂ سوزے دگر
در ضمیرِ تو شب و روزے دگر!

کہنہ شد افرنگ را آئین و دیں
سوے آں دیرِ کہن دیگر مبیں

کردۂ کارِ خداوندان تمام
بگذر از لا جانبِ الا خرام

در گذر از لا اگر جوینده
تا رہی اثبات گیری زنده

اے کہ می خواہی نظامِ عالمے
جستہ او را اساسِ محکمے؟

داستانِ کہنہ شستی باب باب
فکر را روشن کن از اُمّ الکتاب

با سیہ فاماں یدِ بیضا کہ داد؟
مژدۂ لا قیصر و کسریٰ کہ داد؟

در گذر از جلوہ ہائے رنگ رنگ — خویش را دریاب از ترکِ فرنگ!
گر ز مکرِ غربیاں باشی خبیر — روبہی بگذار و شیری پیشہ گیر
چیست روباہی تلاشِ ساز و برگ — شیرِ مولا جوید آزادی و مرگ
جز بقرآں ضیغمی روباہی است — فقرِ قرآں اصلِ شاہنشاہی است
فقرِ قرآں اختلاطِ ذکر و فکر — فکر را کامل ندیدم جز بذکر
ذکر؟ ذوق و شوق را دادن ادب — کارِ جاں است ایں نہ کارِ کامِ لب
خیز و از وے شعلہ ہائے سینہ سوز — با مزاجِ تو نمی سازد ہنوز

اے شہیدِ شاہدِ رعنائے فکر
با تو گویم از تجلی ہائے فکر

چیست قرآں؟ خواجہ را پیغامِ مرگ — دستگیرِ بندۂ بے ساز و برگ
ہیچ خیر از مردکِ زرکش مجو — لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوا
از ربا آخر چہ می زاید؟ فتن! — کس نداند لذتِ قرضِ حسن!
از ربا جاں تیرہ دل چوں خشت و سنگ — آدمی درندہ بے دندان و چنگ!
رزقِ خود را از زمیں بردن رواست — ایں متاعِ بندہ و ملکِ خداست
بندۂ مومن امیں، حق مالک است — غیرِ حق ہر شے کہ بینی ہالک است

ہالک۔ تلمیح بآیہ شریفہ کُلُّ شَیْءٍ ہَالِکٌ اِلَّا وَجْہَہٗ الخ

رایتِ حق از ملوک آمد نگوں　　قریہا از دخلِ شاں خوار و زبوں

آب و نانِ ما ست از یک مائدہ

دودۂ آدم "کَنَفْسٍ وَّاحِدَۃ"

نقشِ قرآں تا دریں عالم نشست　　نقشہائے کاہن و پاپا شکست

فاش گویم آنچہ در دل مضمر است　　ایں کتابے نیست چیزے دیگر است

چوں بجاں در رفت جاں دیگر شود　　جاں چو دیگر شد جہاں دیگر شود

مثلِ حق پنہاں و ہم پیداست ایں　　زندہ و پایندہ و گویاست ایں

اندرو تقدیرہائے غرب و شرق　　سرعتِ اندیشہ پیدا کن چو برق

با مسلماں گفت جاں بر کف بنہ　　ہر چہ از حاجت فزوں داری بدہ

آفریدی شرع و آئینے دگر　　اندکے با نورِ قرآنش نگر

از بم و زیرِ حیات آگہ شوی

ہم ز تقدیرِ حیات آگہ شوی

محفلِ ما بے مے و بے ساقی است　　سازِ قرآں را نوا ہا باقی است

زخمۂ ما بے اثر افتد اگر　　آسماں دارد ہزاراں زخمہ ور

قریہا از دخل الخ تلمیح بآیہ شریفہ ان الملوک اذا دخلوا الخ　کنفسٍ واحدۃ تلمیح بآیہ شریفہ

ما خلقکم و ما بعثکم الا ہر چہ از حاجت الخ تلمیح بآیہ شریفہ وَیَسْئَلُوْنَکَ مَاذَا یُنْفِقُوْنَ الخ

ذکرِ حق از آستاں آمد غنی — از زمان و از مکاں آمد غنی!
ذکرِ حق از ذکرِ ہر ذاکر جدا است — احتیاجِ روم و شام اورا کجا است
حق اگر از پیشِ ما بردارد ش — پیشِ قومے دیگرے بگذارد ش
از مسلماں دیدہ ام تقلید و ظن — ہر زماں جانم بلرزد در بدن!

ترسم از روزے کہ محرومش کنند
آتشِ خود بر دلِ دیگر زنند!

پیرِ رومی بہ زندہ رودی گوید کہ شعرے بیار

پیرِ رومی آں سراپا جذب و درد — ایں سخن دانم کہ با جانش چہ کرد
از دروں آہے جگر دوزے کشید — اشکِ او رنگیں تر از خونِ شہید
آنکہ تیرش جز دلِ مرداں نہ سفت — سوئے افغانی نگاہے کرد و گفت
دل بخوں مثلِ شفق باید زدن — دست در فتراکِ حق باید زدن
جاں ز امید است چوں جوئے رواں — ترکِ امید است مرگِ جاوداں
باز در من دید و گفت "اے زندہ رود — باد و بیتے آتشِ افگن در وجود
نالۂ ما خستہ و محمل گراں — تلخ تر باید نوائے ساربان

امتحانِ پاک مردان از بلاست — تشنگاں را تشنہ تر کردن رواست
در گذر مثلِ کلیم از رودِ نیل — سوئے آتش گام زن مثلِ خلیل!

نغمہ مردے کہ دارد بوئے دوست
ملتے رامی برد تا کوئے دوست!

غزل زندہ رود

ایں گل و لالہ تو گوئی کہ مقیم اند ہمہ — راہ پیما صفتِ موجِ نسیم اند ہمہ
معنیٔ تازہ کہ جوئیم و نیابیم کجاست — مسجد و مکتب و میخانہ عقیم اند ہمہ
حرفے از خویشتن آموز و دراں حرف بسوز — کہ دریں خانقہ بے سوز کلیم اند ہمہ
از صفا کوشیٔ ایں تکیہ نشیناں کم گوے — موئے ژولیدہ و ناشستہ گلیم اند ہمہ
چہ حرمہا کہ درونِ حرمے ساختہ اند — اہلِ توحید یک اندیش و دو نیم اند ہمہ

مشکلِ ایں نیست کہ بزم از سرِ ہنگامہ گذشت
مشکلِ ایں است کہ بے نقل و ندیم اند ہمہ

فلک زہرہ

فلکِ زہرہ

درمیانِ ماہ و نورِ آفتاب — از فضائے تو بتو چندیں حجاب!
پیشِ ما صد پردہ را آدیختند — جلوہ ہائے آتشیں آمیختند
تا ز کم سوزی شود دل سوز تر — سازگار آید بشاخ و برگ و بر
از تب او در عروقِ لالہ خوں — آبجو از رقصِ او سیماب گوں
ہم چناں از خاک خیزد جانِ پاک — سوئے بے سوئی گریزد جانِ پاک
در رہِ او مرگ و حشر و حشر و مرگ — جز تب و تابے ندارد ساز و برگ
در فضائے صد سپہرِ نیلگوں — غوطہ پیہم خوردہ باز آید بروں
خود حریمِ خویش را ابراہیمِ خویش — چوں ذبیح اللہ در تسلیمِ خویش!
پیشِ او نہ آسماں نہ خیز است — ضربتِ او از مقامِ حیدر است
ایں ستیزِ دمبدم پاکش کند — محکم و سیار و چالاکش کند!
می کند پرواز در پہنائے نور — مخلبش گیرندہ جبریلِ حور!

تا ز ما زاغ البصر گیرد نصیب
ہم مقامِ عبدہٗ گردد رقیب!

ما زاغ البصر، تلمیح بآیۂ شریفہ ما زاغ البصر وما طغیٰ

از مقامِ خود نمی‌دانم کجاست
این قدر دانم کہ از یاراں جداست

اندرونم جنگ بے خیل و سپہ
بینید آں کو ہم چو من دارد نگہ

بے خبر مرداں ز رزمِ کفر و دیں
جانِ من تنہا چو زین العابدینؓ!

از مقام در راہ کس آگاہ نیست
جز نوائے من چراغِ راہ نیست!

غرقِ دریا طفلک و برنا و پیر
جاں بساحل بردہ یک مردِ فقیر!

بر کشیدم پردہ ہائے این و ثاق
ترسم از وصل و بنالم از فراق!

وصل اگر پایانِ شوق است الحذر
اے خنک آہ و فغانِ بے اثر!

راہ رو از جادہ کم گیرد چراغ
گر بجانش سازگار آید فراغ

آں دلے دارم کہ از ذوقِ نظر
ہر زماں خواہد جہانے تازہ تر!

رومی از احوالِ جانِ من بگیر
گفت "می خواہی دگر عالم بگیر!"

عشق شاطر ما بدستش مہرہ ایم
پیش ہر گردے سوادِ ہر دہ ایم

عالمے از آب و خاک او را قوام
چوں حرم اندر غلافِ مشک فام

بانگِ او پردہ سوز و پردہ دار
از درونِ میغ و ماغ او گذر

اندرو بینی خدایانِ کہن
می شناسم من ہمہ را تن بہ تن

لعل و مروارید و یعوق و نسر و فرس
رم خن و لات و منات و عزیٰ و عزر

بر قیامِ خویش می آرد دلیل
از مزاجِ ایں زمانِ بے خلیل"

مجلس خدایانِ اقوامِ قدیم

آں ہوائے تند و آں شبگوں سحاب
برق اندر ظلمتش گم کردہ تاب

قلزمے اندر ہوا آویختہ
چاک دامان و گہر کم ریختہ!

ساحلش ناپید و موجش گرم خیز
گرم خیز و با ہوا با کم ستیز!

رومی و من اندر آں دریائے قیر
چوں خیال اندر شبستانِ ضمیر!

او سفرہا دیدہ و من نو سفر
در دو چشمم ناصبور آمد نظر

ہر زماں گفتم نگاہم نارساست
آں دگر عالم نمی بینم کجاست

تا نشانِ کوہسار آمد پدید
جوئبار و مرغزار آمد پدید!

کوہ و صحرا صد بہار اندر کنار
مشکبار آمد نسیم از کوہسار!

نغمہ ہائے طائرانِ ہم نفس
چشمہ زار و سبزہ ہائے نیم رس

تن ز فیضِ آں ہوا پایندہ تر
جانِ پاک اندر بدن بالندہ تر

از سرِ کہ پارہ کردم نظر
خرم آں کوہ و کمر آں دشت و در!

وادیٔ خوش بے نشیب و بے فراز
آبِ خضر آرد بخاکِ او نیاز

اندریں وادی خدایانِ کہن
آں نمد اے مصر و ایں رب الیمن

آں ز ارباب عرب ایں از عراق
ایں الہ الوصل و آں رب الفراق

ایں ز نسلِ مہر و داماد و پسر
آں بہ زوجِ مشتری دارد نظر

آں سیکے در دستِ او تیغِ دو رو
واں دگر پیچیدہ مارے در گلو

ہر یکے ترسندہ از "ذکرِ جمیل"
ہر یکے آزردہ از ضربِ خلیل

گفت مرد و خ "آدم از یزداں گریخت
از کلیسا و حرم نالاں گریخت

تا بیفزاید بادراک و نظر
سوئے عہدِ رفتہ باز آید نگر!

می برد لذت ز آثارِ کہن
از تجلی ہائے ما دارد سخن!

روزگار افسانۂ دیگر کشود
می وزد زاں خاکداں بادِ مراد!"

بعل از فرطِ طرب خوش می سرود
بر خدایاں رازہائے ما مکشود!

نغمۂ بعل

آدم ایں نیلی تتق را بر درید — آنسوے گردوں خدائے را ندید
در دلِ آدم بجز افکار چیست — ہمچو موج ایں سر کشید و آں رسید!
جانش از محسوس می گیرد قرار — بو کہ عہدِ رفتہ باز آید پدید
زندہ باد افرنگیِ مشرق شناس — آنکہ ما را از لحد بیروں کشید!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

در نگر آں حلقۂ وحدت شکست — آلِ ابراہیم بے ذوقِ الست!
صحبتش پاشیدۂ جامش ریز ریز — آنکہ بود از بادۂ جبریل مست!
مردِ حر افتاد در بندِ جہات — با وطن پیوست و از یزداں گسست!
خونِ او سرد از شکوہِ دیریاں — لاجرم پیرِ حرم زنار بست!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

در جہاں باز آمد ایامِ طرب — دیں ہزیمت خوردہ از ملک و نسب!
از چراغِ مصطفیٰ اندیشہ چیست؟ — زانکہ او را پف زند صد بولہب!
گرچہ می آید صدائے لا الٰہ — آنچہ از دل رفت کے ماند بہ لب!

اہرمن را زندہ کرد افسونِ غرب روزِ یزداں زرد رُو از بیمِ شب!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

بندۂ دیں از گردنش باید کشود بندۂ ما بندۂ آزاد بود
تا صلوات او را گراں آید ہمے رکعتے خواہیم آں ہم بے سجود
جذبہ ہا از نغمہ می گردد بلند پس چہ لذت در نمازِ بے سرود!
از خداوندے کہ غیب او را سزد خوشتر آں دیوے کہ آید در شہود!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

فرو رفتن بدریائے نیل و دیدن ارواح فرعون و کشنر را

پیرِ رومِ آں صاحبِ ذکرِ جمیل ضربِ او را اسطوتِ ضربِ خلیل
ایں غزل در عالمِ مستی سرود
ہر خدا سے کہنہ آمد در سجود!

غزل

"باز بر رفتہ و آیندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد

عشق بر ناقۂ ایام کشد محمل خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جہاں بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جہاں کردہ سراُو داری
پس نخستیں سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش و دلِ من لات و منات است ببے
گفت این بتکدہ را زیر و زبر باید کرد"

باز با من گفت "برخیز اے پسر
جز بدا نامم میاویز اے پسر

آں کہستاں آں جبالِ بے کلیم
آنکہ از برف است چوں انبارِ سیم!

در پس او قلزمِ الماس گوں
آشکارا تر درونش از بروں!

نے بموج و نے بسیل او را خلل
در مزاجِ او سکونِ لم یزل

ایں مقامِ سرکشانِ زور مست
منکرانِ غائب و حاضر پرست!

آں یکے از شرق و آں دیگر ز غرب
ہر دو با مردانِ حق در حرب و ضرب!

آں یکے بر گردنش چوبِ کلیم
واں دگر از تیغ در دستے دو نیم!

هر دو فرعون ایں صغیر و آں کبیر
هر دو در آغوشِ دریا تشنه میر!

هر کسے با تلخیٔ مرگ آشناست
مرگِ جباراں ز آیاتِ خداست!

در پئے من پا بنه از کس مترس
دست در دستم بده از کس مترس

سینهٔ دریا چو موسیٰ بر درم
من ترا اندر ضمیرِ او برم"

بحر بر ما سینهٔ خود را کشود
یا هوا بود و چو آبے وا نمود

قعرِ او یک وادیٔ بے رنگ و بو
وادیٔ "تاریکیٔ او تو بتو

پیرِ رومی سورهٔ طٰه بخواند
زیرِ دریا ماهتاب آمد فرود!

کوه هاے خفته و عریان و سرد
اندراں سرگشته و حیراں دو مرد!

سوئے رومی یک نظر نگریستند
باز سوے یک دگر نگریستند

گفت فرعون ایں سحر! ایں جوے نور!
از کجا ایں صبح و ایں نورِ ظهور!

رومی

هر چه پنهان است از دیده پیداست
اصلِ ایں نور از یدِ بیضاست!

فرعون

آہ نقدِ عقل و دیں در باختم
دیدم و ایں نور را نشناختم!

اے جہاں داراں سوئے من بنگرید
اے نیاں کاراں سوئے من بنگرید!

وائے قومے از ہوس گردیدہ کور
می برد لعل و گہر از خاکِ گور!

پیکرے کو در عجائب خانہ ایست
بر لبِ خاموشِ او افسانہ ایست!

از ملوکیت خبرہا می دہد
کور چشماں را نظرہا می دہد

چیست تقدیرِ ملوکیت؟ شقاق
محکمی جستن تدبیرِ نفاق!

از بد آموزی زبوں تقدیرِ ملک
باطل و آشفتہ تر تدبیرِ ملک!

باز اگر بینم کلیم اللہ را
خواہم از وے یک دلِ آگاہ را

رومی

حاکمی بے نورِ جاں خام است خام
بے یدِ بیضا ملوکیت حرام

حاکمی از ضعفِ محکوماں قوی است
بیخش از حرمانِ محروماں قوی است!

تاج از باج است و از تسلیم باج مرد اگر سنگ است میگردد زجاج!

فوج و زندان و سلاسل لرزنی است
او ست حاکم کز چنین ساماں غنی است

ذوالخرطوم

مقصدِ قومِ فرنگ آمد بلند از پئے لعل و گہر گورے نکند
سرگذشتِ مصر و فرعون و کلیم می تواں دیدن ز آثارِ قدیم!

علم و حکمت کشفِ اسرار است و بس
حکمتِ بے جستجو خوار است و بس

فرعون

قبرِ ما را علم و حکمت بر کشود
لیکن اندر تربتِ مہدی چہ بود؟

نمودار شدن درویش سودائی

برق بے تابانہ رخشید اندر آب
موجہا بالید و غلطید اندر آب

بوے خوش از گلشنِ جنت رسید
روحِ آں درویشِ مصر آمد پدید

در صدف از سوزِ او گوہر گداخت
سنگ اندر سینۂ کشمر گداخت

گفت "اے کشمر اگر داری نظر
انتقامِ خاکِ درویشے نگر!

آسماں خاکِ ترا گوید نداد
مرقدے جز در بمِ شور بے نداد"

باز حرف اندر گلوے او شکست
از لبش آہے جگر تابے گسست!

گفت "اے روحِ عرب بیدار شو
چوں نیاگاں خالقِ اعصار شو!

اے فواد اے فیصل اے ابنِ سعود
تا کجا بر خویش پیچیدن چو دود!

زندہ کن در سینۂ آں سوزے کہ رفت
در جہاں باز آور آں روزے کہ رفت!

خاکِ بطحا خالدے دیگر بزاے
نغمۂ توحید را دیگر سراے

اے نخیلِ دشت تو بالندہ تر
بر نخیز داز تو فاروقے دگر؟

اے جہانِ موسمانِ مشک فام
از تو می آید مرا بوے دوام!

زندگانی تا کجا بے ذوقِ سیر
تا کجا تقدیرِ تو در دستِ غیر!

بہر مقامِ خود نیائی تا بکے　　استخوانم در سینے نالد چو نے!

از بلا ترسی؟ حدیثِ مصطفےٰ است

'مرد را روزِ بلا روزِ صفا است'

سارباں یاراں بہ یثرب ما بہ نجد　　آں حدی کو ناقہ را آرد بوجد!

ابر بارید از زمیں ہا سبزہ رُست　　می شود شاید کہ پائے ناقہ سُست!

جانم از دردِ جدائی در نفیر　　آں رہے کو سبزہ کم دارد بگیر!

ناقہ مستِ سبزہ و من مستِ دوست　　او بدستِ تست و من در دستِ دوست!

آب را کردند بر صحرا سبیل　　بر جبل ہا شستہ اوراقِ نخیل

آں دو آہو در قفائے یک دگر　　از فرازِ تل فرود آید نگر!

یک دم آب از چشمۂ صحرا خورد　　باز سوئے راہ ہمیاباں بگرد!

ریگِ دشت از نم مثالِ پرنیاں　　جادہ بر اشتر نمی آید گراں

حلقہ حلقہ چوں پرِ تیہو غمام　　ترسم از باراں کہ دوریم از مقام!

سارباں یاراں بہ یثرب ما بہ نجد
آں حدی کو ناقہ را آرد بہ وجد!

فلکِ مریخ

اہلِ مریخ

چشم را یک لحظہ بستم اندر آب — اندکے از خود گسستم اندر آب!
رخت بردم زیں جہانے دیگرے — بازمان و با مکانے دیگرے!
آفتابِ ما بآفاقش رسید — روز و شب را نوعِ دیگر آفرید!
تن ز رسم و راہِ جاں بیگانہ ایست — در زمان و از زماں بیگانہ ایست!
جانِ ما ساز و بہر سوئے کہ ہست — وقتِ او خندد بہر روزے کہ ہست!
می نگردد کہنہ از پروازِ روز — روزہا از نورِ او عالم فروز!

روز و شب را گر دشی ہیہم از وست
سیرِ او کن زانکہ ہر عالم از وست!

مرغزارے بر صد گاہ بلند — دور بینِ او ثریا در کمند!
خلوتِ او گنبدِ خضرا ست ایں — یا سوادِ خاکدانِ ما ست ایں؟
گاہ بستم دستِ او در اکرماں — گاہ دیدم در فضائے آسماں!
پیرِ روم آں مرشدِ اہلِ نظر — گفت مریخ است ایں عالم نگر!
چار جانِ ما طلسمِ یک بروست — صاحبِ شہر و دیار و کوہ و کوست!

ساکنانش چوں فرنگاں ذوفنوں
در علوم جان و تن از ما فزوں!

بر زمان و بر مکاں قاہر تراند
زانکہ در علم فضا ماہر تراند

بر وجودش آں چناں پیچیدہ اند
ہر خم و پیچِ فضا را دیدہ اند

خاکیاں را دل بہ بندِ آب و گل
اندریں عالم بدن در بندِ دل!

چوں دلے در آب و گل منزل کند
ہر چہ می خواہد بآب و گل کند

مستی و ذوق و سرور از حکمِ جاں
جسم را غیب و حضور از حکمِ جاں!

در جہانِ ما دو تا آمد وجود
جان و تن؛ آں بے نمود آں با نمود!

خاکیاں را جان و تن مرغ و قفس
فکرِ مریخی یک اندیش است و بس!

چوں کسے را می رسد از فکرِ فراق
چست تر می گردد از سوزِ فراق

یک دو روزے پیشتر از آنِ مرگ
می کند پیشِ کساں اعلانِ مرگ!

جانِ شاں پروردۂ اندام نیست
لاجرم خو کردۂ اندام نیست!

تن بجویش اندر کشیدن کون است
از جہاں خود را کشیدن کون است!

بر تر از فکرِ تو آمد ایں سخن
زاں کہ جانِ تست محکومِ بدن!

رخت ایں جا یک دو دم باید کشاد
ایں چنیں فرصت خدا کس را نداد!

برآمدن انجم شناس مریخی از رصدگاہ

پیر مردے ریش او مانندِ برف
سالہا در علم و حکمت کردہ صرف

تیز بیں مانندِ دانایانِ غرب
کوشش چوں پیرِ ترسایانِ غرب

دیر سال و قامتش بالا چو سرو
طیلسانش تا بسندہ چوں ترکانِ مرو

آشنائے رسم و راہِ ہر طریق
آشکارا از چشمِ او فکرِ عمیق

آدمی را دید و چوں گل بر شگفت
در زبانِ طوسی و خیام گفت

"پیکرِ گل آں اسیرِ چند و چوں
از مقامِ تحت و فوق آمد بروں!

خاک را پرواز بے طیارہ داد
ثابتاں را جوہرِ سیارہ داد!"

نطق وا در کشتِ روانِ چو آبجو
محوِ حیرت بودم از گفتارِ او

ایں ہمہ خواب است یا افسونگری
بر لبِ مریخیاں حرفِ دری!

گفت "بود اندر زمانِ مصطفیٰ
مردے از مریخیانِ با صفا

بر جہانِ چشمِ جہاں بیں را کشاد
دل بہ سیرِ خطۂ آدم نہاد

پر کشود اندر فضاہائے وجود
تا بصحرائے حجاز آمد فرود

آنچہ دید از مشرق و مغرب نوشت
نقشِ او رنگیں تر از باغِ بہشت!

بوده ام من هم بایران و فرنگ — گشته ام در ملک نیل و رود گنگ
دیده ام امریک و هم ژاپون و چین — بهر تحقیق فتوحات زمین
از شب و روز زمین دارم خبر — کرده ام اندر بر و بحرش سفر

پیش ما هنگامه های آدم است
گرچه او از کار ما نامحرم است!

رومی

من ز افلاکم رفیق من ز خاک — سر خوش و ناخورده از گهسار تاک!
مرد بی پروا و نامش زنده رود — مستی او از تماشای وجود!
ما که در شهر شما افتاده ایم — در جهان و از جهان آزاده ایم

در تلاش جلوه های نو بنو
یک زمان ما را رفیق راه شو

حکیمِ مرّیخی

ایں نواحِ مرغزین برخیاست
برخیا نامِ ابوالآباے ماست

فرزندِ مرزاں آں امیرِ کردار زشت
رفت پیشِ برخیا اندر بہشت

گفت "تو ایں جا چساں آسودہ؟
عمرہا محکومِ یزداں بودہ!

از مقامِ تو نکو تر عالمے است
پیشِ او جنّت بہارِ یکدمے است

آں جہاں از ہر جہاں بالاتر است
آں جہاں از لامکاں بالاتر است

نیست یزداں را ازاں عالم خبر
من ندیدم عالمے آزادتر!

نے خداے و نظامِ او دلیل
نے کتاب و نے رسول و جبرئیل!

نے علوم و نے عجوزے اندرو
نے دعاے نے درودے اندرو!"

برخیا گفت "اے فسوں پروردہ از خیر
نقشِ خود را اندراں عالم بریز"

تا ابوالآبا فریبِ او نخورد
حق جہانے دیگرے با ما سپرد

اندریں ملکِ خداوندے گذد
مرغزینِ درسم و آئینش نگر!

گردش در شہرِ مرغدین

مرغدین و آں عمارات بلند — من چہ گویم زاں مقام ارجمند

ساکنانش در سخن شیریں چو نوش — خوب روئے و نرم خوئے و سادہ پوش!

فکرِ شاں بے درد و سوزِ اکتساب — راز دانِ کیمیائے آفتاب!

ہر کہ خواہد سیم و زر گیرد ز نور — چوں نمک گیریم ما از آبِ شور!

خدمت آمد مقصدِ علم و ہنر — کاروبار اکس نمی سنجد بزر!

کس ز دینار و درم آگاہ نیست — ایں تباں را در حرم راہ نیست

بر طبیعت دیو ما شیں چیرہ نیست — آسمانہا از دخانہا تیرہ نیست!

سخت کش دہقاں چو آغوش رزش است — از نہابِ دہ خدایاں ایمن است!

کشت و کارش بے نزاعِ آبجوست — حاصلش بے شرکتِ غیرے ز دست!

اندراں عالم نہ لشکر نے قشوں — نے کسے روزی خورد از کشت و خوں!

نے قلم در مرغدیں گیرد فروغ — از فنِ تحریر و تشہیرِ دروغ

نے بہ بازاراں نہ بے کاراں خروش — نے صدا ہائے گدایاں در گوش!

مرغدین نام شہرے در تبت۔

حکیم مرّیخی

کس دریں جا سائل و محروم نیست
عبد و مولا حاکم و محکوم نیست!

زندہ رود

سائل و محروم تقدیرِ حق است — حاکم و محکوم تقدیرِ حق است
جز خدا کس خالقِ تقدیر نیست — چارۂ تقدیر از تدبیر نیست!

حکیم مرّیخی

گر ز یک تقدیر خوں گردد جگر — خواہ از حق حکمِ تقدیرِ دگر
تو اگر تقدیرِ تو خواہی رواست — زانکہ تقدیراتِ حق لاانتہاست
از صیانِ نقدِ خودی در باختند — نکتۂ تقدیر را نشناختند
رمزِ باریکش بحرفے مضمر است — تو اگر دیگر شوی او دیگر است!
خاک شو تندرِ ہوا سازد ترا — سنگ شو بر شیشہ اندازد ترا!

شبنمی؟ افتندگی تقدیر تست — قلزمی؟ پایندگی تقدیر تست!
هر زماں سازی ہماں لات و منات — از بتاں جوئی ثبات اے بے ثبات؟
تا بخود ناساختن ایمان تست — عالمِ افکارِ تو زندان تست
رنج بے گنج است تقدیرِ ایں چنیں — گنج بے رنج است تقدیرِ ایں چنیں!
اصلِ دیں این است اگر اے بے خبر — می شود محتاج از و محتاج تر!
وائے آں دینے کہ خوابِ آرد ترا — باز در خوابِ گراں دارد ترا!

سحر و افسون است یا دین است ایں؟
حبِ افیون است یا دین است ایں؟

می شناسی طبعِ درّاک از کجاست؟ — سوزِ اندر سینۂ خاک از کجاست؟
قوتِ فکرِ حکیماں از کجاست؟ — طاقتِ ذکرِ کلیماں از کجاست؟
ایں دل و ایں واردات از کیست؟ — ایں فسوں و معجزات از کیست؟
گر می گفتار داری؟ از تو نیست — شعلۂ کردار داری؟ از تو نیست!
ایں ہمہ فیض از بہارِ فطرت است — فطرت از پروردگارِ فطرت است!
زندگانی چیست؟ کانِ گوہر است — تو امینی صاحبِ دیگر است!
طبعِ روشن مردِ حق را آبرو است — خدمتِ خلقِ خدا مقصود و است!
خدمت از سرمایہ پذیری است — مزدِ خدمت عشقِ سوداگری است

همچناں ایں باد و خاک و ابر و کشت
باغ و راغ و کاخ و کوے و سنگ و خشت

اے کہ می گوئی متاعِ ما ز ماست
مردِ ناداں ایں ہمہ ملکِ خداست

ارضِ حق را ارضِ خود دانی بگو
چیست شرحِ آیۂ لَا تُفْسِدُوْا؟

ابنِ آدم دل با بلیسی نہاد
من با بلیسی ندیدم جز فساد!

کس امانت را بکارِ خود نبرد
اے خوش آں کو ملکِ حق با حق سپرد

بردہ چیزے کہ از آنِ تو نیست
داغم از کارے کہ شایانِ تو نیست!

گر تو باشی صاحبِ شے، می سزد
ور نباشی، خود بگو کے می سزد

ملکِ یزداں را بیزداں باز دہ
تا ز کارِ خویش بخشائی گرہ

زیرِ گردوں فقر و مسکینی چراست؟
آنچہ از مولاست می گوئی ز ماست!

بندہ کز آب و گل بیروں نجست
شیشۂ خود را بسنگِ خود شکست!

اے کہ منزل را نمی دانی زرہ
قیمتِ ہر شے ز اندازِ نگہ!

تا متاعِ تست گوہر گوہر است
ورنہ سنگ است از پشیزے کمتر است!

نوعِ دیگر بیں جہاں دیگر شود
ایں زمین و آسماں دیگر شود

لَا تُفْسِدُوْا تلمیح بآیۂ شریفہ لَا تُفْسِدُوْا فِی الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِہَا.

احوالِ دوشیزہ مریخ کہ دعوئے رسالت کردہ

در گذشتم از ہزاراں کوے و کاخ
بر کنارِ شہر میدانِ فراخ!

اندراں میداں ہجومِ مرد و زن
در میاں یک زن قدش چوں ناوَدن

چہرہ اش روشن ولے بے نورِ جاں
معنیٔ او بر بیانِ او گراں!

حرفِ او بے سوز و چشمش بے نمے
از سرورِ آرزو نامحرمے!

فارغ از جوشِ جوانی سینہ اش
کور دل صورت ناپذیر آئینہ اش!

بے خبر از عشق و از آئینِ عشق
صعوۂ رد کردۂ شاہینِ عشق!

گفت با ما آں حکیمِ نکتہ داں
"نیست ایں دوشیزہ از مریخیاں

سادہ و آزادہ و بے ریب و رنگ
فرزمرزادہ را بدزدیدہ از فرنگ

پختہ در کارِ نبوت ساختش
اندریں عالم فرو انداختش!

گفت نازل گشتہ ام از آسماں
دعوتِ من دعوتِ آخر زماں!

از مقامِ مرد و زن دارد سخن
فاش تر می گوید اسرارِ بدن!

نزدِ ایں آخر زماں تقدیر زیست
در زبانِ ارضیاں گویم کہ چیست"

تذکیر بلتبہ مریخ

اے زنان! اے مادران! اے خواہران!
زیستن تا کے مثالِ دلبران؟

دلبری اندر جہاں مظلومی است
دلبری محکومی و محرومی است

در دو گیسو شانہ گردانیم ما
مرد را نخجیرِ خود دانیم ما

مردِ صیادی بہ نخچیری کند
گردِ تو گردد کہ زنجیری کند!

خود گدازیہائے او مکر و فریب
درد و داغ و آرزو مکر و فریب!

گرچہ آں کافر حرم سازد ترا
مبتلائے درد و غم سازد ترا

ہمبرِ او بودن آزارِ حیات
وصلِ او زہر و فراق او نبات

مارِ پیچاں! از خم و پیچش گریز
زہرہا ایش را بخونِ خود مریز!

از امومت زرد روئے مادراں!
اے خنک آزادیٔ بے شوہراں!

وحی یزداں پے بہ پے آید مرا
لذتِ ایماں بفزاید مرا

آمد آں وقتے کہ از اعجازِ فن
می تواں دیدن جنین اندر بدن!

حاصلے برداری از کشتِ حیات
ہر چہ خواہی از جنین و از نبات!

گر نباشد بر مرادِ ما جنین
بے محابا کشتنِ او عینِ دیں!

در پسِ ایں عصر اعصارِ دگر — آشکارا گردد اسرارِ دگر
پرورش گیرد چنیں نوعِ دگر — بے شبِ ارحام دریابد سحر!
تا بمیرد آں سراپا اہرمن — ہمچو حیواناتِ ایامِ کہن!
لالہ ہا بے داغ و باد امانِ پاک — بے نیاز از شبنمے خیزد ز خاک!
خود بخود بر دل فتد اسرارِ زیست — نغمہ بے مضراب بخشد تارِ زیست!
آنچہ از نیساں فرو ریزد دگر — اے صدف در زیرِ دریا تشنہ میر!
خیز و با فطرت بیا اندر ستیز — تا ز پیکارِ تو حر گردد کنیز!

رستن از ربطِ دو تن توحید زن
حافظِ خود باش و بر مرداں متن!

رومی

مذہبِ عصرِ نو آئینے نگر — حاصلِ تہذیبِ لادینے نگر!
زندگی را شرع و آئین است عشق — اصلِ تہذیبِ است دیں دین است عشق!
ظاہرِ او سوزناک و آتشیں — باطنِ او نورِ ربّ العالمیں!
از تب و تابِ درونش علم و فن — از جنونِ ذوقِ فنونش علم و فن!
دیں نگردد پختہ بے آدابِ عشق — دیں بگیر از صحبتِ اربابِ عشق!

فلکِ مشتری

ارواحِ جلیلہ حلاّج و غالب و قرۃ العین طاہرہ

کہ بہ نشیمنِ بہشتی نگرویدند و بگردشِ جاوداں گرائیدند

من فدائے ایں دلِ دیوانہ ہر زماں بخشد دگر دیرانہ
چوں بگیرم سر نہ گوید کہ خیز! مردِ خود رس بحر را داند قفیز
زانکہ آیاتِ خدا لانہایت است اے مسافر جادہ را پایاں کجاست؟
کارِ حکمت دیدن و فرسودن است کارِ عرفاں دیدن و افزودن است!
آں بسنجد در ترازوئے ہنر ایں بسنجد در ترازوئے نظر!
آں بدست آورد آب و خاک را ایں بدست آورد جانِ پاک را!

آں نگہ را بر تجلّی می زند
ایں تجلّی را بخود گم می کند!

در تلاشِ جلوہ ہائے پے بہ پے طے کنم افلاک و می نالم چو نے!
ایں ہمہ از فیضِ مردِ پاک زاد آنکہ سوزِ او بجانِ من فتاد!

کاروانِ این دو بنیادِ وجود
بر کنارِ مشتری آمد فرود!

آن جهانِ آن خاکدانِ نا تمام
در طوافِ او قمرها تیز گام

خالی از مے شیشۂ تاکش هنوز
آرزو نا رسته از خاکش هنوز

نیم شب! از تابِ ماهان نیم روز
نے برودت در هوایش نے فروز

من چو سوے آسمان کردم نظر
کوکبش دیدم بخود نزدیک تر

هیبتِ نظاره از هوشم ربود
شد دگرگون نزد و دور و دیر و زود!

پیشِ خود دیدم سه روحِ پاکباز
آتش اندر سینه شان گیتی گداز!

در برِ شان حلقه هاے لاله گوں
چهره ها از سوزِ دل خشنده از سوزِ دروں!

در تب و تابے ز هنگامِ الست
از شرابِ نغمه هاے خویش مست!

گفت رومیؒ "این قدر از خود مرو
از دمِ آتش نوایان زنده شو!

شوقِ بے پروا ندیدستی نگر!
زورِ این صهبا ندیدستی نگر!

غالب و حلاج و خاتونِ عجم
شورها افگنده در جانِ حرم!

این نواها روح را بخشد ثبات
گرمیِ او از درونِ کائنات!"

نوائے حلّاج

زخاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے در خورِ تقاضا نیست!

نظر بخویش چناں بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہاں گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست!

بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نشد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسوں پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نباشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نۂ در مقامِ بیخبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمی نیست

ز قیدِ وصیدِ نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما در شناسِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ در و کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست!

نوائے غالب

"بیا کہ قاعدۂ آسماں بگردانیم
قضا بگردشِ رطلِ گراں بگردانیم

اگر بشحنہ بود گیر و دار نندیشیم
وگر ز شاہ رسد مار مغاں بگردانیم

اگر کلیم شود ہمزباں سخن نکنیم
وگر خلیل شود میہماں بگردانیم

بجنگ باج ستانانِ شاخساری را
تہی سبد ز درِ گلستاں بگردانیم

بصلح بال فشانانِ صبحگاہی را
ز شاخسار سوئے آشیاں بگردانیم

ز حیدریم من و تو ز ما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوراں بگردانیم"

نوائے طاہرہ

"گر بتو افتدم نظر چہرہ بہ چہرہ رو برو
شرح دہم غمِ ترا نکتہ بہ نکتہ مو بمو!

از پئے دیدنِ رخت ہمچو صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ در بدر کوچہ بکوچہ کو بکو!

می رود از فراقِ تو خونِ دل از دو دیدہ ام
دجلہ بدجلہ یم بہ یم چشمہ بہ چشمہ جو بجو!

مہرِ ترا دلِ حزیں بافتہ بر قماشِ جاں
رشتہ بہ رشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار پو بہ پو!

در دلِ خویش طاہرہ گشت و ندید جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پردہ بہ پردہ تو بہ تو!

سوز و سازِ عاشقانِ دردمند — شورہائے تازہ در جانم فگند
مشکلاتِ کہنہ سر بیروں زدند — باز بر اندیشہ ام شبخوں زدند!
قلزم فکرم سراپا اضطراب — ساحلش از زورِ طوفانے خراب!
گفت رومی وقت را از کف مدہ — اے کہ می خواہی کشودِ ہر گرہ!

چند در افکارِ خود باشی اسیر
ایں قیامت را بروں ریز از ضمیر!

زندہ رود مشکلاتِ خویش را پیشِ ارواحِ بزرگ میگوید

از مقامِ مومناں دوری چرا؟
یعنی از فردوس مہجوری چرا؟

حلّاج

مردِ آزادے کہ داند خوب زشت — می نگنجد روحِ او اندر بہشت!

جنتِ مُلّا مے و حور و غلام — جنتِ آزادگاں سیرِ دوام!
جنتِ مُلّا خور و خواب و سرود — جنتِ عاشق تماشائے وجود!
حشرِ مُلّا شقِ قبر و بانگِ صور — عشقِ شورانگیز خود صبحِ نشور!
علم بر بیم و رجا دارد اساس — عاشقاں را نے امید و نے ہراس!
علم ترساں از جلالِ کائنات — عشق غرق اندر جمالِ کائنات
علم را بر رفتہ و حاضر نظر — عشق گوید آنچہ می آید نگر!
علم پیماں بستہ با آئینِ جبر — چارۂ او چیست غیر از جبر و صبر!
عشق آزاد و غیور و ناصبور — در تماشائے وجود آمد حضور!
عشقِ ما از شکوہا بیگانہ ایست — گرچہ او را گریۂ مستانہ ایست
ایں دلِ مجبورِ ما مجبور نیست — ناوکِ ما از نگاہ حور نیست!
آتشِ ما را بمیراند فراق — جانِ ما را سازگار آید فراق!
بے خلشہا زیستن نازیستن — باید آتش در تنِ پازیستن!
زیستن ایں گونہ تقدیرِ خودی است — از ہمیں تقدیر تعمیرِ خودی است!
ذرۂ از شوقِ بے حد رشکِ مہر — گنجد اندر سینۂ او نہ سپہر!

شوق چوں بر عالمے شبخوں زند
آنچناں کہ اجاودانی می کند!

زندہ رود

گردشِ تقدیر مرگ و زندگی است
کس نداند گردشِ تقدیر چیست!

حلّاج

ہر کہ از تقدیر دارد ساز و برگ
لرزد از نیروئے او ابلیس و مرگ!

جبرِ دینِ مردِ صاحب ہمت است
جبرِ مرداں از کمالِ قوت است!

پختہ مردے پختہ تر گردد ز جبر
جبرِ مردِ خام را آغوشِ قبر!

جبرِ حبالِ عالمے بر ہم زند
جبرِ مابنج و بنِ ما بر کند!

کارِ مرداں است تسلیم و رضا
بر ضعیفاں راست نا یدایں قبا!

تو کہ دانی از مقامِ پیرِ روم
می ندانی از کلامِ پیرِ روم!

"بود گبرے در زمانِ بایزید
گفت او را یک مسلمانِ سعید
خوشتر آں باشد کہ ایماں آوری
تا بدست آید نجاتِ سرمدی

گفت ایں ایماں اگر ہست اے مرید
آں کہ دارد شیخِ عالم بایزید
من ندارم طاقتِ آں تابِ آں
کاں فزوں آمد ز کوشہائے جاں!

(اردو)

کارِ ما غیر از امید و بیم نیست
ہر کسے را ہمتِ تسلیم نیست!
اے کہ گوئی بودنی ایں بود، شد
کارہا پابندِ آئیں بود، شد
معنیٔ تقدیر کم فہمیدۂ
تو نے خودی را نے خدا را دیدۂ
مردِ مومن با خدا دارد نیاز
با تو ما سازیم تو با ما بساز"

عزمِ او خلّاقِ تقدیرِ حق است
روزِ ہیجا تیرِ او تیرِ حق است!

زندہ رود

کم نگاہاں فتنہا انگیختند
بندۂ حق را بدار آویختند!
آشکارا بر تو پنہانِ وجود
باز گو آخر گناہِ تو چہ بود؟

حلّاج

بود اندر سینهٔ من بانگِ صور — ملّتے دیدم کہ دارد قصدِ گور!
مومناں با نخوے و بوے کافراں — لَآ اِلٰہ گویاں و از خود منکراں!
اُمرِ حق، گفتند نقشِ باطل است — زانکہ او وابستۂ آب و گل است
من بخود افسردہ ختم نارِ حیات — مردہ را گفتم زِ اسرارِ حیات!
از خودی طرحِ جہانے ریختند — دلبری با قاہری آمیختند!
ہر کجا پیدا و ناپیدا خودی — برنتابد نگاہِ ما خودی!
نارہا پوشیدہ اندر نورِ اوست — جلوہ ہائے کائنات از طورِ اوست
ہر زماں ہر دل دریں دیرِ کہن — از خودی در پردہ میگوید سخن
ہر کہ از نارش نصیبِ خود نبرد — در جہاں از خویشتن بیگانہ مُرد
ہند و ہم ایراں ز نورش محرم است — آنکہ نارش ہم شناسد کم است!
من ز نور و نارِ او دادم خبر — بندۂ محرم! نگاہِ من نگر!

آنچہ من کردم تو ہم کردی بترس!
محشرے بر مردہ آوردی بترس!

'اُمرِ حق' : روحِ انسانی تلمیح بآیۂ قُلِ الرُّوحُ مِن اَمرِ رَبّی الخ

طاہرہ

از گناہِ بندۂ صاحب جنوں — کائنات تازہ آید بروں!
شوقِ بے حد پردہ ہا را بر درد — کہنگی را از تماشا می برد!
آخر از دار و رسن گیرد نصیب — برنگردد زندہ از کوے حلیب!
جلوۂ او بنگر اندر شہر و دشت — تا نہ پنداری کہ از عالم گذشت!

در ضمیرِ عصر خود پوشیدہ است
اندریں خلوت چساں گنجیدہ است؟

زندہ رود

اے ترا دادند در وجد و طرب — معنیٔ یک شعرِ خود با من بگو
"قمری کفِ خاکستر و بلبل قفسِ رنگ
اے نالہ نشانِ جگر سوختہ چیست"؟

غالب

نالہ کو خیزد از سوزِ جگر — ہر کجا تاثیرِ او دیدم دگر!
قمری از تاثیرِ او وا سوختہ — بلبل از وے رنگہا اندوختہ!
اندرو مرگے بآغوشِ حیات — یک نفس اینجا حیات آنجا ممات!
اینچناں رنگے کہ از زنگی ازوست — آنچناں رنگے کہ بیرنگی ازوست
تو ندانی ایں مقامِ رنگ و بوست — قسمتِ ہر دل بقدرِ آرزوست!

یا برنگ آیا بہ بے رنگی گذر
تا نشانے گیری از سوزِ جگر!

زندہ رود

صد جہاں پیدا دریں نیلی فضاست
ہر جہاں را اولیا و انبیاست؟

غالب

نیک بنگر اندریں بود و نبود — ہیچ بے آید جہانہا در وجود!

هر کجا هنگامهٔ عالم بود
رحمة اللعالمینے هم بود!

زنده رود

فاش تر گویم که فهم نارساست

غالب

این سخن را فاش تر گفتن خطاست!

زنده رود

گفتگوے اهلِ دل بے حاصل است؟

غالب

نکته را بر لب رسیدن مشکل است!

زندہ رود

تو سراپا آتش از سوزِ طلب!
بر سخن غالب نیائی اے عجب!

غالب

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست
رحمۃ للعالمینی انتہاست!

زندہ رود

من ندیدم چہرۂ معنی ہنوز
آتشے داری اگر ما را بسوز!

غالب

اے چو من بینندۂ اسرارِ شعر این سخن افزود ترا ست از تارِ شعر

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست ۔ تلمیح بآیۂ شریفہ خلق فقدر فھدای

شاعراں بزمِ سخن آراستند — ایں کلیماں بے یدِ بیضا ستند
آنچہ تو از من بخواہی کافری است — کافری کو مادرِ اے شاعری است

حلّاج

ہر کجا بینی جہانِ رنگ و بو — آں کہ از خاکش بروید آرزو
یا ز نورِ مصطفیٰ او را بہاست — یا ہنوز اندر تلاشِ مصطفیٰ است

زندہ رود

از تو پرسم گرچہ پرسیدن خطاست — سرِّ آں جوہر کہ نامش مصطفیٰ است!
آدمے یا جوہرے اندر وجود — آں کہ آید گاہے و گاہے در وجود؟

حلّاج

پیشِ او گیتی جبیں فرسودہ است — جوہرش را خود عبدہٗ فرمودہ است!
عبدہٗ از فہمِ تو بالاتر است — زانکہ او ہم آدم و ہم جوہر است
جوہرِ او نے عرب نے عجم است — آدم است و ہم نہ آدم اقدم است!
عبدہٗ صورت گرِ تقدیر ہا — اندرو ویرانہ ہا تعمیر ہا!

عبدہ ہم جانفزا ہم جانستاں — عبدہ ہم شیشہ ہم سنگ گراں!
عبد دیگر عبدہ چیزے دگر — ما سراپا انتظار او منتظر!
عبدہ دہر است و دہر از عبدہ ست — ما ہمہ رنگیم او بے رنگ و بوست!
عبدہ با ابتدا بے انتہاست — عبدہ را صبح و شام ما کجاست!
کس ز سر عبدہ آگاہ نیست — عبدہ جز سر الا اللہ نیست!
لا الٰہ تیغ و دم او عبدہ — فاش تر خواہی بگو ہو عبدہ
عبدہ چید و چگونِ کائنات — عبدہ راز درونِ کائنات!
مدعا پیدا نگردد زین دو بیت — تا نہ بینی از مقامِ ما رمیت

بگزر از گفت و شنود اے زندہ رود
غرق شو اندر وجود اے زندہ رود!

زندہ رود

کم شناسم عشق را ایں کار چیست؟
ذوقِ دیدار است؟ پس دیدار چیست؟

ما رمیت - تسلیح بآیہ وما رمیت اذ رمیت الخ

حلّاج

معنیٔ دیدارِ آں آخر زماں — حکمِ او بر خویشتن کردن رواں
در جہاں نبی چوں رسولِ انس و جاں — تا چو او باشی قبولِ انس و جاں
باز خود را بیں ہمیں دیدارِ اوست — سنّتِ او سرِّ اسرارِ اوست

زندہ رود

چیست دیدار خدا اے نہ سپہر
آں کہ بے حکمش نہ گردد ماہ و مہر؟

حلّاج

نقشِ حق اوّل بجاں انداختن — باز او را در جہاں انداختن!
نقشِ جاں تا در جہاں گردد تمام — می شود دیدارِ حق دیدارِ عام!
اے خنک مردے کہ از یک ہمرہے او — نہ فلک دارد طوافِ کوئے او!
وائے درویشے کہ ہمرہ آفرید — باز لب بربست و دم در خود کشید
حکمِ حق را در جہاں جاری نکرد — نانے از جو خورد و کراری نکرد

خانقاہے جست و از خیبر رمید　　راہبی در زید و سلطانی ندید!
نقشِ حق داری؟ جہاں تخمیر تست　　ہم عنانِ تقدیر با تدبیر تست

عصرِ حاضر با تو می جوید ستیز
نقشِ حق بر لوحِ ایں کافر بریز!

زندہ رود

نقشِ حق را در جہاں انداختند
من نمی دانم چساں انداختند؟

حلّاج

یا بزورِ دلبری انداختند　　یا بزورِ قاہری انداختند!
زانکہ حق در دلبری پیداتر است　　دلبری از قاہری اولیٰ تر است

زندہ رود

باز گو اے صاحبِ اسرارِ شرق
در میانِ زاہد و عاشق چہ فرق؟

حلّاج

زاہد اندر عالمِ دنیا غریب
عاشق اندر عالمِ عقبیٰ غریب!

زندہ رود

معرفت را انتہا نابودن است　　زندگی اندر فنا آسودن است؟

حلّاج

سکرِ یاراں از تہی پیمانگی است　　نیستی از معرفت بیگانگی است
اے کہ جوئی در فنا مقصود را　　در نمی یابد عدم موجود را!

زندہ رود

آنکہ خود را بہتر از آدم شمرد　　در حریمِ جانش نہ مے باقی نہ درد
مشتِ خاکِ ما بگردوں آشناست!　　آتشِ آں بے سر و ساماں کجاست؟

حلّاج

کم نگوزاں خواجۂ اہلِ فراق — تشنہ کامِ از ازل خونیں ایاق!
ماجہولِ او عارفِ بود و نبود — کفرِ او ایں راز را بر ما کشود!
از فتادن لذتِ برخاستن — عیشِ افزودن ز دردِ کاستن!
عاشقی در نارِ او دا سوختن — سوختن بے نارِ او ناسوختن!
زانکہ او در عشق و خدمت اقدم است — آدم از اسرارِ او نامحرم است!

چاک کن پیرانِ تقلید را
تا بیاموزی از و توحید را

زندہ رود

اے ترا تسلیمِ جاں زیرنگیں
یک نفس با ما دگر صحبت گزیں

حلاج

با مقامے در نمی سازیم و بس — ما سراپا ذوقِ پروازیم و بس
ہر زماں دیدن تپیدن کارِ ماست — بے پر و بالے پریدن کارِ ماست

نمودار شدن خواجہ اہلِ فراق ابلیس

صحبتِ دوشندلاں یک دم دو دم — آں دو دم سرمایۂ بود و عدم
عشق را شوریدہ تر کرد و گذشت — عقل را صاحب نظر کرد و گذشت
چشم بربستم کہ با خود دارمش — از مقامِ دیدہ در دل آرمش
ناگہاں دیدم جہاں تاریک شد — از مکاں تا لامکاں تاریک شد
اندراں شب شعلۂ آمد پدید — از درونش پیرِ مردے برجہید
یک قبائے سرمئی اندر برش — غرق اندر دود و پیچاں پیکرش

گفت رومی خواجۂ اہلِ فراق!
آں سراپا سوز و آں خونیں ایاق!
کہنہ کم خندۂ اندک سخن — چشمِ او بینندۂ جاں در بدن

رند و مُلا و حکیم و خرقه پوش
در عمل چون زاہدانِ سخت کوش

فطرتش بیگانۂ ذوقِ وصال
زاہد از ترکِ جمالِ لایزال!

تا گسستن از جمال آسان بود
کار پیش افگند از ترکِ سجود

اندکے در دارد اتِ او نگر
مشکلاتِ اد شباتِ او نگر!

غرق اندر رزمِ خیر و شر ہنوز
صد پیمبر دیدہ و کافر ہنوز!

جانم اندر تن ز سوزِ او تپید
بر لبش آہے غم آلودے رسید

گفت و چشمِ نیم وا بر من کشود
"در عمل جز ما کہ برخوردار بود؟

آنچناں بر کار ہا پیچیدہ ام
فرصتِ آدینہ را کم دیدہ ام!

نے مرا فرشتہ نے چاکرے
وحیِ من بے منتِ پیغمبرے!

نے حدیث و نے کتاب آوردہ ام
جانِ شیریں از فقیہاں بردہ ام

رشتۂ دیں چوں فقیہاں کنش رشت
کعبہ را کردند آخر خشت خشت!

کیشِ ما را ایں چنیں تاسیس نیست
فقر اندر مذہبِ ابلیس نیست!

در گذشتم از سجود اے بے خبر
ساز کردم از غنونِ خیر و شر

از وجودِ حق مرا منکر مگیر
دیدہ ام باطن کشا ظاہر مگیر

گر بگویم نیست ایں از ابلہی است
زانکہ بعد از دید نتواں گفت نیست!

من "بلیٰ" در پردهٔ "لا" گفته ام — گفته من خوشتر از ناگفته ام!
تا نصیب از دردِ آدم داشتم — قهرِ یار از بهرِ او نگذاشتم!
شعله ها از کشت زارِ من دمید — او ز مجبوری به مختاری رسید!
زشتیِ خود را نمودم آشکار — با تو دادم ذوقِ ترکِ اختیار
تو نجاتے ده مرا از نارِ من — وا کن اے آدم گره از کارِ من!
اے که اندر بندِ من افتاده ٔ — رخصتِ عصیان ز شیطان داده ٔ
در جهان با همتِ مردانه زی — غم گسارِ من! ز من بیگانه زی!
بے نیاز از نیش و نوشِ من گذر — تا نه گردد نامه ام تاریک تر!
در جهان صیاد با نخچیر هاست — تا تو نخچیری بکیشم تیر باست!

صاحبِ پرواز را افتاد نیت
صید اگر زیرک شود صیاد نیست"!

گفتمش "بگذر ز آئینِ فراق — اَبغَضُ الاَشیاءِ عِندِیَ الطَّلاق"
گفت "ساز زندگی سوز فراق — اے خوشا سرمستیِ رود و فراق!
بر لبم از وصل می ناید سخن — وصل اگر خواهم نه او ماند نه من"
حرفِ وصل او را ز خود بیگانه کرد — تازه شد اندر دلِ او سوز و درد!

اَبغَضُ الاَشیاءِ عِندِیَ الطَّلاق حدیثِ مشہور

اندکے غلطید اندر دودِ خویش باز گم گردید اندر دودِ خویش

نالۂ زاں دودِ پیچاں شد بلند
اے خنک جانے کہ گردد دردمند!

نالۂ ابلیس

اے خداوندِ صواب و ناصواب من شدم از صحبتِ آدم خراب!
ہیچ گہ از جسمِ من سر بر نتافت چشم از خود بست و خود را در نیافت!
خاکش از ذوقِ 'انا' بیگانہ از شرارِ کبریا بیگانہ!
صید خود صیاد را گوید بگیر الاماں از بندۂ فرماں پذیر!
از چنیں صیدے مرا آزاد کن طاعتِ دیروزۂ من یاد کن
پست از زوالِ ہمتِ والائے من وائے من، اے وائے من، اے وائے من!
فطرتِ او خام و عزمِ او ضعیف تاب یک ضربم نیارد ایں حریف
بندۂ صاحب نظر باید مرا یک حریفِ پختہ تر باید مرا!
لعبتِ آب و گل از من باز گیر می نیاید کودکی از مردِ پیر!

۱۲ 'انا' - انکار

ابنِ آدم چیست یک مشتِ خس است
مشتِ خس را یک شرارہ از من بس است

اندریں عالم اگر جز خس نبود
ایں قدر آتش مرا دادن چہ سود؟

شیشہ را بگداختن عالے بود
سنگ را بگداختن کارے بود!

آنچناں تنگ از فتوحات آمدم
پیشِ تو بہرِ مکافات آمدم

مہ نکرِ خود از تو می خواہم بدد
سوے آں مردِ خدا راہم بدہ

بندہ باید کہ بچیند گردنم
لرزہ اندازد نگاہش در تنم

آں کہ گوید از حضورِ من برو
آں کہ پیشِ او نیرزم باد و جو

اے خدا یک زندہ مردِ حق پرست
لذتے شاید کہ یابم در شکست!

فلکِ زحل

ارواحِ رذیلہ کہ با ملک و ملّت غداری کردہ و دوزخ ایشاں را قبول نکردہ

پیرِ رومی آں امامِ راستاں — آشنائے ہر مقامِ راستاں

گفت "اے گردوں نوردِ سخت کوش — دیدۂ آں عالمِ زنّار پوش؟

آنچہ بر گردِ کمر پیچیدہ است — از دمِ استارہ و زر دیدہ است!

از گراں سیری خرامِ او سکوں — ہر نگہ از حکمِ او زشت و زبوں!

پیکرِ او گرچہ از آب و گل است — بر زمینش پا نہادن مشکل است

صد ہزار افرشتہ تند در بدست — قہرِ حق را قاسمِ از دزد است!

دُرّہ پیہم می زند سیّارہ را — از مدارش پرکند سیّارہ را

عالمے مطرود و مردودِ سپہر — صبحِ او مانندِ شامِ زنگلِ مہر!

منزلِ ارواحِ بے یوم النشور — دوزخ از احراقِ شاں آمد نفور

اندرونِ او دو طاغوتِ کہن — روحِ قومے کشتہ از بہرِ دو تن!

جعفر از بنگال و صادق از دکن
ننگِ آدم ننگِ دین ننگِ وطن!

نامقبول و نامراد و نامراد
ملتے از کارِ شاں اندر فساد!

ملتے کو بندِ ہر ملت کشاد
ملک و دیں از مقامِ خود فتاد!

می ندانی خطۂ ہندوستاں
آں عزیزِ خاطرِ صاحب دلاں

خطۂ ہر جلوہ اش گیتی فروز
درمیانِ خاک و خون غلطد ہنوز

در گلش تخمِ غلامی را کہ کشت؟
ایں ہمہ کردارِ آں ارواحِ زشت!

در فضائے نیلگوں یک دم بایست
تا مکافاتِ عملِ بینی کہ چیست"!

قلزمِ خونیں

آنچہ دیدم می نگنجد در بیاں
تن ز بیمش بے خبر گردد ز جاں!

من چہ دیدم؟ قلزمے دیدم ز خوں!
قلزمے طوفاں بروں طوفاں دروں!

در ہوا ماراں چو در قلزم نہنگ
کفچہ شب گوں بال و پر سیماب رنگ!

موجہا در تندہ مانندِ پلنگ!
از نہیبش مردہ بر ساحل نہنگ!

بحر ساحل را اماں یک دم نداد — ہر زماں کہ پارہ در خوں فتاد
موجِ خوں با موجِ خوں اندر ستیز — در میانش نورقے در آفت و خیز!

اندراں زورق دو مردِ زرد روے
زرد رُو و عُریاں بدن، آشفتہ موے!

آشکارا می شود روحِ ہندوستاں

آسماں شق گشت و حُوریے پاک زاد — پردہ را از چہرۂ خود بر کشاد
در جبینش نار و نورِ لایزال — در دو چشمِ او سرورِ لایزال!
حلقہ در حلقہ ترا از سحاب — تار و پودش از رگِ برگِ گلاب
با چنیں خوبی نصیبش طوق و بند — بر لبِ او نالہ ہاے دردمند!

گفت رومی "روحِ ہند است ایں نگر
از فغانش سوزہا اندر جگر!"

روحِ ہندوستان نالہ و فریاد می کند

شمعِ جاں افسرد در فانوسِ ہند — ہندیاں بیگانہ از ناموسِ ہند!
مردکِ نامحرم از اسرارِ خویش — زخمہ خود کم زند بر تارِ خویش!
بر زمانِ رفتہ می بندد نظر — از تشِ افسردہ می سوزد جگر
بندہا بر دست و پائے من ازوست — نالہ ہائے نارسائے من ازوست
خویشتن را از خودی پرداختہ — از رسومِ کہنہ زنداں ساختہ

آدمیت از وجودش دردمند
عصرِ نو از پاک و ناپاکش نژند

بگذر از فقرے کہ عریانی دہد — اے خنک فقرے کہ سلطانی دہد!
الحذر از جبر و ہم از خوئے صبر — جابر و مجبور را زہر است جبر!
ایں بہ صبرِ پیہمے خوگر شود — آں بہ جبرِ پیہمے خوگر شود

ہر دو را ذوقِ ستم گردد فزوں
وردِ من یا لیت قومی یعلمون

تش ۔ مخفف آتش

کے شبِ ہندوستاں آید بروز!
مُردِ جعفر زندہ روحِ او ہنوز!

تا ز قیدِ یک بدن وا می رہد
آشیاں اندر تنِ دیگر نہد!

گاہ او را با کلیسا ساز باز
گاہ پیشِ دیریاں اندر نیاز

دینِ او آئینِ او سوداگری است
عنتری اندر لباسِ حیدری است

تا جہانِ رنگ و بو گردد دگر
رسمِ او آئینِ او گردد دگر

پیش ازیں چیزے دگر مسجودِ او
در زمانِ ما وطن معبودِ او

ظاہرِ او از غمِ دیں در وبند
باطنش چوں دیریاں زنار بند

جعفر اندر ہر بدن ملت کُش است
ایں مسلمانے کہن ملت کُش است

خندہ خنداں است و با کس یار نیست
مارا گر خنداں شود جز مار نیست!

از نفاقش وحدتِ قومے دو نیم
ملت او از وجودِ او لئیم!

ملتے را ہر کجا غارت گرے است
اصلِ او از صادقے یا جعفرے است

الاماں از روحِ جعفر الاماں
الاماں از جعفرانِ ایں زماں!

فریادیکے از ورق نشینانِ قلزمِ خونیں

"نے عدم مارا پزیرد نے وجود — وائے از بے مہریٔ بود و نبود!
تا گذشتیم از جہانِ شرق و غرب — بر درِ دوزخ شدیم از درد و کرب!
یک شرر بر صادق و جعفر نزد — بر سرِ ما مشتِ خاکستر نزد

گفت دوزخ را خس و خاشاک بہ
شعلۂ من زیں دو کافر پاک بہ!

آنسوے نہ آسماں رفتیم ما — پیشِ مرگِ ناگہاں رفتیم ما
گفت جاں سرّے نہ اسرارِ من است — حفظِ جانِ ہر دمِ تن کارِ من است
جانِ زشتے گرچہ نرزد با دو جو — اے کہ از من ہر دمِ جاں خواہی برو!

ایں چنیں کارے نمی آید ز مرگ
جانِ غدارے نیاساید ز مرگ!

اے ہوائے تند! اے دریائے خوں! — اے زمیں! اے آسمانِ نیلگوں!
اے نجوم! اے ماہتاب! اے آفتاب! — اے قلم! اے لوحِ محفوظ! اے کتاب!
اے بتانِ ابیض! اے رندانِ غرب! — اے جہانے در بغل بے حرب و ضرب!

ایں جہاں بے ابتدا بے انتہاست!
بندۂ عشقش را مولا کجاست؟"

ناگہاں آمد صدائے ہولناک
سینۂ صحرا و دریا چاک چاک!

ربطِ اقلیمِ بدن از ہم گسیخت
دمبدم گہ پارہ برگہ پارہ ریخت

کوہ ہا مثلِ سحاب اندر مرور
انہدامِ عالمے بے بانگِ صور!

برق و تندر را تبِ تابِ دروں
آشیاں جستند اندر بحرِ خوں!

موجہا پر شور و از خود رفتہ تر!
غرقِ خوں گردید آں کوہ و کمر!

آنچہ بر پیدا و ناپیدا گذشت
خیلِ انجم دید و بے پروا گذشت!

آں سوئے افلاک

مقام حکیم المانوی نطشہ

ہر کجا استیزۂ بود و نبود — کس نداند سرِ ایں چرخِ کبود!
ہر کجا مرگ آورد پیغامِ زیست — اے خوش آں مردے کہ داند مرگ چیست!
ہر کجا مانندِ باد ارزاں حیات — بے ثبات و با تمنائے ثبات!
چشمِ من صد عالمِ شش روزہ دید — تا حدِ ایں کائنات آمد پدید!
ہر جہاں را ماہ و پرویں دیگر — زندگی را رسم و آئینے دگر!
وقتِ ہر عالم رواں مانندِ زو — دیر یازد ایں جا و آں جا تند رو!
سالِ ما ایں جا بہ آنجا دمے! — بیشِ ایں عالم بآں عالم کمے!

عقلِ ما اندر جہانے دوفنوں
در جہانے دیگرے خوار و زبوں!

بر ثغورِ ایں جہانِ چون و چند — بود مردے با صدائے دردمند!
دیدۂ او از عقابان تیز تر — طلعتِ او شاہدِ سوزِ جگر!
دمبدم سوزِ درونِ او فزود — بر لبش بیتے کہ صدایش سرد بود!

زو - دریا ، دیر یاز - آہستہ خرام

مستیٔ او ہر زجاجے را شکست — از خدا بریدہ ہم از خود گسست!

خواست تا بیند بچشمِ ظاہری — اختلاطِ قاہری با لبری!

خواست تا از آب و گل آید بروں — خوشہ کز کشتِ دل آید بروں!

آنچہ او جوید مقامِ کبریاست — ایں مقام از عقل و حکمت ما وراست

زندگی شرحِ اشاراتِ خودی است — لا و الّا از مقاماتِ خودی است!

او بہ لا درماند و تا الّا نرفت — از مقامِ عبدہٗ بیگانہ رفت!

با تجلّی ہمکنار و بے خبر — دُور تر چوں میوہ از بیخِ شجر

چشمِ او جز رویتِ آدم نخواست — نعرہ بے باکانہ زد آدم کجاست!

ورنہ او از خاکیاں بیزار بود — مثلِ موسیٰ طالبِ دیدار بود!

کاش بودے در زمانِ احمدے — تا رسیدے بر سرِ ورے سرمدے

عقلِ او با خویشتن در گفتگوست — تو رہِ خود رو کہ راہِ خود نکوست!

پیش نہ گامے کہ آمد آں مقام
کاندرو بے حرف می روید کلام!

احمدے ۔ حضرت شیخ احمد سرہندیؒ

حرکت بجنّت الفردوس

درگذشتم از حدِ این کائنات — پا نهادم در جهانِ بے جهات!
بے یمین و بے یسار است این جهان — فارغ از لیل و نهار است این جهان
پیشِ او قندیلِ ادراکم فسرد — حرفِ من از هیبتِ معنی بمرد!
باز بانِ آب و گل گفتارِ جان!
در قفس پرواز می آید گران!

اندکے اندر جهانِ دل نگر — تا ز نورِ خود شوی روشن بصر
چیست دل؟ یک عالمِ بے رنگ و بو — عالمِ بے رنگ و بو بے چار سو!
ساکن و هر لحظه سیّار است دل! — عالمِ احوال و افکار است دل!
از حقایق تا حقایق رفته عقل — سیرِ او بے جاده و رفتار نقل!
صد خیال و هر یکے از دیگر جدا — این بگردون آشنا آن نارسا!
کس نگوید این که گردون آشناست — بر جبینِ آن خیالِ نارساست!
یا سروشے کاید از دیدارِ دوست — نیم گامے از هوائے کوئے اوست!
چشمِ تو بیدار باشد یا بخواب — دل به بیند بے شعاعِ آفتاب!
آن جهان را بر جهانِ دل شناس — من چه گویم از آنچه ناید در قیاس!

اندراں عالم جہانے دیگرے
اصلِ او از کن فکانے دیگرے!

لازوال و بے زماں نوعِ دگر
ناید اندر وہم و آید در نظر!

ہر زماں او را کمالے دیگرے
ہر زماں او را جمالے دیگرے!

روزگارش بے نیاز از ماہ و مہر
گنجد اندر ساحتِ او نہ سپہر!

ہر چہ در غیب است آید رو برو
پیش ازاں کز دل بروید آرزو!

در زبانِ خود چساں گویم کہ چیست
ایں جہاں نور و حضور و زندگی ست

لالہ ہا آسودہ در کہسار ہا
نہر ہا گردیدہ در گلزار ہا!

غنچہ ہائے سرخ و اسپید و کبود
از دمِ قدوسیاں او را کشود!

آب ہا سیمیں، ہوا ہا عنبریں
قصر ہا با قبہ ہائے زمردیں!

خیمہ ہا یاقوت گوں زرّیں طناب
شاہداں با طلعتِ آئینہ تاب!

گفت رومی "اے گرفتارِ قیاس
در گذر از اعتباراتِ حواس

از تجلی کارہائے خوب و زشت
می شود آں دوزخ ایں گردد بہشت!

ایں کہ بینی قصر ہائے رنگ رنگ
اصلش از اعمالِ نے از خشت و سنگ!

آنچہ خوانی کوثر و غلمان و حور
جلوۂ ایں عالمِ جذب و سرور!

زندگی ایں جا دیدار است و بس
ذوقِ دیدار است و گفتار است و بس"!

قصرِ شرف النسا

گفتم این کاشانہ از لعلِ ناب — آنکہ می گیرد خراج از آفتاب!
این عمارت این منزل این کاخِ بلند — حوریاں بر درگہش لحرام بند!
اے تو وادی سالکاں را جستجوے — صاحبِ او کیست؟ با من باز گوے
گفت "این کاشانہ شرف النساست — مرغِ بامش با ملائک ہم نواست!
قدسیِ ما این چنیں گوہر نزاد — ہیچ مادر این چنیں دختر نزاد!
خاکِ لاہور از مزارش آسماں — کس ندانَد رازِ او را در جہاں!
آں سراپا ذوق و شوق و درد و داغ — حاکمِ پنجاب را چشم و چراغ
آں فروغِ دودۂ عبدالصمد — فقرِ او نقشے کہ ماند تا ابد!
تا ز قرآں پاک می سوزد وجود — از تلاوت یک نفس فارغ نبود
در کمر تیغِ دو رو و قرآں بدست — تن بدن ہوش و حواس اللہ مست!
خلوت و شمشیر و قرآن و نماز — اے خوش آں عمرے کہ رفت اندر نیاز!
بر لبِ او چوں دمِ آخر رسید — سوے مادر دید و مشتاقانہ دید!
گفت اگر رازِ من داری خبر — سوے این شمشیر و این قرآں نگر

این دو قوت حافظِ یک دیگراند — کائناتِ زندگی را محورانند!
اندرین عالم که میرد هر نفس — دخترت را این دو محرم بود و بس!
وقتِ رخصت با تو دارم این سخن — تیغ و قرآن را جدا از من مکن
دل بآن حرفی که می گویم بنه — قبرِ من بے گنبد و قندیل به!

مومناں را تیغ با قرآں بس است
تربتِ ما را همیں ساماں بس است!

عمرہا در زیرِ این زرّیں قباب — بر مزارش بود شمشیر و کتاب
مرقدش اندر جہانِ بے ثبات — اہلِ حق را داد پیغامِ حیات!
تا مسلماں کرد با خود آنچہ کرد — گردشِ دوراں بساطش در نورد
مردِ حق از غیرِ حق اندیشہ کرد — شیرِ مولا روبہی را پیشہ کرد!
از دلش تابِ تبِ سیماب رفت — خود بدانی آنچہ بر پنجاب رفت!

خالصہ شمشیر و قرآں را ببرد
اندراں کشور مسلمانی بمرد"

زیارتِ امیرِ کبیر حضرت سیّد علی ہمدانی
و مُلّا طاہر غنی کشمیری

حرفِ رومی در دلم سوزے نگند — آہ پنجاب! آں زمینِ ارجمند!
از تپِ یارانِ تپیدم در بہشت — کہنہ غمہا را خریدم در بہشت!
تا دراں گلشن صدائے در دہند — از کنارِ حوضِ کوثر بشنوند!

"جمع کردم مشتِ خاشاکے کہ سوزم خویش را
گل گلستاں دارد کہ بندم آشیاں در گلستاں" (غنی)

گفت رومی "آنچہ می آید نگر — دل مدہ با آنچہ بگذشت اے پسر!
شاعرِ رنگیں نوا طاہر غنی — فقرِ او باطن غنی ظاہر غنی!
نغمہ می خواند آں میتِ عجم — در حضورِ سیّدِ الاقوام
سیّد السّادات، سالارِ عجم — دستِ او معمارِ تقدیرِ امم!
تا غزالی درسِ اللہ ہو گرفت — ذکر و فکر از دودمانِ او گرفت!

مرشدِ آن کشورِ بی‌نظیر — میرِ درویش و سلاطین اسیر!
خطّه را آن شاهِ دریا آستین — داد علم و صنعت و تهذیبِ دین
آفریدآن مردِ ایرانِ صغیر — با هنرهائے غریب و دلپذیر

یک نگاهِ او کشاید صد گره
خیز و تیرش را بدل راهے بده"

در حضورِ شاهِ همدان

زنده رود

از تو خواهم سرِّ یزدان را کلید — طاعت از ما جست و شیطان آفرید
زشت و ناخوش را بپیچان راستی! — در عمل از ما نکوئی خواستی!
از تو پرسم این فسون سازی که چه! — با تمارِ بدنشین بازی که چه!
مشتِ خاک و این سپهرِ گرد گرد — خود بگو می زیبد این کارے که کرد؟

کارِ ما افکارِ ما آزارِ ما
دست با دندان گزیدن کارِ ما!

شاہِ ہمدان

بندہ کز خویشتن دارد خبر — آفریند منفعت را از ضرر!
بزم با دیو است آدم را وبال — رزم با دیو است آدم را جمال!
خویش را بر اہرمن باید زدن — تو ہمہ تیغ آں ہمہ سنگِ فسن!

تیز تر شو تا فتد ضربِ تو سخت
ورنہ باشی در دو گیتی تیرہ بخت!

زندہ رود

زیرِ گردوں آدم آدم را خورد — ملتے بر ملتے دیگر چرد!
جاں ز اہلِ نکتہ سوز دچوں سپند — خیزد از دل نالہ ہائے دردمند!
زیرک و دراک و خوش گل ملتے است — در جہاں تردستیِ او آیتے است
ساغرش غلطندہ اندر خونِ اوست — در نے من نالہ از مضمونِ اوست!
از خودی تا بے نصیب افتادہ است — در دیارِ خود غریب افتادہ است!

دست مزدِ او بدستِ دیگراں — ماہیِ رودش بہ شستِ دیگراں!
کاروانہا سوے منزل گام گام — کارِ او تا خوب و بے اندام و خام!
از غلامی جذبہ ہائے او بمرد — آتشے اندر رگِ تاکش فسرد!
تا نہ پنداری کہ بود است ایں چنیں — جبہہ را ہموارہ سود است ایں چنیں!
در زمانے صف شکن ہم بودہ است!
پیرہ و جانباز و پُر دم بودہ است!

کوہ ہاے خنگ سارِ او نگر — آتشیں دستِ چنارِ او نگر!
در بہاراں لعل می ریزد ز سنگ — خیزد از خاکش یکے طوفانِ رنگ!
لکہ ہاے ابر در کوہ و دمن — پنبہ پرّاں از کمانِ پنبہ زن!
کوہ و دریا و غروبِ آفتاب! — من خدا را دیدم آنجا بے حجاب!
با نسیم آوارہ بودم در نشاط — بشنو از نے می سرودم در نشاط
مرغکے می گفت اندر شاخسار — با پشیمے می نیرزد ایں بہار!
لالہ رست و نرگسِ شہلا دمید — بادِ نوروزی گریبانش درید!
عمرہا بالید ازیں کوہ و کمر — تر ز نورِ قرصِ او پاکیزہ تر!

خنگ سار - سفید سر ، نشاط : باغ مشہور در کشمیر
بشنو از نے اقتباس بہ شعر حضرت رومی "بشنو از نے چوں حکایت می کند۔

عمرہا گل رخت بربست و کشاد
خاکِ ما دیگر شہاب الدّین نزاد!

نالۂ پر سوزِ آں مرغِ سحر — داد جانم را تبِ و تابِ دگر!
تا یکے دیوانہ دیدم در خروش — آنکہ پردازد من و تمثالِ صبر و ہوش!

"بگذر از ما و نالۂ مستانہ مجوے
بگذر از شاخِ گل کہ طلسمے است رنگ و بوے
گفتی کہ شبنم از ورقِ لالہ می چکد
غافل دلے است ایں کہ بگرید کنارِ جوے!
ایں مشتِ پر کجا و سرودِ ایں چنیں کجا
روحِ غنی است ماتمِ مرگِ آرزوے!
بادِ صبا اگر بہ جنیوا گذر کنی
حرفے ز ما بہ مجلسِ اقوام باز گوے
دہقان و کشت و جوے و خیابان فروختند
قومے فروختند و چہ ارزاں فروختند!"

شہاب الدّین: یکے از سلاطینِ مشہورِ کشمیر۔

شاہِ ہمدان

باتو گویم رمزِ باریک اے پسر — تن ہمہ خاک است و جاں والا گہر
جسم را از بہرِ جاں باید گداخت — پاک را از خاک می باید شناخت!
گر ببُردی پارۂ تن را ز تن — رفت از دستِ تو آں لختِ بدن!
لیکن آں جا بنگر کہ گرد و جلوہ مست — گر ز دستِ او رہا دہی، آید بدست!
جوہرش با ہیچ شے مانند نیست — ہست اندر ہند و اندر بند نیست!
گر نگہداری نمیرد در بدن — ور بیفشانی ہزاراں در عدن!
چیست جانِ جلوہ مست اے مردِ راد؟ — چیست جاں دادن ز دست اے مردِ راد؟
چیست جاں دادن؟ بحق پرداختن — کوہ را با سوزِ جاں بگداختن!
جلوہ مستی؟ خویش را دریافتن! — در شبستاں چوں کوکبے برتافتن!
خویش را نایافتن نابودن است — یافتن خود را بخود بخشودن است!
ہر کہ خود را دید و غیر از خود ندید — رخت از زندانِ خود بیروں کشید!
جلوہ بد مستے کہ عید خویش را — خوشتر از نوشینہ داند نیش را!
در نگاہش جاں چو باد ارزاں شود — پیشِ او زندانِ او لرزاں شود!

تیشۂ او خارہ را برمی درد تا نصیبِ خود ز گیتی می برد

تا ز جاں بگذشت جانش جانِ اوست
ورنہ جانش یک دو دم مہمانِ اوست!

زندہ رود

گفتہ از حکمتِ زشت و نکوے پیرِ دانا نکتۂ دیگر بگوے
مرشدِ معنی نگاہاں بودہ محرمِ اسرارِ شاہاں بودہ
ما فقیر و حکمراں خواہد خراج چیست اصلِ اعتبارِ تخت و تاج؟

شاہِ ہمدان

اصلِ شاہی چیست اندر شرق و غرب؟ یا رضائے امتاں یا حرب و ضرب
فاش گویم با تو اے الاعتصام باج را جز با دو کس دادن حرام!
یا اولی الامرے کہ منکم شانِ اوست آیۂ حق حجت و برہانِ اوست

محرمِ اسرارِ شاہاں الخ ۔ تلمیح بکتاب ملوک کہ از تصانیف شاہِ ہمدان است۔
یا اولی الامرے منکم الخ تلمیح بآیۂ قرآن ۔

یا جواں مردے چو صرصر تند خیز
شہر گیر و خویش باز اندر ستیز

روزِ کیں کشور کشا از قاہری
روزِ صلح از شیوہ ہائے دلبری

می تواں ایران و ہندوستاں خرید
پادشاہی را ز کس نتواں خرید

جامِ جم را اے جوانِ باہنر
کس نگیرد از دکانِ شیشہ گر

در بگیرد مالِ او جز شیشہ نیست
شیشہ را غیر از شکستن پیشہ نیست

غنی

ہند را ایں ذوقِ آزادی کہ داد؟
صید را سودائے صیادی کہ داد؟

آں برہمن زادگانِ زندہ دل
لالۂ احمر ز روئے شاں خجل!

تیز بین و پختہ کار و سخت کوش
از نگاہِ شاں فرنگ اندر خروش!

اصلِ شاں از خاکِ دامنگیرِ ماست!
مطلعِ ایں اختراں کشمیرِ ماست!

خاکِ ما را بے شرر دانی اگر
بر درونِ خود یکے بکشا نظر!

ایں ہمہ سوزے کہ داری از کجاست؟
ایں دمِ بادِ بہاری از کجاست؟

ایں ہماں باد است کز تاثیرِ او
کوہسارِ ما گیرد رنگ و بو!

هیچ میدانی که روزے در وُلر — موجه می گفت با موجِ دگر
چند در قلزم بیک دیگر زنیم — خیز تا یک دم بساحل سر زنیم
زادهٔ ما یعنی آن جوئے کهن — شورِ او در وادی و کوه و دمن!
هر زماں بر سنگِ ره خود را زند — تا بنائے کوه را بر می کند
آن جواں کوشهر و دشت و در گرفت — پرورش از شیرِ صد مادر گرفت
سطوتِ او خاکیانِ محشرے است — این همه زحمت نئے زندگیے است
زیستن اندر حدِ ساحل خطاست — ساحلِ ما سنگِ اندر راهِ ماست
باکراں در ساختن مرگِ دوام — گرچه اندر بحر غلطی صبح و شام

زندگی جولاں میانِ کوه و دشت
اے خنک موجے که از ساحل گذشت!

اے که خواندی خطِّ سیمائے حیات — اے به خاور داده نوغائے حیات
اے ترا آهے که می سوزد جگر — تو ازو بے تاب و ما بے تاب تر!
اے ز تو مرغِ چمن را های و هو — سبزه از اشکِ تو می گیرد وضو!
اے که از طبعِ تو کشتِ گل دمید — اے ز امیدِ تو جانها پر امید!
کاروانها را صلائے تو درا — تو ز اهلِ خطه نومیدی چرا؟

وُلر - دریاچه معروف در کشمیر۔

دل میانِ سینهٔ شان مرده نیست
اخگرِ شان زیرِ خاکستر افسرده نیست!

باش تا بینی که بے آوازِ صور
ملتے برخیزد از خاکِ قبور!

غم مخور اے بندهٔ صاحب نظر
برکش آن آهے که سوزد خشک و تر

شرر با زیرِ سپهرِ لاجورد
سوخت از سوزِ دلِ درویشِ مرد

سلطنت نازک تر آمد از حباب
از دمے او را توان کردن خراب

از نوا تشکیلِ تقدیرِ امم
از نوا تخریب و تعمیرِ امم

نشترِ تو گرچه در دلها خلید
مرترا چونانکه هستی کس ندید!

پردهٔ تو از نوائے شاعری است
آنچه گوئی ماورائے شاعری است!

تازه آشوبے فگن اندر بهشت!
یک نوا مستانه زن اندر بهشت!

زنده رود

با نشهٔ درویشی در ساز و دمادم زن
چون پختهٔ شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شائسته حریفے نیست!
بار ستمِ دستان زن با منجنیقم کن!
اے لالۂ صحرائی تنها تو نه ای سوخت
این داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نه
عشق است ایاغِ تو با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پر خونے از دیدۂ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

صحبت با شاعرِ ہندی برتری ہری

حوریاں را در قصور و در خیام — نالۂ من دعوتِ سوزِ تمام!
آں یکے از خیمہ سر بیروں کشید — واں دگر از غنچۂ رخ بنمود و دید!
ہر دلے را در بہشتِ جاوداں — دادم از درد و غمِ آں خاکداں!

زیر لب خندید پیر پاک زاد — گفت "اے جادوگرِ ہندی نژاد
آں نوا پردازِ ہندی را نگر — شبنم از فیضِ نگاہِ او گہر!
نکتہ آرائے کہ نامش بہتری است — فطرتِ او چوں سحاب آذری است!
از چمن جز غنچۂ نورس نچید — نغمۂ تو سوئے ما او را کشید!
پادشاہے با نوائے ارجمند — ہم بہ فقر اندر مقامِ ارجمند!
نقشِ خوبے بند از فکرِ شگرف — یک جہاں معنی نہاں اندر دو حرف!
کارگاہِ زندگی را محرم است — او جم است و شعرِ او جامِ جم است!"

ما بہ تعظیمِ ہنر برخاستیم
باز بادے صحبتے آراستیم

زندہ رود

اے کہ گفتی نکتہ ہائے دلنواز — مشرق از گفتارِ تو دانائے راز!
شعر را سوز از کجا آید بگوے
از خودی یا از خدا آید بگوے!

برتری مہری

کس نداند در جہاں شاعر کجاست
پردۂ او از بم و زیر نواست!

آں دلِ گرمے کہ دارد در کنار
پیشِ یزداں ہم نمی گیرد قرار!

جانِ ما را لذت اندر جستجوست
شعر را سوز از مقامِ آرزوست!

اے تو از تاکِ سخن مستِ مدام
گر ترا آید میسر ایں مقام

باد و بیتے در جہانِ سنگ و خشت
می تواں بردن دل از حورِ بہشت!

زندہ رود

ہندیاں را دیدہ ام در پیچ و تاب
سرِ حق وقت است گوئی بے حجاب!

برتری مہری

ایں خدایانِ تنک مایہ ز سنگ اندر خشت!
برتری ہست کہ دوراست ز دیر و ز کنشت!

سجدہ بے ذوقِ عمل خشک و نجائے نرسد
زندگانی ہمہ کردار چہ زیبا و چہ زشت!
فاش گویم بتو حرفے کہ نداند ہمہ کس
اے خوش آں بندہ کہ بر لوحِ دل او را بنوشت!
ایں جہانے کہ تو بینی اثرِ یزداں نیست
چرخ از تست و ہم آں رشتہ کہ بر دوک تو رشت!
پیشِ آئینِ مکافاتِ عمل سجدہ گذار
زانکہ خیزد ز عمل دوزخ و اعراف و بہشت!

(ترجمہ از برتری ہری)

حرکت بہ کاخِ سلاطینِ مشرق

نادر ابدالی سلطان شہید

رفت در جانم صدائے برتری
مست بودم از نوائے برتری
گفت رومی چشمِ دل بیدار بہ
پا بروں از حلقۂ افکار نہ
لردہ بر بزمِ درویشاں گذر
یک نظر کاخِ سلاطیں ہم نگر!

خسروانِ مشرق اندر انجمن — سطوتِ ایران و افغان و دکن
نادر آں دانائے رمزِ اتحاد — با مسلماں داد پیغامِ وداد
مردِ ابدالی وجودش آیتے — داد افغاں را اساسِ ملتے
آں شہیدانِ محبت را امام — آبروئے ہند و چین و روم و شام
نامش از خورشید و مہ تابندہ تر — خاکِ قبرش از من و تو زندہ تر
عشق را رازے بود بر صحرا نہاد — تو ندانی جاں چہ مشتاقانہ داد؟
از نگاہِ خواجۂ بدر و حنین — فقر و سلطاں وارثِ جذبِ حسین

رفت سلطاں از جہاں سرائے ہفت روز
نوبتِ او در دکن باقی ہنوز!

حرف و صوتم خام و فکرم ناتمام — کے تواں گفتن حدیثِ آں مقام!
نوریاں از جلوہ ہائے او بصیر — زندہ و دانا و گویا و خبیر!
قصرے از فیروزہ دیوار و درش — آسمانِ نیلگوں اندر برش!
رفعتِ او برتر از چند و چگوں — می کند اندیشہ را خوار و زبوں!
آں گل و سرو و سمن آں شاخسار — از لطافت مثلِ تصویرِ بہار!
ہر زماں برگِ گل و برگِ شجر — دارد از ذوقِ نمو رنگِ دگر!
ایں قدر بادِ صبا افسوں گر است — تا مژہ بر ہم زنی زرد احمر است!

ہر طرف فوّارہ ہا گوہر فروش — مرغکِ فردوس نَدا اندر خروش!
بارگاہے اندراں کاخے بلند — ذرّۂ او آفتاب اندر کمند!
سقف و دیوار و اساطین از عقیق — فرشِ او از ریشم و پرچیں از عقیق!
بر بمیں و بر بسارِ آں وثاق — حُوریاں صف بستہ بازیں نطاق!
درمیاں نشستہ بر او رنگِ زر — خسروانِ جم حشم بہرام فر!
رومی آں آئینۂ حسنِ ادب — با کمالِ دلبری بنشاد لب!
گفت "مردے شاعرے از خاور ست — شاعرے یا ساحرے از خاور است!
فکرِ او باریک و جانش دردمند
شعرِ او در خاوراں سوزے نگفند!"

نادر

خوش بیا اے نکتۂ سنجِ خاوری — اے کہ می زیبد ترا حرفِ دری
محرمِ رازیم! با ما راز گوے
آنچہ میدانی ز ایراں باز گوے!

زندہ رود

بعد مدت چشم خود بر خود کشاد
لیکن اندر حلقۂ دامے فتاد

کشتۂ نازِ بتانِ شوخ و شنگ
خالقِ تہذیب و تقلیدِ فرنگ!

کارِ آں وارفتۂ ملک و نسب
ذکرِ شاپور است و تحقیرِ عرب!

روزگارِ او تہی از درد و داغ
از قبورِ کہنہ می جوید حیات!

با وطن پیوست و از خود درگذشت
دل بہ رستم داد و از حیدر گذشت!

نقشِ باطل می پذیرد از فرنگ
سرگذشتِ خود نگیرد از فرنگ!

پیرئ ایراں زمانِ یزدجرد
چہرۂ او بے فروغ از خونِ سرد!

دین و آئین و نظامِ او کہن
شیدہ تارِ صبح و شامِ او کہن!

موجِ مے در شیشۂ تاکش نبود
یک شرر در تودۂ خاکش نبود!

تا ز صحرائے رسید آں محشرے
آں کہ داد او را حیاتِ دیگرے!

ایں ہنیں حشر از عنایاتِ خداست
پارس باقی! زورِ تہ الکبریٰ کجاست؟

آنکہ رفت از پیکرِ او جانِ پاک
بے قیامت برنمی آید ز خاک!

مردِ صحرائی بایماں جاں دمید — باز سوئے ریگ زار خود رمید!
کہنہ را از لوحِ ما بستر دو رفت — برگ و سازِ عصرِ نو آورد و رفت!

آہ احسانِ عرب نشناختند
از تشِ افرنگیاں بگداختند!

نمودارمی شود روحِ ناصرِ خسرو علوی و غزلے مستانہ سرائیدہ غائب میشود

"دست را چوں مرکبِ تیغ و قلم کردی مدار
ہیچ غم گر مرکبِ تن لنگ باشد یا عرن
از سرِ شمشیر دانوکِ قلم زاید ہنر
اے برادر ہیچ نور از نار و نار از نار دون
بے ہنر دانِ نزدِ بے دیں ہم قلم ہم تیغ را
چوں نباشد دیں نباشد کلک و آہن را ثمن

دیں گرامی شد بدانا و بناداں خوار گشت
پیشِ ناداں دیں چو پیشِ گاو باشد یاسمن!
ہمچو کرپاسے کہ از یک نیمہ زد الیاس را
کرتہ آید وز دگر نیمہ یہودی را کفن"

ابدالی

آں جواں کو سلطنت ہا آفرید — باز در کوہ و قفارِ خود رمید!
آتشے در کوہ سارش برفروخت — خوش عیار آمد بروں یا پاک سوخت؟

زندہ رود

امتاں اندر اخوت گرم خیز — او برادر با برادر در ستیز
از حیاتِ او حیاتِ خاور است — طفلکِ دہ سالہ اش لشکر گراست!
بے خبر خود را ز خود پرداختہ — ممکناتِ خویش را نشناختہ!
ہست در اے دل غافل ز دل — تن ز تن اندر فراق دل ز دل!

مردِ رہرو را بمنزل راہ نیست — از مقاصد جانِ او آگاہ نیست!
خوش سرودآں شاعرِ افغاں شناس — آنکہ ببیند باز گوید بے ہراس!
آں حکیمِ ملتِ افغانیاں — آں طبیبِ علّتِ افغانیاں!
رازِ قومے دید و بے باکانہ گفت — حرفِ حق با شوخیٔ رندانہ گفت!

"اشترے یابد اگر افغانِ حُرّ
با یراق و ساز و با انبارِ دُر
ہمت دونش ازاں انبار دُر
می شود خوشنود با ننگِ شتر!"

ابدالی

در نہادِ ماہتاب و تاب از دل است — خاک را بیداری و خواب از دل است!
تن ز مرگِ دل دگرگوں می شود — در مماتش عرقِ خوں می شود!
از فسادِ دل بدن ہیچ است ہیچ — دیدہ بر دل بند و جز بر دل مپیچ!
آسیا یک پیکرِ آب و گل است — ملتِ افغاں در آں پیکر دل است!

شاعرِ افغان شناس ۔ خوشحال خان خٹک ؒ

از فسادِ او فسادِ آسیا
در کشاد او کشادِ آسیا

تا دلِ آزاد است آزاد است تن
ورنه کاہے در رہِ باد است تن!

ہمچو تن پابندِ آئین است دل
مردہ از کیں زندہ از دین است دل!

قوتِ دیں از مقامِ وحدت است
وحدت ار مشہود گردد ملت است

شرق را از خود برد تقلیدِ غرب
باید ایں اقوام را تنقیدِ غرب

قوتِ مغرب نہ از چنگ و رباب
نے ز رقصِ دخترانِ بے حجاب!

نے ز سحرِ ساحرانِ لالہ روست
نے ز عریاں ساق و نے از قطعِ موست!

محکمی او را نہ از لادینی است
نے فروغش از خطِ لاطینی است!

قوتِ افرنگ از علم و فن است
از ہمیں آتش چراغش روشن است!

حکمت از قطع و برید جامہ نیست
مانعِ علم و ہنر عمامہ نیست!

علم و فن را اے جوانِ شوخ و شنگ
مغزے می باید نہ ملبوسِ فرنگ!

اندریں رہ جز نگہ مطلوب نیست
ایں کلہ یا آں کلہ مطلوب نیست!

فکرِ چالاکے اگر داری بس است
طبعِ وقّادے اگر داری بس است!

گر کسے شبہا خورد دودِ چراغ
گیرد از علم و فن و حکمت سراغ!

ملکِ معنی کس حدِ او را نه بست — بے جہادِ پیہم ناید بدست!
ترکِ از خود رفته دستِ فرنگ — زہرِ نوشیں خورده از دستِ فرنگ!
زانکه تریاقِ عراق از دست داد — من چه گویم جز خدایش یار باد!
بنده افرنگ از ذوقِ نمود — می برد از غربیاں رقصِ سرود!
نقدِ جانِ خویش در بازد به لهو — علم و شواراست می سازد به لهو!
از تنِ آسانی بگیرد وصل را — فطرتِ او در پذیرد وصل را!

وصل را جستن دریں دیرِ کہن
ایں دلیلِ آنکه جاں رفت از بدن!

زنده رود

می شناسی چیست تہذیبِ فرنگ — در جہانِ او دو صد فردوسِ رنگ!
جلوه ہایش خانہا سوخته — شاخ و برگ و آشیانہا سوخته!
ظاہرش تابنده و گیرنده ایست — دل ضعیف است و نگہ را بنده ایست!
چشم بیند دل بلغزد اندروں — پیشِ ایں بت خانه افتد سرنگوں!

کس نداند شرق را تقدیر چیست!
دل بظاہر بسته را تدبیر چیست؟

ابدالی

آنچہ بر تقدیرِ مشرق قادر است
عزم و حزمِ پہلوی نادر است

پہلوی آں وارثِ تختِ قباد
ناخنِ او عقدۂ ایراں کشاد

نادر آں سرمایۂ دُرّانیاں
آں نظامِ ملّتِ افغانیاں

از غمِ دین و وطن زار و زبوں
لشکرش از کوہسار آمد بروں

ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر
با عدو فولاد و با یاراں حریر!

من فدائے آنکہ خود را دیدہ است
عصرِ حاضر را نکو سنجیدہ است!

غربیاں را شیوہ ہائے ساحری است
تکیہ جز بر خویش کم دن کافری است!

سلطانِ شہید

بازگو از ہند و از ہندوستاں
آنکہ با کاہش ستیزد بوستاں!

آنکہ اندر مسجدش ہنگامہ مُرد
آنکہ اندر دیر او آتش فسُرد!

آنکہ دل از بہرِ او خوں کردہ ایم
آنکہ یادش را بجاں پروردہ ایم

از غمِ ما کن غمِ او را قیاس
آہ ازاں معشوقِ عاشق ناشناس!

زندہ رود

ہندیاں منکر ز قانونِ فرنگ — ورنگیرد سحر افسونِ فرنگ!
روح را بارِ گراں آئینِ غیر — گرچہ آید ز آسماں آئینِ غیر!

سلطان شہید

چوں بر دید آدم از مشتِ گلے — بادلے با آرزوے در دلے!
لذتِ عصیاں چشیدن کارِ اوست — غیرِ خود چیزے ندیدن کارِ اوست!
زانکہ بے عصیاں خودی ناید بدست — تا خودی ناید بدست آید شکست!
زائرِ شہرِ دیارم بودۂ — چشمِ خود را بر مزارم سودۂ

اے ثنا سائے حدودِ کائنات
در دکن دیدی ز آثارِ حیات؟

زندہ رود

تخمِ اشکے ریختم اندر دکن — لالہ ہا روید ز خاکِ آں چمن
رود کاویری مدام اندر سفر — دیدہ ام در جانِ او شورے دگر!

سلطان شہید

لے ترا دادند حرفِ دل فروز — از تپِ اشکِ تو می سوزم ہنوز
کاوِ کاوِ ناخنِ مردانِ راز — جوئے خوں بخشاد از رگہائے ساز
آں نوا کز جانِ تو آید برون — می دہد ہر سینہ را سوزِ دروں!
بودہ ام در حضرتِ مولائے کل — آنکہ بے او طے نمی گردد سبیل!
گرچہ آنجا جرأتِ گفتار نیست — روح را کارے بجز دیدار نیست!
سوختم از گرمیِ اشعارِ تو — بر زبانم رفت از افکارِ تو
گفت "ایں بیتے کہ برخواندی ز کیست؟ — اندرو ہنگامہ ہائے زندگی است"!
با ہماں سوزے کہ در سازد بجاں — یک دو حرف از ما بہ کاویری رساں!

در جہاں تو زندہ رو او زندہ رو
خوشترک آید سرود اندر سرود

پیغام سلطان شہید بہ رودِ کاویری

(حقیقت حیات و مرگ و شہادت)

رودِ کاویری یکے نرمک خرام — خستہ شاید کہ از سیرِ دوام!
در کہستان عمرہا نالیدہ — راہِ خود را با مژہ کاویدہ!
اے مرا خوشتر ز جیحون و فرات — اے دکن را آبِ تو آبِ حیات
آہ شہرے کو در آغوشِ تو بود — حسنِ نوشیں جلوہ از نوشِ تو بود
کہنہ گر دیدی شبابِ تو ہماں — پیچ و تاب و رنگ و آبِ تو ہماں!
موجِ تو جز دانۂ گوہر نزاد — طرّۂ تو تا ابد شوریدہ باد!
اے ترا سازے کہ سوزِ زندگی است — ہیچ میدانی کہ ایں پیغامِ کیست؟
آنکہ میدانی طوافِ سطوتش — بودۂ آئینہ دارِ دولتش!
آنکہ صحراہا ز تدبیرش بہشت — آنکہ نقشِ خود بخونِ خود نوشت!

آہ شہرے کو در آغوشش الخ ۔ شہر سرنگاپٹم

آنکہ خاکش مرجع صد آرزوست　　اضطرابِ موجِ تو از خونِ اوست!

آنکہ گفتارش ہمہ کردار بود
مشرق اندر خوابِ او بیدار بود

اے من و تو موجے از رودِ حیات　　ہر نفس دیگر شود ایں کائنات!
زندگانی انقلابِ ہر دمے ست　　زانکہ او اندر سراغِ عالمے ست!
تار و پودِ ہر وجود از رفت و بود　　ایں ہمہ ذوقِ نمود از رفت و بود
جادہ ہا چوں رہروانِ اندر سفر　　ہر کجا پنہاں سفر پیدا حضر!
کاروان و ناقہ و دشت و نخیل　　ہر چہ بینی نالد از دردِ رحیل!
در چمن گل میہمانِ یک نفس　　رنگ و بو آشتی امتحانِ یک نفس!
موسمِ گل؟ ماتم و ہم نالہ و نوش　　غنچہ در آغوش و نعشِ گل بدوش!
لالہ را گفتم یکے دیگر بسوز　　گفت رازِ ماتمی دانی ہنوز!

از خس و خاشاک تعمیرِ وجود
غیرِ حسرت چیست پاداشِ نمود؟

در سرائے ہست و بود آئی؟ میا　　از عدم سوئے وجود آئی؟ میا
در بیابانی چوں شرار از خود مرو　　در تلاشِ خرمنے آوارہ شو!
تاب و تب داری اگر مانندِ مہر　　پا بنہ در وسعت آبادِ سپہر!

کوه و مرغ و گلشن و صحرا بسوز ماهیان را در تهِ دریا بسوز!
سینه داری اگر در خورد تیر در جهان شاهین بزی شاهین بمیر!
زانکه در عرضِ حیات آمد ثبات از خدا کم خواستم طولِ حیات!

زندگی را چیست رسم و دین و کیش؟
یک دمِ شیری به از صد سالِ میش!

زندگی محکم ز تسلیم و رضاست موت نیرنگ و طلسم و کیمیاست!
بندهٔ حق ضیغم و آهوست مرگ یک مقام از صد مقامِ اوست مرگ!
می فتد بر مرگِ آن مردِ تمام مثلِ شاهینے که افتد بر حمام!
هر زمان میرد غلام از بیمِ مرگ زندگی او را حرام از بیمِ مرگ!
بندهٔ آزاد را شانے دگر مرگ او را میدهد جانے دگر!
او خود اندیش است مرگ اندیش نیست مرگِ آزاداں ز آنے بیش نیست!
بگذر از مرگے که سازد بالحد زانکه این مرگ است مرگِ دام و دد!
مردِ مومن خواهد از یزدانِ پاک آں دگر مرگے که برگیرد ز خاک!
آں دگر مرگ! انتهائے اوِ شوق آخرین تکبیر در جنگاهِ شوق!
گرچه هر مرگ است بر مومن شکر مرگِ پور مرتضیٰؓ چیزے دگر!
جنگِ شاہانِ جهاں غارت گری است جنگِ مومن سنّتِ پیغمبری است!

جنگِ مومن چیست؟ ہجرت سوئے دوست! ترکِ عالم، اختیارِ کوئے دوست!
آنکہ حرفِ شوق با اقوام گفت جنگ را از بہرِ اسلام گفت!
کس نداند جز شہیدِ این نکتہ را
کو بخونِ خود خریدِ این نکتہ را

زندہ رود رخصت می شود از فردوسِ بریں و تقاضائے حورانِ بہشتی

شیشۂ صبر و سکونم ریز ریز پیرِ رومی گفت در گوشم کہ خیز!
آں حدیثِ شوق و آں جذبِ یقیں آہ آں ایوان و آں کاخِ بریں!
با دلِ پُر خوں رسیدم بر درش یک ہجوم حور دیدم بر درش!
بر لبِ شاں زندہ رود اے زندہ رود زندہ رود، اے صاحبِ سوز و سرود!
شورِ و غوغا از یمار و از یمیں
یک دو دم با ما نشیں، با ما نشیں!

زندہ رود

راہرو کو داند اسرارِ سفر
ترسد از منزل زرہزن بیشتر

عشق در ہجر و وصال آسودہ نیست
بے جمالِ لایزال آسودہ نیست!

ابتدا پیشِ بتاں افتادگی
انتہا از دلبراں آزادگی!

عشق بے پروا و ہر دم در رحیل
در مکاں ولامکاں ابن السبیل!

کیشِ ما مانندِ موجِ تیز گام
اختیارِ جادہ و ترکِ مقام!

حورانِ بہشت

شیوہ ہا داری مثالِ روزگار
یک نوائے خوش دریغ از ما مدار

غزل زندہ رود

بادہ مے نرسیدی، خدا چہ می جوئی
ز خود گریختہ آشنا چہ می جوئی!

دگر بشاخِ گل آویز و آب و نم در کش
پریدہ رنگ! ز بادِ صبا چہ می جوئی؟

دو قطرهٔ خونِ دل است آنچه مشک می نامند
تو اے غزالِ حرم در خطا چه می جوئی؟

عیارِ فقر ز سلطانی و جهانگیری است
سریرِ جم بطلب بوریا چه می جوئی؟

سراغِ او ز خیابانِ لاله می گیرند
تو اے خون شدهٔ ما را چه می جوئی؟

نظر ز صحبتِ دانشمندان بپرهیزاید
ز دردِ کم بصری تو تیا چه می جوئی؟

قلندریم و کرامات ما جهان بینی است
ز ما نگاه طلب کیمیا چه می جوئی!

حضور

گرچه جنت از تجلی های اوست
جان نیاساید بجز دیدار دوست!

ما ز اصل خویشتن در پرده ایم
طائریم و آشیان گم کرده ایم!

علم اگر کج فطرت و بد گوهر است
پیش چشمِ ما حجابِ اکبر است

علم را مقصود اگر باشد نظر
می شود هم جاده و هم راهبر

می نهد پیشِ تو از قعرِ وجود
تا تو پرسی چیست رازِ این نمود

جاده را هموار ساز د این چنین
شوق را بیدار ساز د این چنین

درد و داغ و تاب و تب بخشد ترا
گریه های نیم شب بخشد ترا

علم تفسیرِ جہانِ رنگ و بُو
دیدہ و دل پروَرش گیرد ازو

بر مقامِ جذب و شوق آرد ترا
با تو چوں جبریل بگذارد ترا!

عشق کس را کے بخلوت می برد
او ز چشمِ خویش غیرت می برد!

اوّلِ او ہم رفیق و ہم طریق
آخرِ او راہ رفتن بے رفیق!

در گذشتم زاں ہمہ حور و قصور
زورقِ جاں باختم در بحرِ نور!

غرق بودم در تماشائے جمال
ہر زماں در انقلاب و لایزال!

گم شدم اندر ضمیرِ کائنات
چوں رباب آمد بچشمِ من حیات!

آنکہ ہر تارش رباب دیگرے
ہر نوا از دیگرے خونیں ترے!

ما ہمہ یک دودمانِ نار و نور
آدم و مہر و مہ و جبریل و حور!

پیشِ جاں آئینۂ او یختند
حیرتے را با یقیں آمیختند!

صبحِ امروزے کہ نورش ظاہر است
در حضورش دوش و فردا حاضر است!

حق ہویدا با ہمہ اسرارِ خویش
با نگاہِ من کند دیدارِ خویش!

دیدنش افزودنِ بے کاستن!
دیدنش از قبرِ تن برخاستن!

عبد و مولا در کمینِ یک دگر
ہر دو بے تاب اند از ذوقِ نظر!

زندگی ہر جا کہ باشد جستجو است!
حل نشد این نکتہ من صیدم کہ دوست!

عشق جاں را لذتِ دیدار داد
بازبانم جرأتِ گفتار داد

"اے دو عالم از تو با نور و نظر
اندکے آں خاکدانے را نگر

بندۂ آزاد را ناسازگار
بر دمد از سنبلِ او نیشِ خار!

غالباں غرق اند در عیش و طرب
کارِ مغلوباں شمارِ روز و شب!

از ملوکیت جہانِ تو خراب
تیرہ شب در آستینِ آفتاب!

دانشِ افرنگیاں غارت گری
دیر ہا خیبر شد از بے حیدری!

آنکہ گوید لا الٰہ بیچارہ ایست
فکرش از بے مرکزی آوارہ ایست!

چار مرگ اندر پئے ایں دیر میر
سود خوار و والی و مُلّا و پیر!

ایں چنیں عالم کجا شایانِ تست
آب و گل داغے کہ بر دامانِ تست!"

ندائے جمال

کلکِ حق از نقشہائے خوب و زشت
ہر چہ ما را سازگار آمد نوشت!

چیست بودن دانی اے مردِ نجیب؟
از جمالِ ذاتِ حق بردن نصیب!

آفریدن؟ جستجوئے دیگرے!
وانمودن خویش را بر دیگرے!

این همه هنگامه‌های هست و بود
بی جمالِ ما نیاید در وجود!

زندگی هم فانی و هم باقی است
این همه خلاقی و مشتاقی است!

زنده از مشتاق شو خلاق شو
همچو ما گیرنده آفاق شو!

در شکن آنرا که ناید سازگار
از ضمیرِ خود دگر عالم بیار!

بندهٔ آزاد را آید گران
زیستن اندر جهانِ دیگران!

هر که او را قوتِ تخلیق نیست
پیشِ ما جز کافر زندیق نیست!

از جمالِ ما نصیبِ خود ببر و ق
از تخیلِ زندگانی برنخورد

مردِ حق! برنده چون شمشیر باش
خود جهان خویش را تقدیر باش!

زنده رود

چیست آئینِ جهانِ رنگ و بو
جز که آبِ رفته می ناید بجو!

زندگانی را ستیزِ تکرار نیست
فطرتِ او خوگرِ تکرار نیست!

زیرِ گردون حجتِ او را نارواست
چون نپایا افتاد قومے برنخاست!

ملتے چون مُرد کم خیزد ز قبر
چارهٔ او چیست غیر از قبر و صبر!

ندائے جمال

زندگانی نیست تکرارِ نفس — اصلِ او از حیّ و قیوم است و بس!
قربِ حق با آنکہ گفت اِنّی قَرِیبٌ — از حیاتِ جاودان کردن نصیب!
فرد از توحید لاہوتی شود — ملت از توحید جبروتی شود!
بایزید و شبلی و بوذر از دست — امتاں را طغرل و سنجر از دست!
بے تجلّی نیست آدم را ثبات — جلوۂ ما فرد و ملت را حیات!
ہر دو از توحید می گیرد کمال — زندگی این را جلال آن را جمال!
این سلیمانی است آن سلمانی است — آن سراپا فقر و این سلطانی است!

آن یکی را بیند این گردد یکی
در جہاں با آن نشیں با این نبی!

چیست ملّت اے کہ گوئی لا الٰہ؟ — با ہزاراں چشم بودن یک نگہ!
اہل حق را حجت و دعویٰ یکے است — 'خیمہ ہائے ما جداد لہا یکے است'!
ذرہ ہا از یک نگاہی آفتاب — یک نگہ شو تا شود حق بے حجاب!

'خیمہ ہائے ما جداد لہا یکے است' ۔ عربی ضرب المثل ۔

یک نگاہی را بچشمِ کم مبیں از تجلّی ہائے توحید است ایں!
ملّتے چوں می شود توحید مست
قوت و جبروت می آید بدست!

روحِ ملّت را وجود از انجمن روحِ ملّت نیست محتاجِ بدن!
تا وجودش را نمود از صحبت است مُردہ چوں شیرازۂ صحبت شکست!
مُردہ؟ از یک نگاہی زندہ شو بگذر از بے مرکزی پایندہ شو
وحدت افکار و کردار آفریں
تا شوی اندر جہاں صاحب نگیں!

زندہ رود

من کیم؟ تو کیستی؟ عالم کجاست درمیانِ ما و تو دوری چراست؟
من چرا در بندِ تقدیرم بگو
تو نمیری من چرا میرم بگو!

ندائے جمال

بودۂ اندر جہانِ چار سو — ہر کہ گنجد اندرو میرد درو
زندگی خواہی خودی را پیش کن — چار سو را غرق اندر خویش کن
باز بینی من کیم تو کیستی!
در جہاں چوں مردی و چوں زیستی!

زندہ رود

پوزشِ ایں مردِ ناداں در پذیر — پردہ را از چہرۂ تقدیر گیر
انقلابِ روس و الماں دیدہ ام — شور در جانِ مسلماں دیدہ ام
دیدہ ام تدبیر ہائے غرب و شرق
و انما تقدیر ہائے غرب و شرق

افتادن تجلی جلال

ناگہاں دیدم جہانِ خویش را
آں زمین و آسمانِ خویش را

غرق در نورِ شفق گوں دیدمش
سُرخ مانندِ طبرخوں دیدمش!

زاں تجلی ہا کہ در جانم شکست
چوں کلیم اللہ فتادم جلوہ مست!

نورِ او ہم پردگی را دا نمود
تابِ گفتار از زبانِ من ربود!

از ضمیرِ عالمِ بے چند و چوں
یک نوائے سوزناک آمد بروں!

"بگذر از خاور و افسونِ افرنگ مشو
کہ نیرزد بجوئے ایں ہمہ دیر و نہ و تو

آں نگینے کہ تو با اہرمناں باختۂ
ہم بجبریلِ امینے نتواں کرد گرو!

زندگی انجمن آرا و نگہدارِ خود است
اے کہ در قافلہ بے ہمہ شو با ہمہ رو!

تو فروزنده تر از مهر منیر آمده
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو!
چون پگاه که در رهگذر باد فتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو!
از تنگ جائی تو میکده را عسوا گردید
شیشه گیرو بیکمانه بیاشام دبرو!

خطاب به جاوید

سخنے به نژادِ نو

خطاب بہ جاوید

(سخنے بہ نژادِ نو)

ایں سخن آرا استن بے حاصل است — بر نیاید آنچہ در قعرِ دل است!
گرچہ من صد نکتہ گفتم بے نقاب — نکتہ دارم کہ ناید در کتاب!
گر بگویم می شود پیچیدہ تر — حرف و صوت او را کند پوشیدہ تر!

سوزِ او را از نگاہِ من بگیر
باز آہِ صبح گاہِ من بگیر!

مادرت در سینۂ تو داد — غنچۂ تو از نسیمِ او کشاد!
از نسیمِ او ترا ایں رنگ و بوست — اے متاعِ ما بہ پہلوے تو از دست
دولتِ جاوید از و اندوختی — از لبِ او لا الٰہ آموختی
اے پسر! ذوقِ نگہ از من بگیر — سوختن در لا الٰہ از من بگیر!
لا الٰہ گوئی؟ بگو از روے جان — تا ز اندامِ تو آید بوے جان!
مہ و مہ گردد ز سوزِ لا الٰہ — دیدہ ام ایں سوز را در کوہ و کہ!

این دو حرفِ لا الٰہ گفتار نیست — لا الٰہ جز تیغِ بے زنہار نیست!

زیستن با سوزِ او پیکار ہی است
لا الٰہ ضرب است و ضرب کار ہی است!

مومن و پیشِ کساں بستن نطاق! — مومن و عیاری و فقر و نفاق!

با پشیزے دین و ملت را فروخت — ہم متاعِ خانہ و ہم خانہ سوخت!

لا الٰہ اندر نمازش بود و نیست — نا زہا اندر نیازش بود و نیست!

نور در صوم و صلواتِ او نماند — جلوہ در کائناتِ او نماند!

آنکہ بود اللہ او را لا و بس — فتنۂ او حبِّ مال و ترسِ مرگ!

رفت از و آں مستی و ذوق و سرور — دینِ او اندر کتاب و او بگور!

صحبتش با عصرِ حاضر در گرفت — حرفِ دیں را از دو پیغمبر گرفت

آں ز ابراں بود و ایں ہندی نژاد — آں ز حج بیگانہ و ایں از جہاد!

تا جہاد و حج نماند از و حجاب — رفت جاں از پیکرِ صوم و صلوٰت

روح چوں رفت از صلوٰت و از صیام — فطرتِ ما ہموار و ملت بے نظام!

سینہ ہا از گرمیِ قرآں تہی — از چنیں مرداں چہ امید ہی!

از خودی مردِ مسلماں در گذشت
اے خضر وقتے کہ آب از سر گذشت!

سجدہ کز وے زمیں لرزیدہ است — بر مرادش مہر و مہ گردیدہ است
سنگ اگر گیرد نشانِ آں سجود — در ہوا آشفتہ گردد ہم چو دود!
ایں نہ مال جز سر نیازی ہیچ نیست — اندر و جز ضعفِ پیری ہیچ نیست!
آں شکوہِ ربی الاعلیٰ کجاست — ایں گناہِ اوست یا تقصیرِ ماست؟
ہر کسے بر جادۂ خود تند رو — ناقۂ ما بے زمام و ہرزہ دو!

صاحبِ قرآن و بے ذوقِ طلب
العجب ثم العجب ثم العجب!

گر خدا سازد ترا صاحب نظر — روزگارے را کہ می آید نگر!
عقلہا بے باک و دلہا بے گداز — چشمہا بے شرم و غرق اندر مجاز!
علم و فن دین و سیاست عقل و دل — زوج زوج اندر طوافِ آب و گل!
آسیا آں مرد و بوم آفتاب — غیر ہیں، از خویشتن اندر حجاب!
قلبِ او بے وارداتِ نو بنو — حاصلش از کس نگیرد باد و جو!
روزگارش اندریں دیرینہ دیر — ساکن و تاریخ بستہ بے ذوق سیر!
صیدِ ملایانِ و نخچیرِ ملوک — آہوے اندیشۂ او لنگ و لوک!
عقل و دین و دانش و ناموس و ننگ — بستۂ فتراکِ لردانِ فرنگ!
تا ختم بر عالمِ افکارِ او — بر دریدم پردۂ اسرارِ او!

درمیانِ سینہ دل خوں کردہ ام
تا جہانش را دگرگوں کردہ ام

من بطبعِ عصرِ خود گفتم دو حرف — کردہ ام ایجاز را اندر دو ظرف!
حرفِ پیچاپیچ و حرفِ نیش دار — تا کنم عقل و دلِ مردان شکار!
حرفِ تند و دلربا بانداز فرنگ — نالۂ مستانہ از تارِ چنگ!
اصلِ این از ذکر و اصلِ آن ز فکر — اے تو باد او وارثِ این فکر و ذکر!
ایجاز من از دو ایجاد اصلِ من است — فصلِ من فصلِ ست و هم وصلِ من است!

تا مزاجِ عصرِ من دیگر فتاد
طبعِ من ہنگامۂ دیگر نہاد!

نوجواناں تشنہ لب، خالی ایاغ — شستہ و تاریک جاں، روشن دماغ!
کم نگاہ و بے یقین و ناامید — چشمِ شاں اندر جہاں چیزے ندید!
ناکساں ہنگر ز خود مومن بغیر — خشت بند از خاکِ شاں معمارِ دیر!
مکتب از مقصودِ خویش آگاہ نیست — تا بجذبِ اندرونش راہ نیست!
نورِ فطرت را ز جاں ہا پاک شست — یک گلِ رعنا ز شاخِ او نرست!
خشت را معمارِ ما کج می نہد — نوے بطہا بچۂ شاہیں دہد!

حرفِ پیچاپیچ الخ تلمیح بہ کتاب تشکیل جدید الہیات اسلامیہ بزبانِ انگریزی۔

علم تا سوزے نگیرد از حیات — دل نگیرد لذتے از واردات!
علم جز شرحِ مقاماتِ تو نیست — علم جز تفسیرِ آیاتِ تو نیست!
سوختن می باید اندر نارِ حس — تا بدانی نقطۂ خود را ز مس!

علمِ حق اول حواس آخر حضور
آخرِ ادمی نگنجد در شعور!

صد کتاب آموزی از اہلِ ہنر — خوشتر آں درسے کہ گیری از نظر
ہر کسے زاں مے کہ ریزد از نظر — مست میگردد بانداز دگر!
از دمِ بادِ سحر میرد چراغ — لالہ زاں بادِ سحر مے در ایاغ!
کم خور و کم خواب و کم گفتار باش — گردِ خود گردندہ چوں پرکار باش!
منکرِ حق نزدِ ملا کافر است — منکرِ خود نزدِ من کافر تر است!
آں بانکارِ وجود آمد عجول — ایں عجول و ہم ظلوم و ہم جہول!
شیوۂ اخلاص را محکم بگیر — پاک شو از خوفِ سلطان و امیر
عدل در قہر و رضا از کف مدہ — قصد در فقر و غنا از کف مدہ
حکم دشوار است؟ تاویلے مجو — جز بقلبِ خویش قندیلے مجو
حفظِ جاں با ذکر و فکرِ بے حساب — حفظِ تن با ضبطِ نفس اندر شباب

قصد میانہ روی - اعتدال -

حاکمی در عالمِ بالا و پست — جز بحفظِ جان و تن نا ید بدست
لذتِ سیر است مقصودِ سفر — گر نگہ بر آشیاں داری مپر
ماہ گردد تا شود صاحب مقام — سیرِ آدم را مقام آمد حرام!
زندگی جز لذتِ پرواز نیست — آشیاں با فطرتِ او ساز نیست!

رزقِ زاغ و کرگس اندر خاکِ گور
رزقِ باناں در سوادِ ماہ و ہور

سترِ دیں صدقِ مقال و اکلِ حلال — خلوت و جلوت تماشائے جمال!
در رہِ دیں سخت چوں الماس زی — دل بحق بر بند و بے وسواس زی!
سرّے از اسرارِ دیں بر گو میت — داستانے از مظفر گو میت

اندر اخلاصِ عمل فرد و فرید — پادشاہے با مقامِ بایزید
پیشِ او اسبے چو فرزندانِ عزیز — سخت کش چوں صاحبِ خود در ستیز
سبزہ رنگے از نجیبانِ عرب — با وفا، بے عیب، پاک اندر نسب
مردِ مومن را عزیزانِ نکتہ رس — چیست جز قرآن و شمشیر و فرس؟
من چہ گویم وصفِ آں خیر الجیاد — کوہ در رویش آبِ رفتے چو باد!
روزِ ہیجا از نظر آمادہ تر — تند بادے طائفِ کوہ و کمر!

مظفر یکے از سلاطینِ گجرات پسرِ سلطان محمود کہ سلاطینِ ہند او را بیگڑہ می خوانند۔ خیر الجیاد اسپِ اصیل و نجیب۔

در تگِ او فتنہ ہائے رستخیز — سنگ از ضربِ سُمِ او ریز ریز
روزے آں حیواں چو انساں ارجمند — گشت از دردِ شکم زار و نزند
کرد بطیارے علاجش از شراب — اسبِ شہ را داد و باندازیج و تاب
شاہِ حق بیں دیگراں کیلں نخواست — شرعِ تقویٰ از طریقِ ما جداست

اے ترا بخشد خدا قلب و جگر
طاعتِ مردِ مسلماں نے نگر!

دیں سراپا سوختن اندر طلب — انتہایش عشق و آغازش ادب!
آبروئے گل ز رنگ و بوئے اوست — بے ادب بے رنگ و بو، بے آبرو ست!
نوجوانے را چو بینم بے ادب — روزِ من تاریک می گردد چو شب
تاب و تب در سینہ افزاید مرا — یاد عہدِ مصطفیٰ آید مرا!
از زمانِ خود پشیماں می شوم — در قرونِ رفتہ پنہاں می شوم!
ستر زن با زوج یا خاکِ لحد — سترِ مرداں حفظِ خویش از یارِ بد
حرفِ بد را بر لب آوردن خطاست — کافر و مومن ہمہ خلقِ خداست!
آدمیت احترامِ آدمی — باخبر شو از مقامِ آدمی!
آدمی از ربط و ضبطِ ملتے — بر طریقِ دوستی گامے بزن!
بندۂ عشق از خدا گیرد طریق — می شود بر کافر و مومن شفیق!

کفر و دیں را گیر در پہنائے دل — دل اگر بگریزد از دل، وائے دل!

گرچہ دل زندانیٔ آب و گل است
ایں ہمہ آفاق آفاقِ دل است!

گرچہ باشی از خداوندانِ دہ — فقر را از کف مدہ، از کف مدہ

سوزِ او خوابیدہ در جانِ تو ہست — ایں کہن مے از نیاگانِ تو ہست!

در جہاں چیزے دریدہ دل ساماں مخواہ — نعمت از حق خواہ و از سلطاں مخواہ!

اے بسا مردِ حق اندیش و بصیر — می شود از کثرتِ نعمت ضریر!

کثرتِ نعمت گداز از دل برد — نازِ می آرد نیاز از دل برد!

سالہا اندر ہمساں گردیدہ ام — نم بچشمِ منعماں کم دیدہ ام!

من فدائے آنکہ درویشانہ زیست
وائے آں کو از خدا بیگانہ زیست!

در مسلماناں مجو آں ذوق و شوق — آں یقیں آں رنگ و بو، آں ذوق و شوق!

عالماں از علمِ قرآں بے نیاز — صوفیاں درّندہ گرگ و مود باز!

گرچہ اندر خانقاہاں ہائے و ہوست — کو جوانمردے کہ صہبا در کدوست!

ہم مسلمانانِ افسرنگی مآب — چشمۂ کوثر بجویند از سراب!

ضریر۔ نابینا۔

بے خبر از سرِّ دین اندایں ہمہ
اہلِ کین اند اہلِ کین اندایں ہمہ!

خیر و خوبی بر خواص آمد حرام
دیدہ ام صدق و صفا را در عوام!

اہلِ دیں را باز داں از اہلِ کیں
ہم نشینِ حق بجو با او نشیں!

کرگساں را رسم و آئینِ دگر است
سطوتِ پروازِ شاہیں دیگر است!

مردِ حق از آسماں افتد چو برق
ہیزمِ او شہر و دشتِ غرب و شرق

ماہ ہنوز اندر ظلامِ کائنات
او شریکِ اہتمامِ کائنات

او کلیمؑ و او مسیحؑ و او خلیلؑ
او محمدؐ او کتابؐ و او جبرئیلؑ!

آفتابِ کائناتِ اہلِ دل
از شعاعِ او حیاتِ اہلِ دل

اول اندر نارِ خود سوزد ترا
باز سلطانی بیاموزد ترا

ما ہمہ با سوزِ او صاحب دلیم
ورنہ نقشِ باطلِ آب و گلیم

ترسم ایں عصرے کہ تو زادی دراں
در بدن غرق است و کم داند ز جان!

چوں بدن از قحطِ جاں ارزاں شود
مردِ حق در خویشتن پنہاں شود!

در نیابد جستجو آں مرد را
گرچہ بیند رو برو آں مرد را!

تو مگر ذوقِ طلب از کف مدہ
گرچہ در کارِ تو افتد صد گرہ!

گر نیابی صحبتِ مردِ خبیر
از اب و جد آنچہ من دارم بگیر!

پیرِ رومی را رفیقِ راہ ساز
تا خدا بخشد ترا سوز و گداز

زانکہ رومی مغز را داند ز پوست
پائے او محکم فتد در کوئے دوست!

شرح او کردند و او را کس ندید
معنیٔ او چوں غزالاں از مارمید

رقصِ تن از حرفِ او آموختند
چشم را از رقصِ جاں بر دوختند!

رقصِ تن در گردشش آرد خاک را
رقصِ جاں بر ہم زند افلاک را!

علم و حکم از رقصِ جاں آید بدست
ہم زمیں ہم آسماں آید بدست!

فرد از وے صاحبِ جذبِ کلیم!
ملت از وے وارثِ ملکِ عظیم!

رقصِ جاں آموختن کارے بود
غیرِ حق را سوختن کارے بود

تا ز نارِ حرص و غم سوزد جگر
جاں بر قص اندر نیاید اے پسر

ضعفِ ایمان است و دلگیری است غم
نوجوانا! نیمۂ پیری است غم!

می شناسی؟ حرص فقرِ حاضر است
من غلام آنکہ بر خود قاہر است

اے مرا تسکینِ جانِ نا شکیب
تو اگر از رقصِ جاں گیری نصیب

سرِّ دینِ مصطفےٰ گویم ترا
ہم بقبر اندر دعا گویم ترا!

نیمۂ پیری: تلمیح بحدیث مشہور اللّٰھم نصف العمر۔
فقرِ حاضر: تلمیح بحدیث مشہور ایاکم والطمع، فانّہٗ الفقر الحاضر۔

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

مسافر

اقبال

(جملہ حقوق محی حق ترجمہ بحق نیو بیگم صلاح الدین سلمہا دختر نیک اختر علامہ ڈاکٹر سر محمد اقبال محفوظ ہیں)

طبع اوّل، سنہ ۱۹۳۶ء	زیر نگرانی چوہدری محمد حسین ایم۔اے (پروفیسر فلسفہ)	دو ہزار
طبع دوم، سنہ ۱۹۴۴ء		دو ہزار
طبع سوم، سنہ ۱۹۴۷ء		پانچ ہزار
طبع چہارم، سنہ ۱۹۵۸ء		دو ہزار
طبع پنجم، سنہ ۱۹۶۴ء		دو ہزار
طبع ششم، سنہ ۱۹۶۶ء		دو ہزار
طبع ہفتم، سنہ ۱۹۷۲ء		دو ہزار
طبع ہشتم، سنہ ۱۹۷۷ء		دو ہزار
طبع نہم سنہ ۱۹۸۵ء		دو ہزار

کتبہ محراب صدیقی، ۱۹۸۲ء / لاہور

طابع شیخ نیاز احمد، مطبع غلام علی پرنٹرز، اشرفیہ پارک لاہور سے طبع کروا کے
منیرہ بیگم صلاح الدین نے ۳ علامہ اقبال روڈ لاہور سے شائع کی۔

فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	بخوانندۂ کتاب	۶
۲	تمہید	۷
۳	خطاب بہ مہرِ عالمتاب	۱۰
۴	حکمتِ کلیمی	۱۲
۵	حکمتِ فرعونی	۱۵
۶	لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ	۱۷
۷	فقر	۲۰
۸	مردِ حُر	۲۶
۹	در اسرارِ شریعت	۲۹
۱۰	اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں	۳۳
۱۱	سیاستِ حاضرہ	۳۵
۱۲	حرفے چند با اُمتِ عربیہ	۳۹
۱۳	پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق	۴۳
۱۴	در حضورِ رسالت مآبؐ	۴۸

بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است
زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است
بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است
گمان مبر کہ خرد را حساب و میزان نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر
کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر زماہ و آفتاب
خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں در میانِ سینہ اش
جامِ جم شرمندۂ از آئینہ اش

از نیٔ آں نے نوازِ پاک زاد
باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جانہا محرمِ اسرار شد
خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند
بندہائے کہنہ را بگشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ
کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست
ہر کہن بتخانہ را باید شکست

اہتماں را زندگی جذبِ دروں
کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

هیچ قومے زیرِ چرخ لاجورد — بے جنونِ ذوفنوں کارے نکرد
مومن از عزم و توکل قاہر است — گر ندارد ایں دو جوہر کافر است
غیر را او باز میداند ز شر — از نگاہش عالمے زیر و زبر
کوہسار از ضربتِ او ریز ریز — در گریبانش ہزاراں رستخیز
تا مے از میخانۂ من خوردہ اند — کہنگی را از تماشا بردہ اند
در چمن زی مثلِ بو بستور و فاش — در میانِ رنگ پاک از رنگ باش
عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست — دینِ او جز حبِ غیر اللہ نیست
فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است — فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است
دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد — پس ندید الا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل با کس نہاد
بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِ شیری را نہ فہمد گاؤ میش — جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش
با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے — گرچہ باشد پادشاہِ روم و ری
یوسفِ ما را اگر گرگے برد — بہ کہ مردے نا کسے او را خورد
اہلِ دنیا بے تخیل، بے قیاس — بوریا با فانِ طلسمِ ناشناس
اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود — سوز دارد تاثیرِ او جانِ وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوے — اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

"غم خور و نانِ غم افزایاں مخور (رومی)، تا نکہ عاقل غم خورد کودک شکر"

خرقۂ خود بار است بر دوشِ فقیر — چوں صبا جز بوے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیچ و ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست — روحِ مومن ہیچ میدانی کہ چیست؟

قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود — عقدۂ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست — رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست

رُخ سوے دریاے بے پایاں نکرد — خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر
می کنی ہر ذرہ را روشن ضمیر

از تو ایں سوز و سرور اندر وجود
از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لالہ را سوزِ دروں از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خوں از فیضِ تست

نرگساں○ صد پردہ را بر می درد
تا نصیبے از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مرا آوردہ
ہر شجر را نخلِ سینا کردہ

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز
در ضمیرِ من چرا غے بر فروز

تیرہ خاکم را سراپا نور کن
در تجلی ہائے خود مستور کن

تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق
بر فروزم سینۂ احرارِ شرق

از نوائے پختہ سازم خام را
گردشِ دیگر دہم ایام را

○ نرگساں : مزید علیہ نرگس۔

فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ
از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمیِ فکر است و بس
حریت از عفتِ فکر است و بس

چون شود اندیشۂ قومے خراب
ناسره گردد بدستش سیمِ ناب

میرد اندر سینه اش قلبِ سلیم
در نگاهِ او کج آید مستقیم

برگراں از حربِ ضربِ کائنات
چشمِ او اندر سکوں بیند حیات

موج از دریاش کم گردد بلند
گوهرِ او چون خزف ناارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر
بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

○ ناسره : کھوٹ ○ تطہیر : پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوت حکمِ حق جاری کند — پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند
در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر — غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خامِ را — تازہ غوغائے دہد ایام را
درسِ او اللہ بس باقی ہوس — تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک — در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنیِ جبریل و قرآن است او — فطرتُ اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ دوفنوں — از ضمیرش اُمتے آید بروں
حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج — بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج
از نگاہش فتنہ دیں خیزد ز دے — دُردِ مے خُم تلخ تر گردد ز مے
اندر آہِ صبحگاہِ او حیات — تازہ از صبحِ نمودش کائنات
بحر و بر از زورِ طوفانش خراب — در نگاہِ او پیامِ انقلاب

○ پشت پا زدن : ٹھکرا دینا

درسِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ می دہد — تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش — در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمی دانم چہ افسوں می کند — روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را در کند — حکمتِ او مردہ تہی را پر کند

بندۂ درماندہ را گوید کہ خیز — ہر کہن معبود را کن ریز ریز

مردِ حق! افسونِ ایں دیر کہن — از دو حرفِ رَبِّیَ الْاَعْلٰی شکن

فقر خواہی از تہیدستی منال — عافیت در حال و قنے در جاہ و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد — نے زر و سیم و قماش سرخ و زرد

بگذر از کاؤس و کے اے زندہ مرد — طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد

از مقامِ خویش دور افتادہ ای — گر کسی کم کن کہ شاہیں زادہ ای

مرغکِ اندر شاخسارِ بوستاں — بر مرادِ خویش بندد آشیاں

تو کہ داری فکرتِ گردوں مسیر — خویش را از مرغکے کمتر مگیر

دیگر ایں نُہ آسماں تعمیر کن — بر مرادِ خود جہانِ دیگر کن

چوں فنا اندر رضائے حق شود — بندۂ مومن قضائے حق شود

○ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: یعنی بایں قرآنی: لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ○

یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہے۔

چار سوے با فضاے نیلگوں — از ضمیرِ پاکِ او آید بروں
در رضاے حق فنا شو چوں سلف — گوہرِ خود را بروں آر از صدف
در ظلامِ ایں جہانِ سنگ و خشت — چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت
تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب — ہم نیابی از جمالِ حق نصیب
ابتداے عشق و مستی قاہری است — انتہاے عشق و مستی دلبری است
مردِ مومن از کمالاتِ وجود — او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا الٰہ
جز بکامِ او نہ گردد ہیچ مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ ارباب دیں کردم عیاں — حکمتِ ارباب کیں را ہم بداں

حکمتِ ارباب لیں مکر است و فن — مکر و فن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دیں آزادہ — از مقامِ شوق دور افتادہ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام — تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!

شیخِ ملت با حدیثِ دلنشیں — بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم — کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر — کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر — از وجودِ خود نگردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد — در ضمیرش آرزوہا زاد و مرد

بے نصیب آمد ز اولادِ عنید — جاں بہ تن چوں مردہ در خاکِ گزید

از حیا بیگانہ پیرانِ کہن — نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن

در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات
مردہ زایند از بطونِ اُمہات ○

دخترانِ او بزلفِ خود اسیر
شوخ چشم و خود نما و خندہ گیر

ساختہ، پرداختہ، دل باختہ
ابروان مثلِ دو تیغِ آختہ

ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر
سینۂ ماہی بموج اندر نگر

ملتے خاکستراِ او بے شرر
صبحِ او از شامِ او تاریک تر

ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ
کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

منعمانِ او بخیل و عیش دوست
غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوتِ فرمانروا اسبوءِ او
در زیانِ دین و ایماں سُودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست
روزگارش نقشِ یک فردا نہ بست

از نیاگاں دفترے اندر بغل
الاماں از گفتہ ہائے بے عمل!

دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر
یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آہ قومے دل ز حق پرداختہ
مُردہ و مرگِ خویش را نشناختہ

○ بطون : جمع بطن کی۔ پیٹ ○ امہات : جمع ام، مادر

لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

نکتہ می گویم از مردانِ حال
اُمتاں را لَا جلال اِلَّا جمال

لَا و اِلَّا احتسابِ کائنات
لَا و اِلَّا فتح بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نون
حرکت از لَا زاید از اِلَّا سکون

تا ندرمزِ لَا اِلٰہ آید بدست
بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لاست
ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید
از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لا گفتن حیات
تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست
در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد
می کند صد رہ نشیں را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟
تخمِ لَا در مشتِ خاکِ او بریز

ہر کرا ایں سوز باشد در جگر
ہولش از ہولِ قیامت بیشتر

لا مقامِ ضرب شد پے بہ پے　　ایں غورِ عدا ست یا آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را ساز د نبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو میگویم ز ایامِ عرب　　تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریز ریز از ضربِ او لات و منات　　در جہات آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او　　قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

گاہ دشت از برق و بارانش بدرد　　گاہ بحر از زور طوفانش بدرد

عالمے در آتشِ او مثلِ خس　　ایں ہمہ ہنگامۂ لا بود و بس

اندریں دیرِ کہن پیہم تپید　　تا جہانے تازہ آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست　　ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے اوست

اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند　　از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رُست

ہم چناں بینی کہ در دورِ فرنگ　　بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روسؔ را قلبِ جگر گردیدہ خوں　　از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں

C غورِ عدا : بجلی کی کڑک

آن نظامِ کہنہ را برہم زدست — تیز نیشے بر رگِ عالم زدست
کردہ ام اندر مقاماتش نگہ — لا سلاطین لا کلیسا الا اللہ
فکرِ او در تند بادِ لا بماند — مرکبِ خود را سوئے الا نراند
آید ش روزے کہ از زورِ جنوں — خویش را زیں تند بادا آرد بروں
در مقامِ لا نیا ساید حیات — سوئے الا می خرامد کائنات
لا و الا ساز و برگِ ممتناں — نفیِ بے اثبات مرگِ ممتناں
در محبت پختہ کے گردد خلیل — تا نگردد لا سوئے الا دلیل
اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن — نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن
ایں کہ می بینی نیرزد با دو جَو — از جلالِ لا الٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا ست
جملہ موجودات را فرماں رواست

○ دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل — یک نگاہِ راہ بیں، یک زندہ دل
فقر کارِ خویش را سنجیدن است — بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است
فقر شمشیر است در بازوئے شیر — بستۂ فتراکِ او سلطان و میر
فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست — ما امینیم این متاعِ مصطفیٰ است
فقر برگ و ساز و تن را باختن — بر نوامیسِ جہاں شبخوں زدن
بر مقامِ دیگر اندازد ترا — از زجاج الماس می سازد ترا
برگ و ساز از قرآنِ عظیم — مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم
گرچہ اندر بزم کم گوید سخن — یک دمِ او گرمیِ صد انجمن
بے پراں را ذوقِ پرواز دہد — پشہ را تمکینِ شہباز دہد
با سلاطیں در فتد مردِ فقیر — از شکوہِ بوریا لرزد سریر
از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر — دار ہا ند خلق را از جبر و قہر

○ نوامیس : جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

می‌گیرد جز بآں صحرا مقام — کاندرو شاہیں گریزد از حمام
قلبِ او راقوت از جذب و سلوک — پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک!
آتشِ ما سوزناک از خاکِ او — شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او
بر نیفتد ملتے اندر نبرد — تا در و باقیست یک درویشِ مرد
آبروئے ما ز استغنائے اوست — سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست
خویشتن را اندریں آئینہ بیں — تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں — مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں
الاماں از گردشِ نہ آسماں — مسجدِ مومن بدستِ دیگراں
سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش — تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش
اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو — ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او
راکبش بودن از و دارستن است — از مقامِ آب و گل برجستن است
صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل — باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

○ مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے

حل نشد این معنیِ مشکل مرا — شاہیں از افلاک بگریزد چرا
وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد — مرغکے از چنگ او نامد بدرد

در کنامے ماند زار و سرنگوں
پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود — نے رباب و مستی و رقص و سرود
فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات — بندہ از تاثیرِ او مولا صفات
فقرِ کافر خلوت و دشت و دراست — فقرِ مومن لرزہ بحر و بر است!
زندگی آں را سکونِ غار و کوہ — زندگی این را ز مرگِ باشکوہ!
آں خدا را جستن از ترکِ بدن — این خودی را بر فسانِ حق زدن
آں خودی را کشتن و واسوختن — این خودی را چون چراغ افروختن
فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر — از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر
فقرِ عریاں گرمیِ بدر و حنین — فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسین رض

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آں جلال اندر مسلمانی نماند

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جواں — ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں
تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن — اے مسلماں مردناں است ایں زیستن
مردِ حق باز آفریند خویش را — جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیالِ مصطفیٰ خود را زند
تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ ناں قومے کہ از پا برفتاد — میر و سلطاں را دو درویشے نزاد
داستانِ او مپرس از من کہ من — چوں بگویم آنچہ ناید در سخن
در گلویم گریہ ہا گردد گرہ — ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ
مسلمِ ایں کشور از خود ناامید — عمر باشد با خدا مردے ندید
لاجرم از قوتِ دیں بدظن است — کاروانِ خویش را خود رہزن است
از سہ قرنؔ ایں امتِ خوار و زبوں — زندہ بے سوز و سرورِ اندرُوں
پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق — مکتب و ملا ے او محرومِ شوق
زشتیٔ اندیشہ او را خوار کرد — افتراقؔ او را از خود بیزار کرد
تا ندانند از مقام و منزلش — مردِ دوقِ انقلاب اندر دلش
طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر — خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

○ قرن : صدی ۔ ○ افتراق : پراگندگی ۔

بندۂ رد کردۂ مولاست او — مفلس و قلاش و بے پرواست او
نے بکف مالے کہ سلطانے برد — نے بدل نورے کہ شیطانے برد
شیخِ او لُردِ فرنگی را مرید — گرچہ گوید از مقامِ بایزید
گفت دیں را دولتِ اغیار را — زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!
عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفےٰ بیگانہ کرد
سوز او تا از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
باطنِ ایں عصر را نشناختی — داوِ اول خویش را در باختی
تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد — آرزوئے زندہ در دل نزاد
احتسابِ خویش کن از خود مرو — یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو
تا کجا ایں خوف و وسواس و ہراس — اندریں کشور مقامِ خود شناس
ایں چمن دارد بسے شاخِ بلند — بر نگوں شاخ آشیانِ خود مبند
نغمہ داری در گلوئے بے خبر — جنسِ خود بشناس و باز اغاں بپر

○ لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مغرس ہے۔ ○ داوِ اول الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا

خویشتن را تیزئ شمشیر ده — باز خود را در کفِ تقدیر ده

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ — پیشِ او کوہِ گراں مانندِ کاہ

سیل را تمکینؔ زنا آسودن است — یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ مُلّا، نے فقیہِ نکتہ گر — نے مرا از فقر درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سُست گام — پختہ من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم داده اند — یک گره از صد گره بگشاده اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں نا دیدہ چون مردِ فقیر

○ تمکین : وقار، شان و شوکت۔

مردِ حُر

مردِ حُر محکم زند لا تخف ○ ما بمیدانِ سر بیا و سر بکف
مردِ حُر از لا الٰہ روشن ضمیر می نہ گردد بندۂ سلطان و میر
مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد مردِ حُر بادے برد خارے خورد
پائے خود را آنچناں محکم نہد نبضِ رہ از سوزِ او برمی جہد
جانِ او پایندہ تر گردد ز موت بانگِ تکبیرش بروں از حرف و صوت
ہر کہ سنگِ را درا داند ز عاج گیرد آں درویش از سلطان خراج
گرمیِ طبعِ تو از صہبائے اوست جوئے تو پروردۂ دریائے اوست
پادشاہاں در قباہائے حریر زردرو از بیمِ آں عریاں فقیر
سرِ دیں ما را خبر او را نظر او درونِ خانہ ما بیرونِ در
ما کلیسا دوست! ما مسجد فروش! او ز دستِ مصطفیٰ پیمانہ نوش

○ لا تخف : تلمیح آیۂ قرآنی کی طرف یعنی "خوف نہ کر"۔

نے مغال را بندہ نے ساغر بدست — ما تہی پیمانہ او مست الست

چہرۂ گل از نمِ او احمر است — زآتشِ ما دودِ او روشن تر است!

دارد اندر سینہ تکبیرِ اُمم — در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم

قبلۂ ما گہ کلیسا، گاہ دیر — او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدِ دُوں — او نہ گنجد در جہانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما بہ فکرِ ساز و برگ — آخرِ ما چیست؟ تلخیہائے مرگ!

در جہانِ بے ثبات او را ثبات — مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل — گل ز فیضِ صحبتش دانائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن — او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایانِ کوچہ گرد و فاقہ مست — فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گرد باد — ضربتش از کوہِ گراں سنگے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو — خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد — زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است — صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است

مردِ حُر دریائے ژرف و بیکراں — آب گیر از بحر و نے از ناوداں

سینۂ ایں مردمی چوں شد چو دیگ — پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

○ ژرف: عمیق، گہرا۔ ○ ناوداں: پرنالہ

روزِ صلح آں برگ و ساز انجمن
ہم چو بادِ فرودیں اندر چمن

روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش
گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش

اے سرت گردم گریز از ما چو تیر
دامنِ او گیر و سبے تابا نہ گیر

می نہ روید تخمِ دل از آب و گل
بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندریں عالم نیرزی با کسے
تا نیاویزی بدامانِ کسے

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ رومِ آموختم — خویش را در حرف او واسوختم

مال را گر بہرِ دیں باشی حمول (رومی) — نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ گوید رسولؐ

گر نداری اندریں حکمت نظر — تو غلام و خواجہ تو سیم و زر

از تہی دستاں کشادِ اہتماں — از چنیں منعم فسادِ امتاں

جدت اندر چشمِ او خوار است و بس — کہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش ناصواب آمد صواب — ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد — آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے — بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجایش بادہ و نے در سبو ست — کاخہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں دیں یار اوست
در چنیں عصرے خدا اندیش زیست

○ نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ : حدیث نبوی، مطلب یہ ہے کہ اگر مال دینی امور پر خرچ کرنے کے لیے جمع کیا جائے تو وہ مال صالح ہے

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال — بر جماعت زیستن گردد وبال
آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست — چشمِ او ینظر بنورِ اللہ نیست
او ندانداز حلال و از حرام — حکمتش خام است و کارش ناتمام
اُمتے بر اُمتے دیگر چرد — دانہ ایں می کارد آں حاصل برد
از ضعیفاں نان ربودن حکمت است — از تنِ شاں جاں ربودن حکمت است
شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است — پردۂ آدم دری سوداگری است
ایں بنوکؔ ایں فکرِ چالاک یہود — نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد ایں نظام
دانش و تہذیب و دیں سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر — کم شناسد نفعِ خود را از ضرر
کس نداند زشت و خوب کار چیست — جادۂ ہموار و ناہموار چیست
شرعِ پیغمبر ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات
گر جہاں واند حراشش از حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام
نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — بانگاہے دیگرے او را نگر

○ ینظر بنورِ اللہ تلمیح ہے حدیثِ نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے

○ بنوک : بینک کی جمع ، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

○ اعماق : جمع عمق بمعنی

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزوہا سینہ تاب — تو نمانی چوں شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جاں آید بلب — وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ داد از رضائے او خبر — نیست در احکامِ دیں چیزے دگر

تختِ جم پوشیدۂ زیرِ بوریاست — فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطاں گیر و از حکمش مثال — روزِ میداں نیست روزِ قیل و قال

تا توانی گردن از حکمش مپیچ — تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحْسَنُ التَّقْوِیْم شو
وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے الا صفات — شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں — جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی دینِ تو مجبوری است — ایں چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار — بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن — مردِ حق شو بر ظنِ و تخمینِ متن

○ اَحْسَنُ التَّقْوِیْم اشارہ ہے آیۂ قرآنی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تا نہ بینی زشت و خوبِ کار چیست
اندریں نہ پردہ اسرار چیست

ہر کہ از سرِ نبی گیرد نصیب
ہم چو جبریلِ امیں گردد قریب

اے کہ می نازی بہ قرآنِ عظیم
تا کجا در حجرہ می باشی مقیم

در جہاں اسرارِ دیں را فاش کن
نکتۂ شرعِ مبیں را فاش کن

کس نہ گردد در جہاں محتاجِ کس
نکتۂ شرعِ مبیں این است و بس

مکتب و ملّا سخن ہا ساختند
مومناں این نکتہ را نشناختند

زندہ قومے بود از تاویل مُرد
آتشِ او در ضمیرِ او فسُرد

صوفیانِ باصفا را دیدہ ام
شیخِ مکتب را نکو سنجیدہ ام

عصرِ من پیغمبرے ہم آفرید
آنکہ در قرآں بغیر از خود ندید

ہر یکے دانائے قرآن و خبیر
در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس
منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس

زیں کلیماں نیست امیدِ کشود
آستیں ہا بے یدِ بیضا چہ سُود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست
از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

○ منبرِ کاک : کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ "منبرِ کاک" اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نانبائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ! اے اطلسِ اے رودِ گنگ
زلستین تا کے چناں بے آب و رنگ؟

پیرِ مرداں از فراست بے نصیب
نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر
خشت ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں
جاوداں مرگ است بے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید ز آسماں
تخمِ آدمی بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور
نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست
دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو
ہست در امروزِ او فردائے او

ہر کہ ایں جا دانہ کشت ایں جا درود
پیشِ حق آں بندہ را بُردن چہ سُود

اُمتے کز آرزو نیشے نہ خورد
نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است
سخت چوں سنگ ایں زجاج از ساحری است

در گذشت از حکمِ ایں سحر مبیں
کافری از کفر و دینداری ز دیں

○ مُردہ شو: غسل دینے والا۔

هندیاں با یک دگر آویختند | فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند
تا فرنگی قومے از مغرب زمیں | ثالث آمد در نزاعِ کفر و دیں

کس نداند جلوۂ آب از سراب
انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکرِ آب و گل | از حضورِ حق طلب یک زندہ دل
آشیانش گرچہ در آب و گل است | نہ فلک سرگشتۂ این یک دل است
تا نہ پنداری کہ از خاک است او | از بلندی ہائے افلاک است او
این جہاں او را حریمِ کوے دوست | از قبائے لالہ گیرد بوے دوست
ہر نفس با روزگار اندر ستیز | سنگِ رہ از ضربتِ او ریز ریز
آشنائے منبر و دار است او | آتشِ خود را نگہدار است او
آبجوے و بحر ہا دارد ببر | می دہد موجش ز طوفانے خبر
زندہ و پایندہ بے نانِ تنور | میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور
چوں چراغ اندر شبستانِ بتاں | روشن از وے خلوت و ہم انجمن
این چنیں دل خود نگر اللہ مست | جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جواں دامانِ او محکم بگیر
در غلامی زادہ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر — حریت می خواند او را بے بصر
گرمیِ ہنگامۂ جمہور دید — پردہ بر روئے ملوکیت کشید
سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت
در فضایش بال و پر نتواں کشود — با کلیدش ہیچ در نتواں کشود
گفت با مرغِ قفس "اے دردمند — آشیاں در خانۂ صیاد بند
ہر کہ سازد آشیاں دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ"
از فسونش مرغِ زیرک دانہ ست — نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست
حریت خواہی بہ پیچاکش مپیچ — تشنہ میر و بر نمِ تاکش مپیچ
الحذر از گرمیِ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلودارِ او

○ پہلودار : ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہیں۔

چشم ہا از سیرِ اش بے نور تر
بندۂ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ساگنش الحذر
از قمارِ بد نشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر
حفظِ خود کن حبِ افیونش مخور

پیشِ فرزنداں بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائی ایں کارواں
در سوادِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ
اندرونش بے نصیب از لا الٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید
پردۂ ناموسِ ما را بر درید

دامنِ او را گرفتن ابلہی است
سینۂ او از دلِ روشن تہی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد
صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست
دل بہ غیر اللہ داد از خود گسست

تا خودی در سینہ اش گردد بمرد
کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لا الٰہ اندر نہاد
از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں
آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لا الٰہ
آنکہ از خوشش بروید لا الٰہ

ساگیس : پیالہ

آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند
در حرم صاحبدلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیرِ کہن
تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن

جہدِ با توفیق و لذت در طلب
کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت
از تو در خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفیٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود مبالا نامِ او"

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردِ آزاد اے چو آید در سجود
در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر
از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو
گرچہ باشد حافظِ قرآں مجو

مومن است و پیشۂ او آزری است | دین و عرفانش سراپا کافری است
در بدن داری اگر سوزِ حیات | ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت
ور نداری خونِ گرم اندر بدن | سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں
عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

○ ہست معراجِ مسلمان الخ: تلمیح حدیثِ حضور رسالت مآب کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لیے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

اے درودشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لاقیصرؔ و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نَو درود و دیر و زود
اوّلیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغِ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزۂ از خوانِ کیست؟
آیۂ فَاَصْبَحْتُمْؔ اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں امّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

حُرّیت پروردۂ آغوشِ اُوست
یعنی امروزِ امم از دوشِ اُوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد
او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست
ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیِ ہنگامۂ بدر و حُنین
حیدرؓ و صدّیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

○ لاقیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قیصر فلا قیصر بعدہٗ الخ

○ فَاَصْبَحْتُمْ: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمتہٖ اخوانا۔

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد | قرأت الصّٰفّٰت اندر نبرد
تیغِ ایوبیؒ نگاہِ بایزیدؒ | گنجہائے ہر دو عالم را کلید
عقل و دل را مستی از یک جامِ مے | اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؒ و رازیؒ
علم و حکمت، شرع و دیں، نظمِ امور | اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور
حسنِ عالم سوز احمرؐ او تاج | آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج
ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست | یک تجلّی از تجلّیاتِ اوست
ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز | باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

'حمد بیحد مر رسولِ پاک را
آں کہ ایماں داد مشتِ خاک را'

(خواجہ عطار بہ تغیر لفظی)

حق ترا بر اں ترا زشمشیر کرد | سار باں را راکبِ تقدیر کرد
بانگِ تکبیر و صلوٰت حرب و ضرب | اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

○ الصّٰفّٰت : سورہ قرآن کا نام ہے۔
○ ایوبی : سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔
○ بایزید : حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے اُمت سے ہیں۔
○ روم و رازی : یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

اے خوش آں مجذوبی و دل بزرگی — آہ ازیں دل گیری و افسردگی
کارِ خود را اُستاں برند پیش — تو ندانی قیمتِ صحرا ئے خویش
اُمتے بودی، اُمم گردیدہ — بزمِ خود را خود ز ہم پاشیدہ
ہر کہ از بندِ خودی وارست، مُرد — ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد
آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد — رُوحِ پاکِ مصطفیٰ آمد بدرد
اے ز افسونِ فرنگی بے خبر — فتنہ ہا در آستینِ او نگر
از فریبِ او اگر خواہی اماں — اشتر انش را ز حوضِ خود براں
حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد — وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد
تا عرب در حلقۂ دامش فتاد — آسماں یک دم اماں او را نداد
عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر — در بدن بازآفریں رُوحِ عمر
قوت از جمعیتِ دینِ مبیں — دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں
تا ضمیرش را ز دانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است
سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب — از طلوعش صد ہزار انجم غروب
بگذر از دشت و در و کوہ و دمن — خیمہ را اندر وجودِ خویش زن
طبع از بادِ بیاباں کردہ تیز — ناقہ را سر دہ بمیدانِ ستیز

○ از ہم پاشیدن : پراگندہ کرنا

عصرِ حاضر زادۂ ایام تست　　مستیِ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودۂ　　اوّلیں معمارِ او تو بودۂ

تا بہ فرزندی گرفت او را فرنگ　　شاہدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچہ شیریں است و نوشین استاد　　کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! سنجۂ ترکن خام را
بر عیارِ خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ — زندگی ہنگامہ بر چید از فرنگ
پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟ — باز روشن می شود ایامِ شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید — شب گذشت و آفتاب آمد پدید
یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد — زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد
گرگے اندر پوستینِ برّہ — ہر زماں اندر کمینِ برّہ
مشکلاتِ حضرتِ انساں ازوست — آدمیت اغمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

ہر چہ می بینی ز انوارِ حق است — حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است
ہر کہ آیاتِ خدا بنید حُر است — اصلِ ایں حکمت ز حکمِ اُنظُر است

○ رسمِ لادینی : یعنی نظامِ امورِ سیاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

○ حکمِ اُنظُر : تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف اَفَلَا یَنظُرُونَ اِلَی الْاِبِلِ کَیفَ خُلِقَت۔ (غاشیہ)
یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

بندۂ مومن ازو بہروز تر
ہم بہ جمالِ دیگراں دل سوز تر

علم چوں روشن کند آب و گلش
از خدا ترسندہ تر گردد دلش

علم اشیا خاکِ ما را کیمیاست
آہ! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت
چشمِ او بے نم دلِ او سنگ و خشت

علم از در سواست اندر شہر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش
در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

با خسان اندر جہانِ خیر و شر
در نسازد مستیِ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او
آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند
ساحری نے، کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر°
تیغ را از پنجۂ ہر زن بگیر

اے کہ جاں را باز می دانی ز تن
سحرِ ایں تہذیبِ لادینے بشکن

روحِ مشرق اندر تنش باید دمید
تا بگردد قلبِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کش مکش
عبرت آموز است لعوالِ حبش

° نفیر آوردن : ہجوم کرنا۔

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال
بندہ را کرد است برگرگاں حلال

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد
از کفن دزداں چہ امید کشاد؟

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن
صیدِ تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کوی نہ گنجد در سخن
یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو
مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست
آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند
رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است
قوتِ ہر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں
قوتِ بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست
ہم شراب و ہم ایاغ از آسیاست

عشق را مادل بری آموختیم
شیوۂ آدم گری آموختیم

ہم ہنر ہم دیں ز خاکِ خاور است
رشکِ گردوں خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچہ بود اندر حجاب
آفتاب از ما و ما از آفتاب

ہر صدف را گوہر از عمانِ ماست
شوکتِ ہر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده ایم
خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویایِ اسرارِ وجود
زد نخستین زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ
بر سرِ راهے نهادیم این چراغ

اے امینِ دولتِ تهذیب و دیں
آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ امم بکشا گره
نشترِ افرنگ را از سر بنه

نقشے از جمعیتِ خاور و فرنگ

داستانِ خود را از دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ
تا کجا در قیدِ زنّارِ فرنگ؟

زخم از و نشتر از و سوزن از و
ما و جوئے خون و امیدِ رفو!

خود بدانی بادشاہی قاہری است
قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختہ دکّاں شریکِ تخت و تاج
از تجارت نفع و از شاہی خراج

آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است
بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست
از حریرش نرم تر کرباسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر
در زمستاں پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حرب و ضربِ آئینِ اوست
مرگ در گردشِ ماشینِ اوست

بوریاے خود بہ قالینش مده
بیذقِ خود را بہ فرزینش مده

گوہرش تف دارد و لعلش رگ است — مشکِ این سودا گر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش — رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گرہ افگندہ در کارِ خویش — از قماشِ او مکن دستارِ خویش

ہوشمندے از خمِ او مے نخورد — ہر کہ خورد اندر ہمیں میخانہ مرد

وقتِ سودا خند خند و کم خروش — ما چو طفلانیم و او شکر فروش

محرم از قلب و نگاہِ مشتری است — یا رب ایں سحر است یا سوداگری است

تا جرانِ رنگ و بو بر دند سود — ما خریداراں ہمہ کور و کبود

آنچہ از خاکِ تو رست اے مردِ حُر — آں فروش و آں بپوش و آں بخور

آں نکو بینا کہ خود را دیدہ اند — خود گلیم خویش را بافیدہ اند

اے ز کارِ عصرِ حاضر بے خبر — چرب دستیہائے یورپ را نگر

قالی از ابریشمِ تو ساختند — باز او را پیشِ تو انداختند

چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد — رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آں دریا کہ موجش کم تپید
گوہرِ خود را ز غواصاں خرید!

بیدق، فرزین، پیادہ، وزیر (اصطلاحاتِ شطرنج) تف دار: عیب دار۔ قالی، قالین۔ چرب دستی: کاریگری۔

در حضور رسالت مآبؐ

شبِ سوم اپریل ۱۹۳۷ء کہ در دارالاقبال بھوپال بودم سید احمد خاں رحمۃ اللہ علیہ را در خواب دیدم فرمودند کہ از علالتِ خویش در حضور رسالت مآبؐ عرض کن

اے تو مایہ بیچارگاں را ساز و برگ — وا رہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ
سوختی لات و منات کہنہ را — تازہ کردی کائنات کہنہ را
در جہانِ ذکر و فکر انس و جاں — تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذاں
لذتِ سوز و سرور از لا الٰہ — در شبِ اندیشہ نور از لا الٰہ
نے خدا ہا ساختیم از گاؤ و خر — نے حضورِ کاہناں افگندہ سر
نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر — نے طوافِ کوشکِ سلطانِ میر
ایں ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست — فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست
ذکرِ تو سرمایۂ ذوق و سرور — قوم را دارد بہ فقرِ اندر غیور
اے مقام و منزلِ ہر راہرو — جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو
سازِ ما بے صوت گردید آنچناں — زخمہ بر رگہائے او آید گراں

در عجم گردیدم و هم در عرب
مصطفیٰ نایاب و ارزان بولہب

ایں مسلماں زادۂ روشن دماغ
ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چوں حریر
آرزو در سینۂ او زود میر

ایں غلام ابن غلام ابن غلام
حریت اندیشۂ او را حرام

مکتب از وے جذبۂ دیں در ربود
از وجودش ایں قدر دانم کہ بود

ایں زخود بیگانہ ایں مستِ فرنگ
نانِ جو می خواہد از دستِ فرنگ

نان خرید ایں فاقہ کش با جانِ پاک
داد ما را نالہ ہائے سوزناک

دانہ چیں مانندِ مرغانِ سراست
از فضائے نیلگوں ناآشناست

آتشِ افرنگیاں بگداختش
یعنی ایں دوزخ دگرگوں ساختش

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر
از مقامِ او ندارد او خبر

مومن و از رمزِ مرگ آگاہ نیست
در دلش لَا غَالِبَ اِلَّا اللّٰہ نیست

تا دلِ او در میانِ سینہ زد
می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک نان منتِ صد کس برائے یک شکم
از فرنگی می خرد لات و منات
مومن و اندیشۂ او سومنات

لَا غَالِبَ اِلَّا اللّٰہ یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قُمْ بِاِذْنِی گوئے او را زندہ کن
دردلش اَللّٰہُ ھُو رازندہ کن

ما ہمہ افسونیٔ تہذیبِ غرب
کشتۂ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست
دانما یک بندۂ اللہ مست

"تا مسلماں باز بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را"

شہوارا! یک نفس در کشمکش عناں
حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟
می نہ گردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشا لے دردمند
ایں بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات
از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی
کشتی و دریا و طوفانم توئی

آبروئے زار و زبون و ناتواں
کس بہ فقر اکم نہ بست اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من امیدے سیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا
وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمہ در من در گلوئے من شکست
شعلہ از سینہ دمید و بیرون نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند
لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالۂ کو می نہ گنجد در ضمیر تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بے کراں می بایدش

وسعتِ نہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است گوشۂ چشم تو دارد مے من است

در نسازد با دوا ہا جانِ زار تلخ و بو لیش بر مشامم ناگوار

کارِ ایں بیمار تواں بر دو پیش من چو طفلاں نالم از دارد مے خویش

تلخیٔ او را فریبم از شکر خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر

چوں بصیری از تو می خواہم کشود تا بمن باز آید آں روزے کہ بود

مہرِ تو بر عاصیاں فزوں ترست در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نوبہار پرتوِ خود را دریغ از من مدار

خود بدانی قدرِ تن از جاں بود (رومی) قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود

تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید یا مرا شمشیر گرداں یا کلید

فکرِ من در فہمِ دیں ہلاک و چست تخمِ کردارے ز خاکِ من نرست

بصیری: مشہور عربی قصیدۂ بردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآبؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیری کا قصیدہ بارگاہِ نبوی میں مقبول ہوا اور مصنف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

تیشه ام را تیز تر گرداں کہ من — سخت دارم فرزوں از کوہکن

مومنم، از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است — چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دانش پوسیدہ از چشمِ جہاں — کز سُمِ شبدیز تو دارد نشاں!

بندہ را کو نخواہد ساز و برگ — زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کُردرا سوزِ عرب — بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر — دوستانش از غمِ او بے خبر

بندۂ اندر جہاں نالاں چوں نے — تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیاباں مثلِ چوبِ نیم سوز — کارواں بگذشت و من سوزم ہنوز!

اندریں دشت و درے پہنا دورے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن
نالۂ من وائے من! اے وائے من

مثنوی
مسافر

یعنی

سیاحت چند روزہ افغانستان

اکتوبر ۱۹۳۳ء

اقبال

نادرِ افغاں شہِ درویش خو
رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملت محکم از تدبیرِ او
حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او

چوں ابوذر خود گداز اندر نماز
ضربتش ہنگامِ کیں خارا گداز!

عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد!
عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد!

از غمِ دیں در دلش چوں لالہ داغ
در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاہش مستیِ اربابِ ذوق
جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگہ
ہر دو گوہر از محیطِ لا الٰہ!

فقر و شاہی وارداتِ مصطفیٰ است
ایں تجلیہائے ذاتِ مصطفیٰ ست!

ایں دو قوت از وجودِ مومن است
ایں قیام و آں سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون تپیدن آبروست

فقرِ نادر از خدا اندر خون تپید
آفریں بر فقرِ آں مردِ شہید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام — در طوافِ مرقدش زمزمہ خوام
شاہ در خواب است پا آہستہ نہ — غنچہ را آہستہ تر بشگاہ
از حضورِ او مرا فرسنگہا — آنکہ جانِ تازہ در جانم دمید

"شنیدم از گرمیٔ آوازِ تو
اے خوش آں قومے کہ اندر سازِ تو
از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم ایں نوا ہا از کجاست
اے بآغوشِ سحابِ ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق
یک زماں در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آں تب و تابے ببخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
تو کلیمی را ہِ سینا بے بگیر"

سالہا نمودم باغ و راغ و دشت و در — چوں صبا بگذشتم از کوہ و کمر
خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست — در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست
جادہ کم دیدم از و پیچیدہ تر — یا دہ گردد در چشم و پیشِ نظر

سبزہ در دامانِ کہسارش مجھے
از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوے

سر زمینے کبکِ او شاہیں مزاج
آہوے او گیرد از شیراں خراج!

در فضایش حجرہ بازاں تیز چنگ
لرزہ بر تن از نہیبِ شاں پلنگ!

لیکن از بے مرکزی اشفتہ روز
بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فکرِ بازاں نیست در پروازِ شاں
از تدرواں پست تر پروازِ شاں!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات
روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود، ایں در قیام
کارِ و بارش چوں صلوتِ بے امام!

ریز ریز از سنگِ او مینائے او
آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب
در مسلمانی حرام است این حجاب!

رمز دینِ مصطفیٰ دانی کہ چیست
فاش دیدن خویش را شاہنشہی است!

چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش
زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش

آں مسلمانے کہ بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را

از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست
تیغ لا موجود الا اللہ اوست

در مکان و لامکاں غوغائے او
نہ سپہر آوارہ در پہنائے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خداست
حیف اگر از خویشتن ناآشناست

بندۂ حق وارثِ پیغمبراں
او نگنجد در جہانِ دیگراں

تا جہانے دیگرے پیدا کند
این جہانِ کہنہ را برہم زند

زندہ مرد از غیرتِ حق دارد و فراغ
از خودی اندر وجودِ او چراغ!

پائے او محکم بر رزمِ خیر و شر
ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر

صبحش از بانگے کہ برخیزد ز جاں
سنے ز نورِ آفتابِ خاوراں!

فطرتِ او بے جہات اندر جہات
او حریم و در طوافش کائنات

ذرہ از گردِ رہش آفتاب
شاہد آمد بر عروجِ او کتاب

فطرتِ او را کشاد از ملت است!
چشمِ او روشن سواد از ملت است!

اندکے گم شو بقرآن و خبر
باز اے نادان بخویش اندر نگر

در جہاں آوارہ و بیچارہ
وحدتے گم کردہ، صد پارہ

بندۂ غیر اللہ اندر پائے تست
داغم از داغے کہ در سیمائے تست

میرِ خیل! از مکرِ پنہانی بترس
از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

زائشِ مردانِ حق می سوزمت
نکتہ از پیرِ رومِ آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر
مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر

گل مخور گل را مخور گل را مجو
زانکہ گل خوار است دائم زرد رو

دل بجو تا جاودان باشی جواں
از تجلی چہرہ ات چوں ارغواں

بندہ باش و بر زمیں رو چوں سمند
چوں جنازہ نے کہ بر گردن برند!"

شکوه کم کن از سپهرِ لاجورد
جز بگردِ آفتابِ خود مگرد

از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو
ذرّهٔ؟ صیادِ مهر و ماه شو!

عالمِ موجود را اندازه کن
در جهانِ خود را بلند آوازه کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است
اندریں عالم حیات از وحدت است

در گذر از رنگ و بوهائے کہن
پاک شو از آرزوهائے کہن

ایں کہن سامان نیرزد با دو جَو
نقشبندِ آرزوئے تازہ شو

زندگی بر آرزو دارد اساس
خویش را از آرزوئے خود شناس

چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو
مشتِ خاکے لالہ خیز از آرزو

ہر کہ تخمِ آرزو در دل نکشت
پائمالِ دیگراں چوں سنگ و خشت!

آرزو سرمایهٔ سلطان و میر
آرزو جامِ جہاں بینِ فقیر

آب و گل را آرزو آدم کند
آرزو ما را ز خود محرم کند

چوں شرر از خاکِ ما بر می جہد
ذرہ را پہنائے گردوں می دہد!

پورِ آزر کعبہ را تعمیر کرد
از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود بہ شہرِ کابل و حاضر می شود

بحضورِ علیحضرت شہیدؒ

شہرِ کابل! خطّہ جنّت نظیر — آبِ حیواں از رگِ تاکش بگیر!

چشمِ صائب[1] از سوادش سرمہ چیں — روشن و پائندہ باد آں سرزمیں

در ظلامِ شب سمن زارش نگر — بر بساطِ سبزہ می غلطد سحر!

آں دیارِ خوش سواد آں پاک بوم — بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم

آبِ او تریاق و خاکش تابناک — زندہ از موجِ نسیمش مردہ خاک

تابد اندر حرف و صوت اسرارِ او — آفتاباں خفتہ در کہسارِ او

ساکنانش سیر چشم و خوش گہر — مثلِ تیغ از جوہرِ خود بے خبر!

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست — زائراں را گردِ راہش کیمیاست

---

[1] مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید
"خوشا وقتے کہ چشمم از سوادش سرمہ چیں گردد"

شاہ را دیدم دراں کاخِ بلند — پیشِ سلطانے فقیرے درد مند

خُلقِ او تسلیمِ دلہا را کشود — رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر — بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

چشمِ من از سوزِ کلامش در گداز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش — سخت کوش و نرم خُو و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار — دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر — از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاہش روزگارِ شرق و غرب — حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شہریارے چوں حکیماں نکتہ داں — رازدانِ مدّ و جزرِ ایتاں

پردہ ہا از طلعتِ معنی کشود — نکتہ ہائے ملک و دیں را وا نمود

گفت ازاں آتش کہ داری در بدن — من ترا دانم عزیزِ خویشتن

ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست — در نگاہم ہاشمی و محمود اوست

در حضورِ آں مسلمانِ کریم — ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم ایں سرمایۂ اہلِ حق است — در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو ہر ابتدا را انتہا است — چشمۂ از نیرِ وے او خیبر کشا است

تشنۂ عرفم بخوانِ او دوید — دانۂ اشک از چشمش چکید

گفت نادر در جہاں بے چارہ بود — از غمِ دین و وطن آوارہ بود
کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر — از غمانِ بے حسابم بے خبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم — اشک با جوے بہار آمیختم

غیرِ قرآں غمگسارِ من نہ بود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفتگوے خسروِ والا نژاد — باز با من جذبہ سر شار داد
وقتِ عصر آمد صدا اے الصلوٰت — آں کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہاے عاشقاں سوز و گداز — کردم اندر اقتدا اے او نماز

رازہاے آں قیام و آں سجود
جز بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردہ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بتاں را ہزار بار آراست
من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است
درفشِ ملّت عثمانیاں دوبارہ بلند
چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!
خوشا نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا
کہ این زمین ز طلسمِ فرنگ آزاد است!
ہزار مرتبہ کابل نکوتر از دلّی است
کہ آں عجوزہ عروسِ ہزار داماد است

درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونیں را
که من فقیرم و این دولتِ خداداد است!
اگرچه پیرِ حرم وردِ لا اِلٰه دارد
بیا نگاه که برّنده تر ز پولاد است!

سفر بہ غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوازشہائے سلطانِ شہید — صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید
نکتہ سنجِ خاوران ہندی فقیر — میہمانِ خسرو کیوان سریر
تا ز شہرِ خسروی کردم سفر — شد سفر بر من سبک تر از حضر
سینہ بکشادم بآں بادے کہ پار — لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار
آہ غزنی آں حریمِ علم و فن — مرغزارِ شیر مردانِ کہن
دولتِ محمود ازیبا عروس — از خجابندانِ او دانائے طوس
خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی — از نوائے او دلِ مردان قوی
آں حکیمِ غیب آں صاحب مقام — ترک جوشِ رومی از ذکرش تمام
من ز پیدا و ز پنہاں در سرور — ہر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور
او نقابِ از چہرۂ یزداں کشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وا نمود
ہر دو را از حکمتِ قرآں سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق
در فضائے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ نالہ اندوختم

گفتم اے بینندۂ اسرارِ جاں — بر تو روشن ایں جہان و آں جہاں
عصرِ ما دارفتۂ آب و گل است — اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است
مومن از افرنگیاں دید آنچہ دید — فتنہا اندر حرم آمد پدید
تا نگاہِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد
اے حکیمِ غیب امامِ عارفاں — پختہ از فیضِ تو خامِ عارفاں

آنچہ اندر پردۂ غیب است گوے
بو کہ آبِ رفتہ باز آید بجوے

روحِ حکیم سنائی از بہشتِ بریں

جواب می دہد

راز دانِ نیمہ شب گشتم ز فقر
زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آں فقرے کہ داند راہ را
بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لا الٰہ
در تنِ شمشیر گوید لا الٰہ

فکرِ جاں کن چوں زناں بر تن متن
ہمچو مرداں گوے در میداں فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل
قیمتِ او قطرۂ از خونِ دل

مومناں زیرِ سپہرِ لاجورد
زندہ از عشق اند و فارغ از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟
ایں شعاعِ آفتابِ مصطفیٰ ست

زندہ تا سوزِ او در جانِ تست
ایں نگہ دارندۂ ایمانِ تست

باز شو از رمزِ آب و گل بگو
پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل

دل ز دیں سرچشمۂ ہر قوت است
دیں ہمہ از معجزاتِ صحبت است

دیں مجو اندر کتب اے بے خبر
علم و حکمت از کتب دیں از نظر

بوعلی دانندۂ آب و گل است
بے خبر از خستگیہائے دل است

نیش و نوشِ بوعلی سینا ہبل
چارہ سازیہائے دل از اہلِ دل

مصطفیٰ بحر است و موجِ او بلند
خیز و ایں دریا بجوئے خویش بند

مدتے بر ساحلش پیچیدۂ
نطفہ ہائے موجِ او نادیدۂ

یک زماں خود را بدریا در فگن
تا روانِ رفتہ باز آید بہ تن

اے مسلماں جز براہِ حق مرو
تا نہ بخشد از رحمتِ عالمے شو

پردہ بگذار آشکارائی گزیں
تا بہ لرزد از سجودِ تو زمیں

دوش دیدم فطرتِ بیتاب را
روحِ آں ہنگامۂ اسباب را

چشمِ او برزشت و خوبِ کائنات
در نگاہِ او غریبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز
آں بہم پیوستہ ایں ریز ریز

گفتمش در جستجوئے کیستی؟
در تلاشِ تار و پوئے کیستی؟

گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن
آدمے نو سازم از خاکِ کہن

مشت خاکے را بصد رنگ آزمود
پے بہ پے تا بید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لالہ داد
لا الٰہ اندر ضمیرِ او نہاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے — از بہارِ پاستاں رنگیں ترے
ہر زماں تدبیرِ دیگر دارد رقیب — تا نگیری از بہارِ خود نصیب
بر درونِ شاخِ گل دارم نظر — غنچہ ہا را دیدہ ام اندر سفر!
لالہ را در وادی و کوہ و دمن — از دمیدن باز نتواں داشتن

بشنود مردے کہ صاحب جستجوست
نغمہ را کو ہنوز اندر گلوست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیز و از دل نالہ ہا بے اختیار — آہ! آں شہرے کہ اینجا بود پار!
آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوفِ او چرخِ بریں — تربتِ سلطان محمود ست ایں!
آنکہ چوں کودک لبِ از کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست!
برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردوں آیتِ اللہ را تپش — قدسیاں قرآں سرا بر ترکتش
شوخیِ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب — پردگیہا از فروغش بے حجاب
مہرِ گردوں از جلالش در رکوع — از شعاعش دوش می گردد طلوع!
وا رہیدم از جہانِ چشم و گوش — فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش
شہرِ غزنیں! یک بہشتِ رنگ و بو — اے بجو با نغمہ خواں در کاخ و کو

قصرہائے او قطار اندر قطار — آسماں با قبّہ ہایش ہم کنار
نکتہ سنجِ ملّوس را دیدم ببزم — لشکرِ محمود را دیدم برزم
روحِ سیرِ عالمِ اسرار کرد — تا مرا شوریدۂ بیدار کرد
آں همہ مشتاقی و سوز و سرور — در سخن چوں رند بے پروا جسور
تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت — گفتگو با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیِ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ بہر یک شعاعِ آفتاب — دارد اندر شاخ چندیں پیچ و تاب
چوں بہار اورا کند عریان وفاش — گوید ش جز یک نفس اینجا مباش!
ہر دو آمد یک دگر را ساز و برگ — من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!
زندگی پیہم مصافِ نیش و نوش — رنگ نم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایامِ الاماں
الاماں از صبح و از شامِ الاماں

اے خدائے نقش بندِ جان و تن — با تو ایں شوریدہ دارد یک سخن
فتنہ ہا بینم دریں دیر کہن — فتنہ ہا در خلوت و در انجمن
عالم از تقدیرِ تو آمد پدید — یا خدائے دیگر اورا آفرید!
ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز — اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!
صدق و اخلاص و صفا باقی نماند — "آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"
چشمِ تو بر لالہ ویانِ فرنگ — آدم از افسونِ شاں بے آب و رنگ

از که گیرد ربط و ضبط این کائنات؟ — اے شہیدِ عشوۂ لات و منات!
مردِ حق آن بندۂ روشن نفس — نائبِ تو در جہاں او بود و بس
او بہ بندِ نقرہ و فرزند و زن — گر توانی سومنات او شکن
این مسلمان از پرستارانِ کیست؟ — در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!
سینہ اش بے سوز و جانش بے خروش — او سرافیل است و صورِ او خموش!
قلبِ او نامحکم و جانش نژند — در جہاں کالائے او ناارجمند
در مصافِ زندگانی بے ثبات — دارد اندر آستیں لات و منات
مرگ را چوں کافراں داند ہلاک — آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!
شعلہ از خاکِ او باز آفریں — آں طلب آں جستجو باز آفریں
باز جذبِ اندروں او را بدہ — آں جنونِ ذوفنوں او را بدہ
شرق را کن از وجودش استوار — صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بجوبِ او شگاف
از سکوہش لرزہ افگن بر قاف!

قندھار و زیارتِ خرقۂ مبارک

قندھار آں کشورِ سینو سواد — اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد
رنگ‌ہا بوہا ہوا ہا آب‌ہا — آب‌ہا تابندہ چوں سیماب‌ہا
لالہ‌ہا در خلوتِ کہسارہا — نارہا تیغ بستہ اندر نارہا
کوہسارِ آں شہر است ما را کوئے دوست! — ساربان بر بند محمل سوئے دوست

می سرایم دیگر از یارانِ نجد
از نوائے ناقہ را آرم بوجد!

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لا بودم از بادۂ اِلّا مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوہ دوا میا مست!

وقت است کہ بخشائم میخانہ روی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

ایں کارِ حکیمے نیست دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بہ خیابانہا ایں لالۂ صحرا مست!

از حرفِ دلآویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافر کے دیدم در وادیٔ بطحا مست!

سینا است کہ فاران است؟ یارب چہ مقام است ایں؟
ہر ذرّۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آں "برزخ لا یبغیان"[1] — دیدش در نکتۂ "لی مع وقتان"[2]

دین او آئینِ او تفسیرِ کل — در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل

عقل را او صاحبِ اسرار کرد — عشق را او تیغِ جوہر دار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است — ما ہمہ یک مشت خاکیم او دل است

آشکارا دید نشأۂ اسرائے ما[3] — در ضمیرش مسجدِ اقصائے ما

آمد از پیراہنِ او بوئے او — داد ما را نعرۂ اللہ ھُو

با دلِ من شوقِ بے پروا چہ کرد! — بادۂ پُر زور با مینا چہ کرد!

رقصِ اندر سینہ از زورِ جنوں — تا ز راہِ دیدہ می آید بروں!

گفت من جبریلم و نورِ مبیں — پیش ازیں او را ندیدم ایں چنیں!

شعر رومی خواند و خندید و گریست — یارب ایں دیوانۂ فرزانہ کیست!

در حرم با من سخن مستانہ گفت — از مے و مینا و ایاغ افسانہ گفت!

---

[1] برزخ لا یبغیان: تلمیح بآیۂ قرآن۔

[2] لی مع اللہ وقتان الخ: حدیث

[3] اسرائے: تلمیح بآیۂ قرآنی۔

گفتمش این حرفِ بیباکانہ چیست — لب فرو بند ایں مقامِ خامشی است
من ز خونِ خویش پروردم ترا — صاحبِ آہِ سحر کردم ترا
باز یاب ایں نکتہ را اے نکتہ رس — عشقِ مرواں ضبطِ احوال است و بس
گفت عقل و ہوش آزارِ دل است! — مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعرہ ہا زد تا فتاد اندر سجود
شعلۂ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرحمۃ
موسّسِ ملّتِ افغانیہ

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپہر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتح آں امیرِ صف شکن
سکۂ زد ہم بہ تعلیمِ سخن

ملتے را داد ذوقِ جستجو
قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دل و دستِ گہر ریزے کہ داشت
سلطنتِ بابر و بے برگ گذاشت

نکتہ سنج و عارف و شمشیر زن
روحِ پاکش با تنِ ما مدغن

گفت می دانم مقامِ تو کجاست
نغمۂ تو خاکیاں را کیمیاست

خشت و سنگ از فیضِ تو دارائے دل
روشن از گفتارِ تو سینائے دل

پیشِ ما اے آشنائے کوئے دوست
یک نفس بنشیں کہ داری بوئے دوست

فاتح : سلطان محمد فاتح فاتح قسطنطنیہ۔

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت
وندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردیدایں زمین و ایں سپہر
ماہ کو راز کور چشمیہائے مہر

گرمیٔ ہنگامہ می باید ش
تا نخستین رنگ و بو باز آید ش

بندۂ مومن سرا فیلی کند
بانگِ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق داد جانِ ناشکیب
تو ز سرِ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے
باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیحضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست — سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست
خسروی را از وجودِ تو عیار — سطوتِ تو ملک و دولت را حصار
از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر — تختِ احمد شاہ را شانے دگر
سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ — از دل و از آرزو بیگانہ بہ
آبگوں تیغے کہ داری در کمر — نیم شب از تابِ او گردد سحر
نیک می دانم کہ تیغِ نادر است — من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر
از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہیں تیز تر — گردِ ایں ملکِ خدا دادے نگر
ایں کہ می بینیم از تقدیر کیست؟ — چیست آں چیزے کہ می بالد و نیست؟

روز و شب آئینهٔ تدبیر ماست
روز و شب آئینهٔ تقدیر ماست

با تو گویم اے جوانِ سخت کوش
چیست فردا؟ دخترِ امروز دوش!

ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد
گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد

او جہانِ رنگ و بو را آبروست
دوش از و امروز از و فردا از وست!

مردِ حق سرمایهٔ روز و شب است
زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است

بندهٔ صاحب نظر پیرِ امم
چشمِ او بینائے تقدیرِ امم

از نگاہش تیز تر شمشیر نیست
ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!

لرزد از اندیشهٔ او پختہ کار
حادثات اندر بطونِ روزگار!

چوں پدر اہلِ ہنر را دوست دار
بندهٔ صاحب نظر را دوست دار

ہمچوں آں خلد آشیاں بیدار زی
سخت کوش و پُر دم و کرار زی

می شناسی عنیِ کرار چیست؟
ایں مقامے از مقاماتِ علیؓ است

اُمتاں را در جہانِ بے ثبات
نیست ممکن جز بکراری حیات

سرگذشتِ آلِ عثماں را نگر
از فریبِ غربیاں خونیں جگر!

تا ز کراری نصیبے داشتند
در جہاں دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا غافل شدست؟
ہمتِ او بوسے کراری نداشت!

مشتِ خاکش ہمچناں گردید سرد
گرمی آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست
قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر
سرِّ کار از ہاشم و محمود گیر

ہم ازاں مردے کہ اندر کوہ و دشت
حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت

روز ہا شب ہا تپیدن میستواں
عصرِ دیگر آفریدن میستواں

صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز
اندر آیاتش یکے خود را بسوز

باز افغاں را ازاں سوزے بدہ
عصرِ او را صبحِ نوروزے بدہ

ملتے گم گشتۂ کوہ و کمر
از جبینش دیدہ ام چیزے دگر

زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد
حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد

کاروبارش را نکو سنجیدہ ام
آنچہ پنہان است پیدا دیدہ ام

مردِ میداں زندہ از اللہ ہُوست
زیرِ پائے او جہانِ چار سوست

بندۂ کو دل بہ غیر اللہ نہ بست
می تواں سنگ از زجاجِ او شکست

او نگنجد در جہانِ چون و چند
تہمتِ ساحل بایں دریا مبند

چوں ز روئے خویش بر گیرد حجاب
او حساب است و ثواب است و عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است
ایں دو قوت اعتبارِ ملت است

○ : والاحضرت شاہ ولی خاں۔

آں فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق
ایں فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال
مومناں را آں جمال است ایں جلال!

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست
اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است
ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد
علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرا نشیناں کاشتند
حاصلش افرنگیاں برداشتند

ایں پری از شیشۂ اسلاف ماست
باز صیدش کن کہ او از قاف ماست

لیکن از تہذیبِ لادینے گریز
زاں کہ او با اہلِ حق دارد ستیز

فتنہ ہا ایں فتنہ پرداز آورد
لات و عزّیٰ در حرم باز آورد

از فسونش دیدۂ دل نابصیر
روح از بے آبیٔ او تشنہ میر!

لذتِ بیتابی از دل می برد
بلکہ دل زیں پیکرِ گل می برد

کہنہ دزدے غارتِ او برملاست
لالہ می نالد کہ داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور
باز گویم آنچہ گفتم در زبور

"مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
ایں ہمہ از اعتباراتِ است و بس

مردِ کر سوزِ نوا را مردہ
لذتِ صوت و صدا را مردہ
پیشِ چنگے مست و مسرور است کو
پیشِ رنگے زندہ در گور است کو
روح باحق زندہ و پاینده است
ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ است
آنکہ حَیٌّ لَا یَمُوتُ آمد حق است
زیستن باحق حیاتِ مطلق است
ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

برخور از قرآں اگر خواہی ثبات
در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات
می دہد مارا پیامِ لَا تَخَفْ
می رساند بر مقامِ لَا تَخَفْ
قوتِ سلطان و میر از لَا اِلٰہ
ہیبتِ مردِ فقیر از لَا اِلٰہ
تا دو تیغِ لَا و اِلَّا داشتیم
مَاسِوَا اللہ را نشان نگذاشتیم!
خاوراں از شعلۂ من روشن است
اے خنک مردے کہ در عصرِ من است
از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر!

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام
شرحِ رمزِ صبغۃ اللہ گفتہ ام

با مسلماناں غمے بخشیدہ ام
کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ
عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
با مسلماں حرفِ پر سوزے کہ گفت؟

ہمچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت
تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم و اسوختم
آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند
سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا الٰہ
در شرابِ من سرورِ لا الٰہ

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست
جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام
تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام!

ارمغانِ حجاز
فارسی

اقبال

(جملہ حقوق معہ حق ترجمہ بحق منیب اقبال و ولید اقبال پسران ڈاکٹر جاوید اقبال بحقہ برابر محفوظ ہیں)

طبعِ اوّل	نومبر	۱۹۳۸ء	پانچ ہزار
طبعِ دوم	اگست	۱۹۴۴ء	دو ہزار
طبعِ سوم	نومبر	۱۹۴۶ء	دو ہزار
طبعِ چہارم	مئی	۱۹۴۸ء	پانچ ہزار
طبعِ پنجم	جون	۱۹۵۱ء	دو ہزار
طبعِ ششم	مئی	۱۹۵۵ء	دو ہزار
طبعِ ہفتم	جون	۱۹۵۹ء	چار ہزار
طبعِ ہشتم	نومبر	۱۹۶۴ء	دو ہزار
طبعِ نہم	دسمبر	۱۹۶۶ء	دو ہزار
طبعِ دہم	نومبر	۱۹۷۰ء	دو ہزار
طبعِ یازدہم	ستمبر	۱۹۷۵ء	دو ہزار
طبعِ دوازدہم	ستمبر	۱۹۷۸ء	دو ہزار
طبعِ سیزدہم	جون	۱۹۸۲ء	دو ہزار
طبع چہار دہم	اگست	۱۹۸۶ء	دو ہزار
طبع پانزدہم	فروری	۱۹۹۱ء	دو ہزار

زیرِ اہتمام: محمد حسین ایم۔اے
(سرور منزل)

جملہ حقوق بحق شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ محفوظ

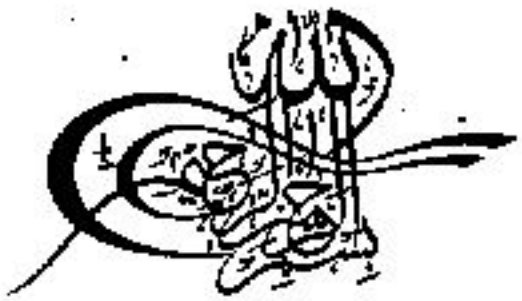
طابع: شیخ نیاز احمد
مطبع: غلام علی پرنٹرز
جامعہ اشرفیہ، اچھرہ، لاہور

ناشر: محمد اللہ مسعود صدیقی ۱۹۸۶ء
شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور

ISBN- 969-31-0005-0

حضورِ حق

خوش آں راہی کہ سامانے نگیرد
دلِ او پندِ یاراں کم پذیرد
بہ آہے سوزناکش سینہ بخشائے
زیک آہش غمِ صد سالہ میرد!

حضورِ حق

۱

دلِ ما بیدلاں بردند و رفتند
شمالِ شعله افسردند و رفتند
بیا یک لحظه با عاماں درآمیز
که خاصاں باده ها خوردند و رفتند

سخن ها رفت از بود و نبودم
من از نخلت لبِ خود کم کشودم
بجودِ زنده مرداں می شناسی
عیارِ کارِ من گیر از سجودم!

دلِ من در کشادِ چون و چند است
نگاہش از مہ و پروین بلند است
بدہ ویرانہ در دوزخ اُو را
کہ ایں کافر بہ خلوت پسند است!

چہ شور است ایں کہ در آب و گل افتاد
زنیک دل عشق را صد مشکل افتاد
قرار یک نفس بر من حرام است
بمن رحمے کہ کارم با دل افتاد!

جہاں از خود بروں آوردۂ کیست؟
جمالش جلوۂ بے پردۂ کیست؟
مرا گوئی کہ از شیطاں حذر کن
بگو با من کہ او پروردۂ کیست؟

دلِ بے قیدِ من در پیچ و تابیست
نصیبِ من عتابے یا خطابیست؟
دلِ ابلیس ہم نتوانم آزرد
گناہِ گاہ گاہِ من صوابیست

صَبَنْتِ الْكَاسَ عَنَّا أُمَّ عَمْرٍو
وَكَانَ الْكَاسُ مَجْرَاهَا الْيَمِينَا

اگر این است رسمِ دوستداری
بدیوارِ حرم زن جام و مینا

لے اشارات: صبنت الکاس الخ۔ یہ شعر عمرو ابن کلثوم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعرا میں سے تھا۔
شاعر اپنی معشوقہ ام عمرو کی ناانصافی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں پہلے شراب سے محروم کر دیا حالانکہ ہاری دائیں طرف بیٹھنے والوں کی تھی۔

بخود پیچیدگاں در دل اسیرند
همه دردند و درماں ناپذیرند
بجو از ما چه میخواہی کہ شاہاں
خراجے از دہِ ویراں نہ گیرند

روم راہے کہ او را منزلے نیست
ازاں تخمے کہ ریزم حاصلے نیست
من از غم ہا نمی ترسم ولیکن
مدہ آں غم کہ شایانِ دلے نیست

مئے من از تنک جاماں نگہ دار
شرابِ پختہ از خاماں نگہ دار
شرر از نیستانے دُور تر بہ
بخاصاں بخش داز عاماں نگہ دار!

ترا ایں کشمکش اندر طلب نیست
ترا ایں درد و داغ و تاب و تب نیست
ازاں از لامکاں بگریختم من
کہ آں جا نالہ ہائے نیم شب نیست

زمن ہنگامہ دہ ایں جہاں را
دگرگوں کن زمین و آسماں را
ز خاکِ ما دگر آدم برانگیز
بخش ایں بندۂ سود و زیاں را

جہانے تیرہ تر با آفتابے
صوابِ او سراپا ناصوابے
ندانم تا کجا ویرانہ را
دہی از خونِ آدم رنگ و آبے

غلامم جز رضائے تو نجویم
جز آں راہے کہ فرمودی نہ پویم
ولیکن گر بہ ایں ناداں بگوئی
خرے را اسبِ تازی گو، نہ گویم!

۳

دلے در سینہ دارم بے سرورے
نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
بگیر از من کہ بر من بارِ دوش است
ثوابِ ایں نمازِ بے حضورے!

چہ گویم قصۂ دین و وطن را
کہ نتواں فاش گفتن ایں سخن را
مرنج از من کہ از بے مہریٔ تو
بنا کردم ہماں دیرینہ کہن را

مسلمانے کہ در بندِ فرنگ است
دلش در دستِ او آساں نیاید
ز سیمائے کہ سودم بر درِ غیر
سجودے بوذر و سلماں نیاید

نخواہم ایں جہان و آں جہاں را
مرا ایں بس کہ دانم رمزِ جاں را
سجودے دہ کہ از سوز و سرورش
بوجد آرم زمین و آسماں را

چہ میخواہی ازیں مردِ تن آسائے
بہر بادے کہ آمد رفتم از جائے
سحر جاوید را در سجدہ دیدم
بہ صبحش چہرۂ شامم بیارائے

۴

بہ آں قوم از تو می خواہم کشادے
فقیہش بے یقینے اکم سوادے

بسے نادیدنی را دیدہ ام من
مرا اے کاشکے مادر نہ زادے[1]

نگاہِ تو عتاب آلود تا چند
بتانِ حاضر و موجود تا چند

دریں بتخانہ اولادِ براہیم
نمک پروردۂ نمرود تا چند

سرودِ رفتہ باز آید کہ ناید؟
نسیمے از حجاز آید کہ ناید؟

سرآمد روزگارِ ایں فقیرے
دگر دانائے راز آید کہ ناید؟

[1] اشارات: مرا اے کاشکے الخ۔ یہ مصرع سعدیؒ کا ہے۔

اگر می آید آں دانائے رازے
بدہ او را نوائے دل گدازے
ضمیرِ امتاں رامی کند پاک
کلیمے یا حکیمے نے نوازے

متاعِ من دلِ درد آشنائے است
نصیبِ من فغانِ نارسائے است
بخاکِ مرقدِ من لالہ خوشتر
کہ ہم خاموش و ہم خونیں نوائے است

۵

دل از دستِ کسے بردن نداند
غم اندر سینہ پروردن نداند
دمِ خود را دمیدی اندراں خاک
کہ غیر از خوردن و مردن نداند!

دلِ ما از کنارِ ما رمیده
بصورت مانده و معنی ندیده
ز ما آں راندهٔ درگاه خوشتر
حق او را دیده و ما را شنیده

ندانند جبرئیل ایں هاے و هُو را
که نشناسد مقامِ جستجو را!
بپرس از بندهٔ بیچارهٔ خویش
که داند نیش و نوشِ آرزو را!

شبِ ایں انجمن آراستم من
چو مه از گردشِ خود کاستم من
حکایت از تغافل هاے تو رفت
ولیکن از میانِ خاستم من

چنیں دَورِ آسماں کم دیدہ باشد
کہ جبریلِ امیں را دل خراشد
چہ خوش دَیرے بنا کردند آنجا
پرستد مومن و کافر تراشد

۶

عطا کن شورِ رومی، سوزِ خسرو
عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
چناں با بندگی در ساختم من
نہ گیرم گر مرا بخشی خدائی

۷

مسلماں فاقہ مست و ژندہ پوش است
ز کارش جبرئیل اندر خروش است
بیا نقشِ دگر ملت بہ ریزم
کہ ایں ملت جہانِ را بارِ دوش است

دگر ملّت کہ کارے پیش گیرد
دگر ملّت کہ نوشش از نیش گیرد
نگردد با یکے عالم رضامند
دو عالم را بہ دوشِ خویش گیرد

دگر قومے کہ ذکرِ لا الٰہش
برآرد از دلِ شب صبح گاہش
شناسد منزلش را آفتابے
کہ ریگِ کہکشاں روبد ز راہش!

۸

جہانِ تست در دستِ خسے چند
کسانِ او بہ بندِ نا کسے چند
ہنر در میانِ کارگاہاں
کشد خود را بہ عیشِ کرگسے چند

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ
کہ یزداں راز حالِ ما خبر نیست
بہ ما نزدیک تر از شہ رگِ ماست
ولیکن از شکم نزدیک تر نیست!

۹

دگر گوں کشورِ ہندوستان است
دگر گوں آں زمین و آسمان است
مجو از ما نمازِ پنجگانہ
غلاماں را صف آرائی گران است

زمحکومی مسلماں خود فروش است
گرفتارِ طلسمِ چشم و گوش است
زمحکومی رگاں در تن چناں سست
کہ ما را شرع و آئیں بارِ دوش است

۱۰

یکے اندازہ کن سود و زیاں را
چو جنت جاودانی کن جہاں را!
نمی بینی کہ ما خاکی نہاداں
چہ خوش آرا ستیم ایں خاکداں را!

تو می دانی حیاتِ جاوداں چیست
نمی دانی کہ مرگِ ناگہاں چیست!
ز اوقاتِ تو یک دم کم نہ گردد
اگر من جاوداں باشم زیاں چیست؟

۱۱

بہ پایاں چوں رسد ایں عالمِ پیر
شود بے پردہ ہر پوشیدۂ تقدیر
مکن رسوا حضورِ خواجہ ما را
حسابِ من ز چشمِ او نہاں گیر

بدن واماند و جانم در تگ و پوست
سوے شہرے کہ بطجا در رہِ اوست
تو باش ایں جا و با خاصاں بیامیز
کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضورِ رسالتؐ

ادب گاہیست زیرِ آسماں از عرش نازک تر
نفس گم کردہ می آید جنیدؒ و بایزیدؒ اینجا

عزتؔ بخاری

حضورِ رسالتؐ

۱

"الا یا خیمگی خیمہ فرو ہل
کہ پیش آہنگ بیروں شد ز منزل"

خرد از راندنِ محمل فرو ماند
زمامِ خویش دادم در کفِ دل!

نگاہے داشتم بر جوہرِ دل
تپیدم آرمیدم در برِ دل

رمیدم از ہوائے قریہ و شہر
ببادِ دشت و اکردم درِ دل!

اشارات: الا یا خیمگی الخ۔ منوچہری کا شعر ہے

خیمگی۔ خیمہ نشین فرو ہل۔ چھوڑ دے

پیش آہنگ۔ وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلے کے آگے آگے چلتا ہے

ندانم دل شہیدِ جلوہ کیست
نصیبِ او قرارِ یک نفس نیست
بصحرا بُردمش افسردہ ترگشت
کنارِ آبجوے زار بگریست

بپرس از کاروانِ جلوہ مستاں
ز اسبابِ جہاں برکندہ دستاں
بجانِ شاں ز آوازِ جرس شور
چو از موجِ نسیمے در نیستاں!

بایں پیری رہِ یثرب گرفتم
نوا خواں از سرورِ عاشقانہ
چو آں مرغے کہ در صحرا سرِ شام
کشاید پر بہ فکرِ آشیانہ

۲

گناہِ عشق و مستی عام کردند
دلیلِ پختگاں را خام کردند
بآہنگِ حجازی می سرایم
نخستیں بادہ کاندر جام کردند

چہ پرسی از مقاماتِ نوایم
ندیمان کم شناسند از کجایم
کشادم رختِ خود را اندریں دشت
کہ اندر خلوتش تنہا سرایم

۳

سحر با ناقہ گفتم نرم تر رو
کہ اینک خستہ و بیمار و پیر است
قدم مستانہ زد چندان کہ گوئی
بپایش ریگ ایں صحرا حریر است!

مہار اے ساربان او را نشاید
کہ جانِ اُو چو جانِ ما بصیر است
من از موجِ خرامش می شناسم
چو من اندر طلسمِ دل اسیر است

نمِ اشک است در چشمِ سیاہش
دلم سوزد ز آہِ صبح گاہش
ہماں مے کو ضمیرم را بر افروخت
پیاپے ریزد از موجِ نگاہش!

۴

چہ خوش صحرا کہ در وے کارواں ہا
درودے خواند و محمل براند
بہ ریگِ گرمِ او آہو بسجودے
جبیں را سوز تا داغے بماند!

چہ خوش صحرا کہ شامش صبح خنداست
شبش کوتاہ و روزِ او بلند است
قدم اے راہرو آہستہ تر نہ
چو ما ہر ذرۂ او دردمند است

۵

امیرِ کارواں! آں اعجمی کیست
سرود او بآہنگِ عرب نیست
زند آں نغمہ کز سیرابیٔ او
خنک دل در بیابانے تواں زیست

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
چہ آتش ہا کہ در آب و گلِ اوست
نوائے او بہر دل سازگار است
کہ در ہر سینہ قاشے از دلِ اوست

اشارات: اعجمی: عجم کا رہنے والا، غیر عرب۔

۶

غم نہاں کہ بے گفتن عیاں است
چو آید بر زباں یک داستاں است
رہے پُر پیچ و راہی خستہ و زار
چراغش مُردہ و شب در میاں است

بہ راغاں لالہ رُست از نوبہاراں
بصحرا خیمہ گستردند یاراں
مرا تنہا نشستن خوشتر آید
کنارِ آبجوے کوہساراں

۷

گہے شعرِ عراقی را بخوانم
گہے جامی ز مے آتش بجانم
ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
شریکِ نغمہ ہائے سارباں

غمِ راہی نشاط آمیز ترکن
فغانش را جنوں انگیز ترکن
بگیر اے ساربان راہِ درازے
مرا سوزِ جدائی تیز ترکن

۸

بیا اے ہم نفس باہم بنالیم
من و تو گشتہ شانِ جمالیم
دو حرفے بر مرادِ دل بگوئیم
بپائے خواجہ چشماں را بمالیم!

حکیماں را بہا کمتر نہادند
بناداں جلوہ مستانہ دادند
چہ خوش بختے، چہ خرم روزگارے
درِ سلطاں بہ درویشے کشادند!

جہانِ چار سُو اندر برِ من
ہوائے لامکاں اندر سرِ من
چو بگذشتم ازیں بامِ بلندے
چو گرد افتاد پرواز از پرِ من

دریں وادی زمانی جاودانی
ز خاکش بے صُوَر روید معانی!
حکیماں با کلیماں دوش بر دوش
کہ ایں جا کس نگوید لن ترانی!

۹

مسلماں آں فقیرِ کج کلاہے
زمید از سینۂ او سوزِ آہے
دلش نالد، چہ نالد؟ نداند
نگاہے یا رسُولؐ اللہ نگاہے!

تب و تابِ دل از سوزِ غمِ تُست
نوائے من ز تاثیرِ دمِ تُست
بنالم زانکہ اندر کشورِ ہند
ندیدم بندۂ کو محرمِ تُست

شبِ ہندی غلاماں را سحر نیست
بایں خاک آفتابے را گذر نیست
بما کن گوشۂ چشمے کہ در شرق
مسلمانے زما بیچارہ تر نیست!

چہ گویم زاں فقیرے دردمندے
مسلمانے بہ گوہر ارجمندے
خدایا ایں سخت جاں را یار بادا
کہ افتادست از بامِ بلندے!

چساں احوالِ او را بر لب آرم
تو می بینی نہان و آشکارم
ز رُو دادِ دو صد سالش ہمیں بس
کہ دل چوں کُندۂ قصاب دارم!

ہنوز ایں چرخِ نیلی کج خرام است
ہنوز ایں کارواں دُور از مقام است
ز کارِ بے نظامِ او چہ گویم
تو می دانی کہ ملت بے امام است

نماند آں تاب و تب در خونِ نابش
نروید لالہ از کشتِ خرابش
نیامِ او تہی چوں کیسۂ او
بطاقِ خانۂ ویراں کتابش

دلِ خود را اسیرِ رنگِ بو کرد
تہی از ذوق و شوق و آرزو کرد
صفیرِ شاہبازاں کم شناسد
کہ گوشش باطنینِ پشہ خو کرد

بروے او درِ دل ناکشادہ
خودی اندر کفِ خاکش نزادہ
ضمیرِ او تہی از بانگِ تکبیر
حریمِ ذکرِ او از پا فتادہ

گریباں چاک و بے فکرِ رفو زیست
نمیدانم چساں بے آرزو زیست
نصیبِ اوست مرگِ ناتمامے
مسلمانے کہ بے اللہ ھُو زیست!

حق آں دہ کہ مسکین و اسیر است
فقیر و غیرت او دیر میراست
بروے او درِ میخانہ بستند
دریں کشور مسلماں تشنہ میراست

دگر پاکیزہ کن آب و گلِ او
جہانے آفریں اندر دلِ او
ہوا تیز و بدامانش دو صد چاک
بیندیشیں از چراغِ بسملِ او

عروسِ زندگی در خلوتش غیر
کہ دارد در مقامِ نیستی سیر
گنہگار ایست پیش از مرگ در قبر
نکیرش از کلیسا ہم نکیر از دیر!

بچشمِ او نہ نورُ و نے سرور است
نہ دل در سینۂ او ناصبور است
خدا آں اُمتے را یار بادا
کہ مرگِ او ز جانِ بے حضور است

مسلماں زادہ و نامحرمِ مرگ!
ز بیمِ مرگ لرزاں تا دمِ مرگ!
دلے در سینۂ چاکش ندیدم
دمِ بگسستہ بود و غمِ مرگ!

ملوکیّت سراپا شیشہ بازی است
از و ایمن نہ رومی نے حجازی است
حضورِ تو غمِ یاراں بگویم
بامیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

تنِ مردِ مسلماں پایدار است
بنائے پیکرِ او استوار است
طلیبِ نکتہ رس دیدازنگاہش
خودی اندر وجودش رعشہ دار است!

مسلماں شہر مسار از بے کلاہی است
کہ دینش مُرد و فقرش خانقاہی است
تو دانی در جہاں میراثِ ما چیست
گلیمے از قماشِ پادشاہی است!

مپرس از من کہ احوالش چسان است
زمینش بد گہر چوں آسمان است
برآں مرغے کہ پروردی بانجیر
تلاشِ دانہ در صحرا گران است

بخشش و نمودم زندگی را
کشودم نکتهٔ فردا دی را
تو ان اسرارِ جاں را فاش تر گفت
بدہ نطقِ عرب ایں عجمی را!

مسلماں گرچہ بے خیل و سپاہے است
ضمیرش ضمیرِ پادشاہے است
اگر او را مقامش باز نخشند
جمالِ او جلالِ بے پناہے است!

متاعِ شیخ اسرارِ کہن بود
حدیثِ او ہمہ تخمین و ظن بود
ہنوز اسلام او زنار دار است
حرم چوں دیر بود او برہمن بود!

دگرگوں کرد لادینی جہاں را
ز آثارِ بدن گفتند جاں را
ازاں فقرے کہ با صدیق دادی
بشورے آور ایں آسودہ جاں را

حرم از دیر گیرد رنگ و بوے
بتِ ما پیرکِ زولیدہ موے
نیابی در برِ ما تیرہ بختاں
دلے روشن ز نورِ آرزوے!

فقیراں تا بمسجد صف کشیدند
گریبانِ شہنشاہاں دریدند
چو آں آتش درونِ سینہ افسرد
مسلماناں بدرگاہاں خزیدند!

مسلماناں بخویشاں در ستیزند
بجز نقشِ دوئی بر دل نہ ریزند
بنالند ار کسے خشتے بگیرد
ازاں مسجد کہ خود از وے گریزند!

جبیں را پیشِ غیر اللہ سودیم
چو گبراں در حضورِ او سرودیم
نالم از کسے، می نالم از خویش
کہ ما شایانِ شانِ تو نبودیم

بدستِ میکشاں خالی ایاغ است
کہ ساقی را بہ بزمِ من فراغ است
نگہ دارم درونِ سینہ آہے
کہ اصلِ او ز دودِ آں چراغ است

سبوے خانقاہاں خالی از مے
کنند مکتب رہِ طے کردہ راطے
ز بزم شاعراں افسردہ رفتم
نواہا مُردہ بیروں افتد از نے!

مسلمانم غریبِ ہر دیارم
کہ با ایں خاکداں کارے ندارم
بایں بے طاقتی در پیچ و تابم
کہ من دیگر بغیر اللہ دُچارم

بآں بالے کہ بخشیدی پریدم
بسوز نغمہ ہاے خود تپیدم
مسلمانے کہ مرگ از وے بلرزد
جہاں گردیدم و اُو را ندیدم!

شبے پیشِ خدا بگریستم زار
مسلماناں چرا زارند و خوارند
ندا آمد نمی دانی کہ ایں قوم
دلے دارند و محبوبے ندارند!

نگویم از فروغِ لالہ و گل
چہ سود از شرحِ احوالے کہ بگذشت
چراغے داشتم در سینۂ خویش
فروزاندم دو صد سالے کہ بگذشت!

نگہبانِ حرم معمارِ دیر است
یقینش مردہ و چشمش بغیر است
ز اندازِ نگاہِ او تواں دید
کہ نومیدی ازیں اسبابِ خیر است

ز سوزِ ایں فقیرِ رہ نشینے
بدہ او را ضمیرِ آتشینے!
دلش را روشن و پایندہ گرداں
ز امیدے کہ زاید از یقینے!

گہے افتم، گہے مستانہ خیزم
چو خوں بے تیغ و شمشیرے بریزم
نگاہِ التفاتے بر سرِ بام
کہ من با عصرِ خویش اندر ستیزم!

مرا تنہائی و آہ و فغاں بہ
سوئے یثرب سفر بے کارواں بہ
کجا مکتب، کجا میخانۂ شوق!
تو خود فرما مرا ایں بہ کہ آں بہ؟

پریدم در فضائے دلپذیرش
پرم تر گشت از ابرِ مطیرش
حرم تا در ضمیرِ من فرو رفت
سرودم آنچہ بود اندر ضمیرش!

باں رازے کہ گفتم پیش پا بند
ز شاخِ نخلِ من خرما نخورند
من اے میرِ اُمم داد از تو خواہم
مرا یاراں غزلخوانے شمرند

نہ شعر است اینکہ بر وے دل نہادم
گرہ از رشتۂ معنی کشادم
بامیدے کہ اکسیرے زند عشق
مس ایں مفلساں را تاب دادم

تو گفتی از حیاتِ جاوداں گوے
بگوشِ مردہ پیغامِ جاں گوے
وے گویند ایں ناحق شناساں
کہ تاریخِ وفاتِ ایں و آں گوے!

زخم از دردِ پنہاں زعفرانی
ترا دو خوں ز چشمِ ارغوانی
سخن اندر گلوے من گرہ بست
تو احوالِ مرا ناگفتہ دانی!

زبانِ ما غریباں از نگاہیست
حدیثِ دردمنداں اشک و آہیست!
کشادم چشم و بربستم لبِ خویش
سخن اندر طریقِ ما گناہیست!

خودی دادم ز خود نامحرمے را
کشادم در گلِ او زمزمے را
بدہ آں نالۂ گرمے کہ ازوے
بسوزم جزغمِ دیں ہر غمے را!

درونِ ما بجز دودِ نفس نیست
بجز دستِ تو مارا دسترس نیست
دگر افسانۂ غم با کہ گویم
کہ اندر سینہ ہا غیر از تو کس نیست

غریبے در دمشقے نے نوازے
ز سوزِ نغمۂ خود در گدازے
تو می دانی چہ می جوید چہ خواہد
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

نم و رنگ از دمِ بادے نجویم
ز فیضِ آفتابِ تو بریم
نگاہم از مہ و پروین بلند است
سخن را بر مزاجِ کس نگویم

در آں دریا کہ او را ساحلے نیست
دلیلِ عاشقاں غیر از دلے نیست
تو فرمودی رہِ بطحا[1] گرفتیم
وگرنہ جز تو مارا منزلے نیست

مراں از درکہ مشتاقِ حضوریم
ازاں دردے کہ دادی ناصبوریم
بفرما ہر چہ می خواہی بجز صبر
کہ ما از وے دو صد فرسنگ دوریم!

[1] اشارات: بطحا، مکہ معظمہ

به افرنگی بتاں دل باختم من
ز تاب دیریاں بگداختم من
چناں از خویشتن بیگانہ بودم
چو دیدم خویش را نشناختم من!

مے از میخانۂ مغرب چشیدم
بجانِ من کہ دردِ سر خریدم
نشستم با نکویانِ فرنگی
ازاں بے سود تر روزے ندیدم!

فقیرم از تو خواہم ہر چہ خواہم
دلِ کوہے خراشش از برگ کاہم
مرا در سرِ حکیماں دردِ سر داد
کہ من پروردۂ فیضِ نگاہم!

نہ با مُلّا نہ با صوفی نشینم
تو میدانی کہ من آنم، نہ اینم
نویس 'اللہ' بر لوحِ دلِ من
کہ ہم خود را ہم او را فاش بینم

دلِ مُلّا گرفتارِ غمے نیست
نگاہے ہست در چشمش، غمے نیست
ازاں بگریختم از مکتبِ او
کہ در ریگِ حجازش زمزمے نیست!

سرِ منبر کلامش نیشدار است
کہ او را صد کتاب اندر کنار است
حضورِ تو من از خجلت نگفتم
ز خود پنہاں و بر ما آشکار است

دلِ صاحبدلاں او برد یا من؟
پیامِ شوق او آورد یا من؟
من و ملّا ز کیشِ دین دو تیریم
بفرما بر ہدف او خورد یا من؟

غریبم در میانِ محفلِ خویش
تو خود گو با کہ گویم مشکلِ خویش؟
ازاں ترسم کہ پنہانم نشود فاش
غمِ خود را نگویم با دلِ خویش!

دلِ خود را بدست کس ندادم
گرہ از روے کارِ خود کشادم
بہ غیر اللہ کردم تکیہ یکبار
دو صد بار از مقامِ خود فتادم

همان سوزِ جنون اندر سرِ من
همان هنگامه ها اندر برِ من
هنوز از جوشِ طوفانے که بگذشت
نیاسوده است موجِ گوهرِ من

هنوز این خاکدانے شررِ هست
هنوز این سینه را آهِ سحرِ هست
تجلّی ریز بر چشمم که بینی
باین پیری مرا تابِ نظرِ هست!

نگاهم زانچه بینم بے نیاز است
دلم از سوزِ درونم در گداز است
من و این عصرِ بے اخلاص و بے سوز!
بگو با من که آخر این چه راز است؟

مرا در عصرِ بے سوز آفریدند
بخاکم جانِ پُر شورے دمیدند
چو نخ در گردنِ من زندگانی
تو گوئی بر سرِ دارم کشیدند!

نگیرد لالہ و گل رنگ و بویم
درونِ سینہ ام مُردہ آرزویم
غمِ پنہاں بحرف اندر نگنجد
اگر گنجد چہ گویم با کہ گویم!

من اندر مشرق و مغرب غریبم
کہ از یارانِ محرم بے نصیبم
غمِ خود را بگویم با دلِ خویش
چہ معصومانہ غربت را فریبم!

طلسمِ علمِ حاضر را شکستم
ربودم دانہ و دامش گسستم
خدا داند کہ مانندِ براہیم
بہ نارِ او چہ بے پروا نشستم!

بچشمِ من نگہ آوردۂ تُست
فروغِ لَآ اِلٰہ آوردۂ تُست
دو چارم کن بہ صبحِ مَن رَآنِیْ[1]
شبم را آبِ مہ آوردۂ تُست!

چو خود را در کنارِ خود کشیدم
بہ نورِ تو مقامِ خویش دیدم!
دریں دیر از نوائے صبحگاہی
جہانِ عشق و مستی آفریدم!

[1] اشارات: مَن رَآنِی، تلمیح ہے حدیث مشہور مَن رَآنِی فَقَدْ رَأَ اللہ، کی طرف یعنی جس نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

دریں عالم بہشتِ خرّمے ہست
بشاخِ او ز اشکِ من نمے ہست
نصیبِ او ہنوز آں ہا و ہو نیست
کہ او در انتظارِ آدمے ہست

بدہ او را جوانِ پاکبازے
سرورش از شرابِ خانہ سازے
قوی بازوے او مانندِ حیدرؓ
دلِ او از دو گیتی بے نیازے

بیا ساقی بگرداں جامِ مے را
زمے سوزندہ تر کن سوزِ نے را
دگر آں دل بنہ در سینۂ من
کہ پیچم پنجۂ کاؤس و کے را!

بہماں از عشق و عشق از سینۂ تست
سرور دش از مے دیرینۂ تست
جز ایں چیزے نمے دانم ز جبریل
کہ او یک جوہر از آئینۂ تست!

مرا ایں سوز از فیضِ دمِ تست
بتاکم موجِ مے از زمزمِ تست
خجل ملکِ جم از درویشیِ من
کہ دل در سینۂ من محرمِ تست!

دریں بتخانہ دل با کس نہ بستم
ولیکن از مقامِ خود گسستم
ز من امروز می خواہد سجودے
خداوندے کہ دی او را شکستم!

دمید آں لالہ از مشتِ غبارم
کہ خونش می تراود از کنارم
قبولش کن زراہِ دل نوازی
کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

حضورِ ملّت بیضا تپیدم
نوائے دلگدازے آفریدم
ادب گوید سخن را مختصر گوے
تپیدم آفریدم آرمیدم!

بصدقِ فطرتِ رندانۂ من
بسوزِ آہِ بیتابانۂ من
بدہ آں خاک را ابرِ بہارے
کہ در آغوش گیرد دانۂ من

دلے بر کف نہادم، دلبرے نیست
متاعے داشتم، غارتگرے نیست
درونِ سینۂ من منزلے گیر
مسلمانے ز من تنہا ترے نیست!

چو رومی در حرم دادم اذاں من
از و آموختم اسرارِ جاں من
بہ دورِ فتنۂ عصرِ کہن، او
بہ دورِ فتنۂ عصرِ رواں من

گلستانے ز خاکِ من برانگیز
نمِ چشمم بخونِ لالہ آمیز
اگر شایاں نیم تیغِ علی را
نگاہے دہ چو شمشیرِ علیؓ تیز!

مسلماں تا بساحل آمید است
خجل از بحر و از خود ناامید است
جزایں مردِ فقیرے دردمندے
جراحت ہائے پنہانش کہ دید است؟

کہ گفت او را کہ آید بوئے یارے؟
کہ داد او را امیدِ نوبہارے؟
چو آں سوزِ کہن رفت از دمِ او
کہ زد بر نیستانِ او شرارے؟

ز بحرِ خود بجوئے من گہردہ
متاعِ من بکوہ و دشت و دردہ
دلم نکشود ازاں طوفاں کہ دادی
مرا شورے ز طوفانے دگردہ!

بخلوت نے نوازی ہائے من بیں
بخلوت خود گذاری ہائے من بیں
گرفتم نکتۂ فقر از نیاگاں
ز سلطاں بے نیازی ہائے من بیں!

بہر حالے کہ بودم خوش سرودم
نقاب از روئے ہر معنی کشودم
مپرس از اضطراب من کہ با دوست
دمے بودم دمے دیگر نبودم!

شریکِ درد و سوزِ لالہ بودم
ضمیرِ زندگی را وا نمودم
ندانم با کہ گفتم نکتۂ شوق
کہ تنہا بودم و تنہا سرودم

بنورِ تو برافروزم نگہ را
کہ بینم اندرونِ مہر و مہ را
چو میگویم مسلمانم، بلرزم
کہ دانم مشکلاتِ لا الہ را

بکوے تو گدا از یک نوا بس
مرا ایں ابتدا ایں انتہا بس
خرابِ جرأتِ آں رندِ پاکم
خدا را گفت ما را مصطفیٰ بس!

۱۲

ز شوقِ آمو ختم آں ہا دہ ہوے
کہ از سنگے کشاید آبجوے
ہمیں یک آرزو دارم کہ جاوید
ز عشقِ تو بگیرد رنگ و بوے

یکے بنگر فرنگی کج کلاہاں
تو گوئی آفتابانند و ماہاں
جوانِ سادہ من گرم خون است
نگہدارش ازیں کافرنگاہاں

بدہ دستے زپا افتادگاں را
بہ غیر اللہ دلِ ناداد گاں را
ازاں آتش کہ جانِ من برافروخت
نصیبے دہ مسلماں زادگاں را

۱۳

تو ہم آں مے بگیر از ساغرِ دوست
کہ باشی تا ابد اندر برِ دوست
سجودے نیست اے عبدالعزیزاں
بروبم از مژہ خاکِ درِ دوست

تو سلطانِ حجازی من فقیرم
ولے در کشورِ معنی امیرم
جہانے کوز تخمِ لا الٰہ رُست
بیا ہنگر بآغوشِ ضمیرم

سراپا دردِ درماں ناپذیرم
نہ پنداری زبون و زار و سیرم
ہنوزم در کمانے میتواں راند
زکیشِ ملتے افتادہ تیرم

بیا باہم در آویزیم و رقصیم
زگیتی دل برانگیزیم و رقصیم
یکے اندر حریمِ کوچۂ دوست
زچشماں اشکِ خوں ریزیم و رقصیم

ترا اندر بیابانے مقام است
کہ شامش چوں سحر آئینہ فام است
بہر جاے کہ خواہی خیمہ گستر
طناب از دیگراں بستن حرام است

مسلمانیم و آزاد از مکانیم
بروں از حلقۂ نہ آسمانیم
بما آموختند آں سجدہ کز وے
بہاے ہر خداوندے بدانیم

ز افرنگی صنم بیگانہ تر شو
کہ پیمانش نمی ارزد بیک جو
نگاہے وام کن از چشمِ فاروق
قدم بیباک نہ در عالمِ نو!

حضورِ ملّت

مجو از من کلامِ عارفانہ
کہ من دارم سرشتِ عاشقانہ
سرشکِ لالہ گوں را اندریں باغ
بیفشانم چو شبنم دانہ دانہ!

حضورِ ملّت

۱

بحق دل بندِ راہِ مصطفیٰ رو

بمنزل کوش مانندِ مہِ نو
دریں نیلی فضا ہر دم فزوں شو
مقامِ خویش اگر خواہی دریں دیر
بحق دل بند و راہِ مصطفیٰ رو!

چو موج از بحرِ خود بالیدہ ام من
بخود مثلِ گہر پیچیدہ ام من
ازاں نمرود با من سرگران است
بہ تعمیرِ حرم کوشیدہ ام من

بیا ساقی بگرداں ساغریں را
بیفشاں بر دو گیتی آستیں را
حقیقت را بہ لندے فاش کردند
کہ مُلّا کم شناسد رمزِ دیں را

بیا ساقی نقاب از رخ برافگن
چکید از چشمِ من خونِ دلِ من
بآں لحنے کہ نے شرقی نہ غربی است
نوائے از مقامِ لَا تَخَفْ[1] زن

بروں از سینہ کش تکبیرِ خود را
بخاکِ خویش زن اکسیرِ خود را
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
مدہ در دستِ کس تقدیرِ خود را

[1] اشارات: لَا تَخَفْ: تلمیح آیۂ قرآنی: لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰی۔

مسلماں از خودی مردِ تمام است
بخاکش تا خودی میرد غلام است
اگر خود را متاعِ خویش دانی
نگہ را جز بخود بستن حرام است

مسلمانان کہ خود را فاش دیدند
بہ بحر دیگران چون گوہر آمیدند
اگر از خود نمیرند اندرین دیر
بجانِ تو کہ مرگِ خود خریدند

کشودم پردہ را از روئے تقدیر
مشو نومید و راہِ مصطفیٰ گیر
اگر باور نداری آنچہ گفتم
زدیں بگریز و مرگِ کافرے میر!

بہ ترکاں بستہ دربار اکشادند
بنائے مصریاں محکم نہادند
تو ہم دستے بدامانِ خودی زن
کہ بے او ملک و دیں کس را نداد ند!

ہر آں قومے کہ می ریزد بہارش
نیازد جز بہ بوہائے رمیدہ
ز خاکش لالہ می روید ولیکن
قبائے دارد از رنگِ پریدہ

خدا آں ملتے را سروری داد
کہ تقدیرش بدستِ خویش بنوشت
بہ آں ملت سرو کارے ندارد
کہ دہقانش برائے دیگراں کشت

ز رازی حکمتِ قرآں بیاموز
چراغے از چراغِ او برافروز
ولے این نکته را از من فراگیر
کہ نتواں زیستن بے سوز و مستی

۲

خودی

کسے کو بر خودی زد لا الٰہ را
ز خاکِ مردہ روید ناگہ را
مدہ از دست دامانِ چنیں مرد
کہ دیدم در کمندش مہر و مہ را

تو اے ناداں دلِ آگاہ دریاب
بخود مثلِ نیاگاں راہ دریاب
چساں مومن کند پوشیدہ را فاش
ز لا موجود الا اللہ دریاب

دلِ تو داغِ پنہانے ندارد
تب و تابِ مسلمانے ندارد
خیابانِ خودی را دادۂ آب
ازاں دریا کہ طوفانے ندارد

۳

انا الحق

انا الحق جز بمقامِ کبریائیست
سزائے او چلیپاہست یا نیست؟
اگر فردے بگوید سرزنش بہ
اگر قومے بگوید ناروائیست!

بہ آں ملّت انا الحق سازگار است
کہ از خونش نمِ ہر شاخسار است
نہاں اندر جلالِ او جمالے
کہ او را نہ سپہر آئینہ دار است!

میانِ اُمّتاں والا مقام است
کہ آں امت دو گیتی را امام است
نیاساید زکارِ آفرینش
کہ خواب و خستگی بر وے حرام است[1]

وجودش شعلہ از سوزِ درون است
چو خس او را جہانِ چند و چون است
کند شرحِ اَنَا الحقّ ہمتِ او
پئے ہر کُن کہ می گوید یکُون است

پرد در وسعتِ گردوں یگانہ
نگاہِ او بہ شاخِ آشیانہ
مہ و انجم گرفتارِ کمندش
بدستِ اوست تقدیرِ زمانہ

[1] اشارات بخواب بہ تمسک بایہ قرآنی: لَا تَاْخُذُہٗ سِنَۃٌ وَّلَا نَوْمٌ۔ خستگی۔ تلمیح بایہ قرآنی: وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُّغُوْبٍ۔

بباغاں عندلیبے خوش صفیرے
بباغاں جرّہ بازے زود گیرے
امیرِ او بسلطانی فقیرے
فقیرِ او بہ درویشی امیرے

بجامِ نو کہن مے از سبو ریز
فروغِ خویش را بر کاخ و کو ریز
اگر خواہی ثمر از شاخِ منصور
بہ دل لا غالب الا اللہ فرو ریز

۴

صوفی و مُلّا

گرفتم حضرتِ مُلّا ترش روست
نگاہش مغز را نشناسد از پوست
اگر با ایں مسلمانی کہ دارم
مرا از کعبہ می راند حقِ اوست

فرنگی صید بست از کعبہ و دیر
صدا از خانقاہاں کد فت ' لاغیر '
حکایت پیشِ مُلّا باز گفتم
دعا فرمود یارب عاقبت خیر!

بہ بندِ صوفی و مُلّا اسیری
حیات از حکمتِ قرآں نگیری
بآیاتش ترا کارے جز ایں نیست
کہ از یٰسین ' او آساں بمیری

ز قرآں پیشِ خود آئینہ آویز
دگرگوں گشتہ! از خویش بگریز
ترا زو سے بنہ کردارِ خود را
قیامت ہائے پیشیں را برانگیز

زمن بر صوفی و مُلّا سلامے
کہ پیغامِ خدا گفتند مارا
ولے تاویلِ شاں در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفیٰ را!

زدوزخ واعظِ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت
نداند آں غلام احوالِ خود را
کہ دوزخ را مقامِ دیگرے گفت!

مریدے خود شناسے پختہ کارے
بہ پیرے گفت حرفِ نیش دارے
بمرگِ ناتمامے جاں سپردن
گرفتن روزی از خاکِ مزارے!

پسر را گفت پیرے خرقہ بازے
تو ا ایں نکتہ باید جز بجاں کرد
بہ نمرودانِ ایں دور آشنا باش
ز فیضِ شاں براہیمی تواں کرد

۵

رومی

بکامِ خود دگر آں کہنہ مے ریز
کہ با جامش نیرزد ملکِ پرویز
ز اشعارِ جلال الدین رومی
بہ دیوانِ حریمِ دل بیاویز

بگیر از ساغرش آں لالہ رنگے
کہ تاثیرش دہد لعلے بہ سنگے
غزالے را دلِ شیرے بہ بخشد
بشوید داغ از پشتِ پلنگے!

نصیبے بردم از تاب و تبِ او
شبم مانندِ روز از کوکبِ او
غزالے در بیابانِ حرم بیں
کہ ریزد خندۂ شیر از لبِ او

سراپا درد و سوزِ آشنائی
وصالِ او زبانِ ان جدائی
جمالِ عشق گیرد از نے او
نصیبے از جلالِ کبریائی

گرہ از کارِ ایں ناکارہ وا کرد
غبارِ رہگذر را کیمیا کرد
نے آں نے نوازے پاکبازے
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

بروے من درِ دل باز کردند
ز خاکِ من جہانے ساز کردند
ز فیضِ او گرفتم اعتباری
کہ با من ماہ و انجم ساز کردند

خیالش با مہ و انجم نشیند
نگاہش آں سوے پروین بہ بیند
دلِ بیتابِ خود را پیشِ او نہ
دمِ او رعشہ از سیماب چیند

ز رومی گیر اسرارِ فقیری
کہ آں فقر است محسودِ امیری
حذر زاں فقر و درویشی کہ از وے
رسیدی بر مقامِ سربزیری

خودی تا گشت مہجورِ خدائی
بہ فقر آموخت آدابِ گدائی
ز چشمِ مستِ رومی وام کردم
سرورے از مقامِ کبریائی

مے روشن ز تاکِ من فرو ریخت
خوشا مردے کہ در دامانم آویخت
نصیب از آتشے دارم کہ اول
سنائی از دلِ رومی برانگیخت

۶

پیامِ فاروقؓ

تو اے بادِ بیاباں از عرب خیز
ز نیلِ مصریاں موجے برانگیز
بگو فاروق را پیغامِ فاروقؓ
کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز!

خلافت، فقر با تاج و سریر است
زہے دولت کہ پایاں ناپذیر است
جواں بخت! مدہ از دست ایں فقر
کہ بے او پادشاہی زود میر است!

جواں مردے کہ خود را فاش بیند
جہانِ کہنہ را باز آفریند
ہزاراں انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند

بہ دوے عقل و دل بگشائے ہر در
بگیر از پیرِ ہر میخانہ ساغر
دراں کوشش[1] از نیازِ سینہ پُر درد
کہ دامن پاک داری آستیں تر

[1] اشارات: دراں کوشش الخ، حضرت امیر خسروؒ کا شعر ہے۔

خنک آں ملتے برخود رسیدہ
ز دردِ جستجو نا آرمیدہ
درخشِ او تبِ ایں نیلگوں چرخ
چو تیغے از میاں بیروں کشیدہ

چہ خوش زد ترک ملاحے سرودے
رُخِ او از خمِ چشمش کبودے
بدریا گر گرہ افتد بہ کارم
بجز طوفاں نمیخواہم کشودے

جہانگیری بخاکِ ما سرشتند
امامت در جبینِ ما نوشتند
درونِ خویش بنگر آں جہاں را
کہ بخشش در دلِ فاروقؓ کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقیں را
یکے بیں می کند چشمِ دو بیں را
بیا میسنز ند چوں نوردِ قندیل
میندیش افتراقِ ملک و دیں را

مسلمانے کہ خود را امتحاں کرد
غبارِ راہِ خود را آسماں کرد
شرارِ شوق اگر داری نگہدار
کہ با دے آفتابی میتواں کرد

۷

شعرائے عرب

بگو از من نوا خوانِ عرب را
بہائے کم نہ دم لعلِ لب را
ازاں نورے کہ از قرآں گرفتم
سحر کردم صد و سی سالہ شب را

بجانہا آفریدم ہائے و ہو را
کفِ خاکے شمردم کاخ و کو را
شود روزے حریفِ بحر و بر شور
ز آشوبے کہ دادم آبجو را!

تو ہم بگذار آں صورت نگاری
مجو غیر از ضمیرِ خویش یاری
بباغِ ما بر آوردی پر و بال
مسلماں را بدہ سوزے کہ داری!

بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ہنوز ایں کہنہ شاخے را نمے ہست
بہ افسونِ ہنر آں چشمہ بخشائے
درونِ ہر مسلماں زمزمے ہست!

مسلماں بندۂ مولا صفات است
دلِ او سِرّے از اسرارِ ذات است
جمالش جز بہ نورِ حق نہ بینی
کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

بدہ با خاکِ او آں سوز و تابے
کہ زاید از شبِ او آفتابے
نوا آں زن کہ از فیضِ تو اورا
دگر گشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانی غمِ دل در خریدن
چو سیماب از تپِ یاراں تپیدن
حضورِ ملت از خود در گذشتن
دگر بانگِ اَنَا المِلّت کشیدن

کسے کو فاش دید اسرارِ جاں را
نہ بیند جز بچشمِ خود جہاں را
نوائے آفریں در سینۂ خویش
بہارے میتواں کردن خزاں را

نگہدار آں چہ در آب و گل تست
سرور و سوز و مستی حاصلِ تست
تہی دیدم ببوسے این و آں را
مئے باقی بہ مینائے دلِ تست

شبِ ایں کوہ و دشت و سینہ تابے
نہ در دریائے من گنجد بآبے
نگردد روشن از قندیلِ ہماں
تو میدانی کہ باید آفتابے

نکو میخواں خطِ سیمائے خود را
بدست آور رگِ فردائے خود را
چو من پا در بیابانِ حرم نہ
کہ بینی اندرو پہنائے خود را

۸

اے فرزندِ صحرا

سحرگاہاں کہ روشن شد رود دشت
صدا زد مرغے از شاخِ نخیلے
فرود اے خیمہ اے فرزندِ صحرا
کہ نتواں زیست بے ذوقِ رحیلے

عرب را حق دلیلِ کارواں کرد
کہ او با فقر خود را امتحاں کرد
اگر فقرِ تہی دستاں غیور است
جہانے را تہ و بالا تواں کرد

دراں شب ہا خروشِ صبحِ فرداست
کہ روشن از تجلّی ہائے سیناست
تن و جاں محکم از بادِ دروشت
طلوعِ امّتاں از کوہ و صحراست!

۹

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

دگر آئینِ تسلیم و رضا گیر
طریقِ صدق و اخلاص و وفا گیر
مگو شعرم چنین است و چناں نیست
جنونِ زیرکے از من فرا گیر

چمن ہا زاں جنوں ویرانہ گردد
کہ از ہر سنگ مہ ہا بیگانہ گردد
ازاں ہوسے کہ افگندم دریں شہر
جنوں ماند و لے فرزانہ گردد

نخستیں لالۂ صبحِ بہارم
پیاپے سوزم از داغے کہ دارم
بچشمِ کم مبیں تنہائیم را
کہ من صد کارواں گُل در کنارم

پریشانم چو گردِ رہ گذارے
کہ بر دوشِ ہوا گیرد قرارے
خوشا بختے و خرّم روزگارے
کہ بیروں آید از من شہسوارے!

خوش آں قومے پریشاں روزگارے
کہ زاید از ضمیرش پختہ کارے
نمودش سرّے از اسرارِ غیب است
زہر گردے بروں ناید سوارے

بہ بحرِ خویش چوں موجے تپیدم
تپیدم تا بطوفانے رسیدم
دگر رنگے ازیں خوشتر ندیدم
بخونِ خویش تصویرش کشیدم!

نگاہش پر کند خالی سبوہا
دواند مے بتاکِ آرزوہا
ز طوفانے کہ بخشد رایگانی
حریفِ بحر گردد آبجوہا!

چو برگیرد زمامِ کارواں را
دہد ذوقِ تجلی ہر نہاں را
کند افلاکیاں را آنچناں فاش
تہِ پا می کشد نہ آسماں را

مبارک باد کن آں پاک جاں را
کہ زاید آں امیرِ کارواں را
ز آغوشِ چنیں فرخندہ مادر
خجالت می دہم حورِ جناں را!

دل اندر سینہ گوید دلبرے ہست
متاعِ آفرینِ غارتگرے ہست
بگوشم آمد از گردوں دمِ مرگ
"شکوفہ چوں فرو ریزد برے ہست"

۱۰

خلافت و ملوکیت

عرب خود را بہ نورِ مصطفیٰ سوخت
چراغِ مردہ مشرق بر افروخت
ولیکن آں خلافت راہ گم کرد
کہ اول مومناں را شاہی آموخت!

○ اشارات: شکوفہ چوں الخ ۔ یہ مصرع غالباً لطف اللہ آذر کا ہے ۔

خلافت بر مقامِ ما گواہی است
حرام است آنچہ بر ما پادشاہی است
ملوکیت ہمہ مکر است و نیرنگ
خلافت حفظِ ناموسِ الٰہی است!

در افتد با ملوکیت کلیمے
فقیرے بے کلاہے بے گلیمے
گہے باشد کہ بازی ہائے تقدیر
بگیرد کارِ صد صرا زنیمے!

ہنوز اندر جہاں آدم غلام است
نظامش خام و کارش ناتمام است
غلامِ فقرِ آں گیتی پناہم
کہ در دینش ملوکیت حرام است

محبت از نگاهش پایدار است
سلوکش عشق و مستی را عیار است
مقامش عبده آمد و لیکن
جهانِ شوق را پروردگار است

۱۱

ترکِ عثمانی

بملکِ خویش عثمانی امیر است
دلش آگاه و چشمش با بصیر است
نه پنداری که رست از بندِ افرنگ
هنوز اندر طلسمِ دا سیر است

خنک مردان که سحرِ او شکستند
به پیمانِ فرنگی دل نبستند
مشو نومید و با خود آشنا باش
که مردان پیش ازیں بودند و هستند

بہ تُرکاں آرزوے تازہ دادند
بنائے کارشاں دیگر نہادند
ولیکن کو مسلمانے کہ بیند
نقاب از روئے تقدیرے کشادند

۱۲

دُخترانِ ملّت

بہل اے دخترک ایں دلبری ہا
مسلماں را نہ زیبد کافری ہا
منہ دل بر جمالِ غازہ پرورد
بیا موزاں نگہ غارت گری ہا

نگاہِ تُست شمشیرِ خدا داد
بزخمش جانِ ما را حق بما داد
دلِ کامل عیار آں پاک جاں بُرد
کہ تیغِ خویش را آبِ از حیا داد

ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
کشادش در نمودِ رنگ و آب است
جہانِ تو بی از نورِ حق بیاموز
کہ او با صد تجلّی در حجاب است!

جہاں را محکمی از اتّہامات است
نہادِ شاں امینِ ممکنات است
اگر ایں نکتہ را قومے نداند
نظامِ کاروبارش بے ثبات است

مرا دادایں خدا پرور جنونے
نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
زمکتب چشم و دل نتواں گرفتن
کہ مکتب نیست جز سحر و فسونے!

خنک آں سلطنتے کز واردا تش
قیامت ہا بہ بیند کاینا تش
چہ پیش آید چہ پیش افتاد اورا
تواں دید از جبینِ اُمہا تش

اگر پندے ز درویشے پذیری
ہزار اُمت بمیرد تو نہ میری
بتولؓے باش و پنہاں شو ازیں عصر
کہ در آغوش شبیرؓے بگیری

ز شامِ ما بروں آور سحر را
بہ قرآں باز خواں اہلِ نظر را
تو میدانی کہ سوزِ قرأت تو
دگرگوں کرد تقدیرِ عمرؓ را[1]

[1] اشارات: حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے

۱۳

عصرِ حاضر

چہ عصر است ایں کہ دیں فریادیٔ اوست
ہزاراں بندہ در آزادیٔ اوست
ز روئے آدمیت رنگ و نم برد
غلط نقشے کہ از بہزادیٔ اوست

نگاہش نقشبندِ کافری ہا
کمالِ صنعتِ او آزری ہا
حذر از حلقۂ بازارگانش
قمار است ایں ہمہ سوداگری ہا

جواناں را بد آموز است ایں عصر
شبِ ابلیس را روز است ایں عصر
بدامانش مثالِ شعلہ پیچید
کہ بے نور است و بے سوز است ایں عصر

مسلمان فقر و سلطانی بہم کرد
ضمیرش باقی و فانی بہم کرد
ولیکن الاماں از عصرِ حاضر
کہ سلطانی بہ شیطانی بہم کرد

چہ گویم رقصِ تو چون است و چوں نیست
حشیش است! ایں نشاطِ اندروں نیست!
بہ تقلیدِ فرنگی پائے کوبی
بہ لگہائے تو آں طغیانِ خوں نیست!

۱۴

برہمن

درِ صد فتنہ را بر خود کشادی
دو گامے رفتی و از پا فتادی
برہمن از بتاں طاقِ خود آراست
تو قرآں را سرِ طاقے نہادی!

برہمن را نگویم ہیچ کارہ
کند سنگِ گراں را پارہ پارہ
نیاید جز بہ زورِ دست و بازو
خدائے را تراشیدن زخارہ!

نگہ دارد برہمن کارِ خود را
نمی گوید بہ کس اسرارِ خود را
بمن گوید کہ از تسبیح بگذر
بدوشِ خود ببر زنّارِ خود را!

برہمن گفت برخیز از درِ غیر
زیارانِ وطن ناید بہ جز خیر!
بیک مسجد دو ملّا می نہ گنجد
ز افسونِ بتاں گنجد بیک دیر!

۱۵

تعلیم

تب و تابے کہ باشد جاودانہ
سمندِ زندگی را تازیانہ
بہ فرزنداں بیاموزایں تب و تاب
کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

ز علمِ چارہ سازے بے گدازے
بسے خوشتر نگاہِ پاک بازے
نکوتر از نگاہِ پاک بازے
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

بہ آں مومن خدا کارے ندارد
کہ در تن جانِ بیدارے ندارد
ازاں از مکتبِ یاراں گریزم
جوانے خود نگہدارے ندارد

زمن گیراین کہ مردے کور چشمے
ز بنیاے غلط بینے نکوتر
زمن گیراین کہ نادانے نکو کیش
ز دانشمندِ بے دینے نکوتر!

ازاں فکرِ فلک پیما چہ حاصل؟
کہ گردِ ثابت و سیارہ گردد
مثالِ پارۂ ابرے کہ از باد
بہ پہناے فضا آوارہ گردد

ادب پیرایۂ نادان و داناست
خوش آں کو از ادب خود را بیاراست
ندارم آں مسلماں را دہ لا دوست
کہ در دانش فزود و در ادب کاست!

ترا نومیدی از طفلان روا نیست
چه پروا گر دماغِ شان رسا نیست
بگو ای شیخ مکتب گر بدانی
که دل در سینهٔ شان هست یا نیست!

به پورِ خویش دین و دانش آموز
که تابد چون مه و انجم بگیتش
بدستِ او اگر دادی هنر را
یدِ بیضا است اندر آستینش!

نوا از سینهٔ مرغِ چمن برد
ز خونِ لاله آن سوزِ کهن برد
بایں مکتب بایں دانش چه نازی
که ناں در کف نداد و جاں ز تن برد

خدایا وقتِ آں درویش خوش باد
کہ دلہا از دمش چوں غنچہ بکشاد
بہ طفلِ مکتبِ ما ایں دعا گفت
پئے نانے بہ بندِ کس میفتاد!

کسے کو لا الٰہ را در گرہ بست
ز بندِ مکتب و ملا بروں جست
باں دین و بہ آں دانش مپرداز
کہ از ما می برد چشم و دل و دست

چو می بینی کہ رہزن کاروں کشت
چہ پرسی کاروانے را چساں کشت
مباش ایمن ازاں علمے کہ خوانی
کہ از وے روحِ قومے میتواں کشت

جوانے خوش گلے رنگیں کلاہے
نگاہِ او چو شیراں بے پناہے
بہ مکتب علمِ میشی را بیاموخت
میسر نایدش برگِ گیاہے

شتر را بچۂ او گفت در دشت
نمی بینم خدائے چارسو را
پدر گفت اے پسر چوں پا بہ لغزد
شتر ہم خویش را بیند ہم او را

۱۶ تلاشِ رزق

پریدن از سرِ بامے ببامے
نہ بخشد جرّہ بازاں را مقامے
زنخچیرے کہ جز مشتِ پرے نیست
ہماں بہتر کہ میری در کُنامے

اشارات: تلمیح ہے عربی ضرب المثل کی طرف الجمل لایعرف الحق الا عند الزاق یعنی اونٹ خدا کو نہیں پہچانتا، جب تک اُس کا پاؤں نہ پھسلے۔ ۲ کنام: باز کا گھونسلا۔

نگر خود را بچشمِ محرمانہ
نگاہِ ماست مارا تازیانہ
تلاشِ رزق ازاں دادند مارا
کہ باشد پرکشودن را بہانہ

۱۷

نہنگ با بچۂ خویش

نہنگے بچۂ خود را چہ خوش گفت
بہ دینِ ما حرام آمد کرانہ
بہ موج آویز و از ساحل بہ پرہیز
ہمہ دریاست مارا آشیانہ

تو در دریا نہ او در برِ تست
بہ طوفاں در فتادن جوہرِ تست
چو یک دم از تلاطم ہا بیاسود
ہمیں دریاے تو غار تگرِ تست!

۱۸

خاتمہ

نہ از ساقی نہ از پیمانہ گفتم
حدیثِ عشق بے باکانہ گفتم
شنیدم آنچہ از پاکانِ امّت
ترا با شوخیٔ رندانہ گفتم

بخود باز آ و دامانِ دلے گیر
درونِ سینۂ خود منزلے گیر
بدہ ایں کشت را خونابۂ خویش
فشاندم دانہ من تو حاصلے گیر!

حرم جز قبلۂ قلب و نظر نیست
طوافِ او طوافِ بام و در نیست
میانِ ما و بیت اللہ رمز نیست
کہ جبریلِ امیں را ہم خبر نیست!

حضورِ عالمِ انسانی

آدمیت احترامِ آدمی
با خبر شو از مقامِ آدمی

جاوید نامہ

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

۱

بیا ساقی بیار آں کہنہ مے را
جوانِ فرزدیں کن پیرِ دے را
نوائے دہ کہ از فیضِ دمِ خویش
چو مشعل برفروزم چوبِ نے را

یکے از حجرۂ خلوت بروں آے
بہ بادِ صبحگاہی سینہ بکشاے
خروشِ ایں مقامِ رنگ و بو را
بقدرِ نالۂ مرغے بیفزاے

۲

زمانہ فتنہ ہا آورد و بگذشت
خساں را در بغل پرورد و بگذشت
دو صد بغداد را چنگیزیٔ او
چو گورِ تیرہ بختاں کرد و بگذشت!

بسا کس اندۂ[1] فردا کشید ند
کہ دی مردند و فردا را ندید ند!
خنک مرداں کہ در دامانِ امروز
ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چید ند!

۳

چو بلبل نالۂ زارے نداری
کہ در تن جانِ بیدارے نداری
دریں گلشن کہ گلچینی حلال است
تو زخمے از سرِ خارے نداری!

[1] اشارات: اندہ، تخفیف ہے اندوہ کا۔ بسا کس ... الخ، شیراز خیرؒ کا ہے

بیا بر خویش پیچیدن بیاموز
بناخن سینہ کاویدن بیاموز
اگر خواہی خدا را فاش بینی
خودی را فاش تر دیدن بیاموز

گلہ از سختیٔ ایام بگذار
کہ سختی ناکشیدہ کم عیار است
نمی دانی کہ آب جویباراں
اگر بر سنگ غلطد خوشگوار است

کبوتر بچۂ خود را چہ خوش گفت
کہ نتواں زیست با خوے حریری
اگر یا ھُو زنی از مستیٔ شوق
کلہ را از سر شاہیں بگیری

فتادی از مقامِ کبریائی
حضورِ دوں نہاداں چہرہ سائی
تو شاہینی ولیکن خویشتن را
بگیری تا بہ دامِ خود نیائی!

خوشا روزے کہ خود را باز گیری
ہمیں فقر است کو بخشد امیری
حیاتِ جاوداں اندر یقین است
رہِ تخمین و ظن گیری بمیری!

تو ہم مثلِ من از خود در حجابی
خنک روزے کہ خود را باز یابی
مرا کافر کند اندیشۂ رزق
ترا کافر کند علمِ کتابی

چہ خوش گفت اشتر بے بکرۂ خویش
خنک آں کس کہ داند کارِ خود را
بگیر از ما کہن صحرا نوردان
بہ پشتِ خویش بردن بارِ خود را

۴

مرا یاد است از دانائے افرنگ
بسا راز ے کہ از بود و عدم گفت
ولیکن با تو گویم ایں دو حرفے
کہ با من پیر مرد ے از عجم گفت

الا اے کشتۂ نامحرمے چند
خریدی از پئے یک دل غمے چند
ز تا ویلاتِ ملّایاں نکو تر
نشستن با خود آگاہے دمے چند

۵

وجود است ایں کہ بینی یا نمود است
حکیمِ ما چہ مشکلہا کشود است
کتابے بر فنِ غوّاص بنوشت
ولیکن در دلِ دریا نبود است

بہ ضربِ تیشہ بشکن بیستوں را
کہ فرصت اندک و گردوں دو رنگ است
حکیماں را دریں اندیشہ بگذار
شرر از تیشہ خیزد یا ز سنگ است

منہ از کف چراغِ آرزو را
بدست آور مقامِ ہاؤ ہو را
مشو در چار سوے ایں جہاں گم
بخود باز آ و بشکن چار سو را

دلِ دریا سکوں بیگانہ از تست
بہ جیبش گوہرِ یک دانہ از تست
تو اے موجِ اضطرابِ خود نگہدار
کہ دریا را متاعِ خانہ از تست

دو گیتی را بہ خود باید کشیدن
نباید از حضورِ خود رمیدن
بہ نورِ دوش بیں امروزِ خود را
ز دوشِ امروز را نتواں بریدن

بما اے لالہ خود را وا نمودی
نقاب از چہرۂ زیبا کشودی
ترا چوں بردمیدی لالہ گفتند
بشاخ اندر چساں بودی؟ چہ بودی؟

۶

نگرید مرد از رنج و غم و درد
ز دوراں کم نشیند بر دلش گرد
قیاس او را مکن از گریۂ خویش
کہ مست از سوز و مستی گریہ مرد!

نہ پنداری کہ مرد امتحاں مرد
نمیرد گرچہ زیر آسماں مرد
ترا شایاں چنیں مرگ است ورنہ
ز ہر مرگے کہ خواہی می تواں مرد!

اگر خاکِ تو از جاں محرمے نیست
بشاخِ تو ہم از نیساں نمے نیست
ز غم آزاد شو، دم را نگہ دار
کہ اندر سینۂ پُر دم غمے نیست

پریشاں ہر دمِ ما از غمے چند
شریکِ ہر غمے نامحرمے چند
ولیکن طرحِ فردائے تواں ریخت
اگر دانی بہائے ایں دمے چند!

جوانمردے کہ دل با خویشتن بست
رود در بحر و دریا ایمن از شست
نگہ را جلوہ مستی ہا حلال است
ولے باید نگہ داری دلِ دست!

ازاں غم ہا دلِ ما دردمند است
کہ اصلِ او ازیں خاکِ نژند است
من و تو زاں غمِ شیریں ندانیم
کہ اصلِ او ز افکارِ بلند است

مگو با من خدائے ما چنیں کرد
کہ شمشیرش تواں از دامنش گرد
تہ و بالا کن ایں عالم کہ دریے
قمارے می برد نامرد از مرد!

بروں کن کینہ را از سینۂ خویش
کہ دودِ خانہ از روزن بروں بہ
زکشتِ دل مدہ کس را خراجے
مشو اے دہ خدا غارت گردہ

سحر با دامنِ شب اوبست
دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
نشانِ مردِ حق دیگر چہ گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست!

۷

بباد صبحدم شبنم بنالید
که دارم از تو امید نگاهے

دلم افسردہ شد از صحبتِ گل
چناں بگذر کہ ریزم برگیاہے!

۸

دل

دلِ آں بحر است کو ساحل نہ دارد
نہنگ از ہیبتِ موجش بلرزد

ازاں سیلے کہ صد ہامون بگیرد
فلک با یک حبابِ او نیرزد

دلِ ما آتش و تن موجِ دودش
تپید دمبدم سازِ وجودش

بذکرِ نیم شب جمعیتِ او
چو سیماب بے کہ بندد چوبِ عودش

زمانہ کارِ او را می برد پیش
کہ مردِ خود نگہدار است درویش
ہمیں فقر است و سلطانی کہ دل را
نگہ داری چو دریا گوہرِ خویش!

نہ نیروے خودی را آزمودے
نہ بندا ز دست و پائے خود کشودے
خرد زنجیر بودے آدمی را
اگر در سینۂ او دل نبودے

تو می گوئی کہ دل از خاک و خون است
گرفتارِ طلسمِ کاف و نون است
دلِ ما گرچہ اندر سینۂ ماست
ولیکن از جہانِ ما برون است

جہانِ مرد و زن از ذکر و فکرِ اوست
کشادِ ہر گرہ از زاریِ اوست!
پیامے دہ زمن ہندوستاں را
غلام آزاد از بیداریِ اوست!

من و تو کشتِ یزداں حاصلِ ماست
عروسِ زندگی را محملِ ماست
غبارِ راہ شد دانائے اسرار
نہ پنداری کہ عقل است ایں دلِ ماست!

گہے جویندۂ حسنِ غریبے
خطیبے از منبرِ او از صلیبے!
گہے سلطانِ با اکلیل و صولجانے
ولے از دولتِ خود بے نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
درو پیدا و پنہاں جز نکو نیست
زمین و آسمان و چار سو نیست
دریں عالم بجز اللہ ھُو نیست!

نگہ دید و خرد پیمانہ آورد
کہ پیماید جہانِ چار سو را
مے آشامے کہ دل کردند نامش
بجویش اندر کشیدایں رنگ و بو را

محبت چیست؟ تاثیرِ نگاہیست
چہ شیریں زخمے از تیرِ نگاہیست
بصیدِ دل روی؟ ترکش بلند انداز
کہ ایں نخچیر نخچیرِ نگاہیست

۹

خودی

خودی روشن ز نورِ کبریائی است
رسائی ہائے او از نارسائی است
جدائی از مقامات وصالش
وصالش از مقاماتِ جدائی است

چو قطرے در گذشت از گفتگو ہا
ز خاک او بروید آرزو ہا
خودی از آرزو شمشیر گردد
دمِ او رنگ ہا بُرّد ز بو ہا!

خودی را از وجودِ حق وجودے
خودی را از نمودِ حق نمودے
نمیدانم کہ این تابندہ گوہر
کجا بودے اگر دریا نبودے

دلے چوں صحبتِ گل می پذیرد
ہماندم لذتِ خوابش بگیرد
شود بیدار چوں من آفریند
چو من محکومِ تن گردد بمیرد

وصالِ ما وصال اندر فراق است
کشودِ ایں گرہ غیر از نظر نیست
گہر گم گشتہ آغوشِ دریا است
ولیکن آبِ بحر آبِ گہر نیست!

کفِ خاکے کہ دارم از زورِ اوست
گل و ریحانم از ابرِ تر او ست
نہ من رامی شناسم من نہ او را
ولے دانم کہ من اندر برِ او ست

۱۰ جبر و اختیار

یقیں دانم کہ روزے حضرتِ او
ترا زوے نہد ایں کاخ و کو را
ازاں ترسم کہ فردائے قیامت
نہ مارا سازگار آید نہ او را!

بہ رومی گفت با من راہبِ پیر
کہ دارم نکتہ از من فراگیر
کند ہر قوم پیدا مرگِ خود را
ترا تقدیر و مارا کشت تدبیر!

۱۱ موت

شنیدم مرگ بایزداں چنیں گفت
چہ بے نم چشمِ آں کز گل بزاید
چو جانِ او بگیرم شرمسارم
ولے او را ز مُردن عار ناید!

ثباتش دو کہ میرِ شش جہات است
بدستِ او زمامِ کائنات است!
نگردد شرمسار از خواریِ مرگ
کہ نامحرم زناموسِ حیات است!

۱۲

بگو ابلیس را

بگو ابلیس را از من پیامے
پذیرد تا مجاور زیرِ دامے
مرا ایں خاکدانے خوش نیاید
کہ صبحش نیست جز تمہیدِ شامے

جہاں تا از عدم بیروں کشیدند
ضمیرش سرد و بے ہنگامہ دیدند
بغیر از جانِ ماسوزے کجا بود
ترا از آتشِ ما آفریدند

جدائی شوق را روشن بصر کرد
جدائی شوق را جوینده تر کرد
نمیدانم کہ احوالِ تو چون است
مرا ایں آب و گل از من خبر کرد

ترا از آستانِ خود براندند
رجیم و کافر و طاغوت خواندند
من از صبحِ ازل در پیچ و تابم
ازاں خارے کہ اندر دل نشاندند

تو می دانی صوابم و ناصوابم
نروئید دانہ از کشتِ خرابم
نکردی سجدہ و از در بمندی
بخود گیری گناہِ جیسا بم!

بیا تا نزد راشا نہ بازیم
جہانِ چار سو را در گدازیم
بافسونِ ہنر از برگ کاہش
بہشتے ایں سوے گردوں بسازیم

۱۳

ابلیس خاکی و ابلیس ناری

فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
سپہر از زشتیٔ او شرمسار است
اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے
دو صد شیطان ترا خدمتگذار است!

بہ ہر کور ہزنانِ چشم و گوش اند
کہ در تاراجِ دل ہا سخت کوش اند
گراں قیمت گناہے با پشیزے!
کہ ایں سوداگراں ارزاں فروش اند!

چہ شیطانے بخرامش دلبرانہ گوئے
کند چشمِ ترا کور از فسونے
من او را مُردہ شیطانے شمارم
کہ گیرد چوں تو نخچیرے بخونے

چہ زہرابے کہ در پیمانۂ اوست
کشد جاں را و تن بیگانۂ اوست
تو بینی حلقۂ دامے کہ پیداست
نہ آں دامے کہ اندر دانۂ اوست

بشر تا از مقامِ خود فتاد است
بقدرِ محکمی او را کشاد است
گنہ ہم می شود بے لذت و سرور
اگر ابلیسِ تو خاکی نہاد است

مشو نخچیرِ ابلیسانِ ایں عصر
خسان را غمزہ شاں سازگار است
اصیلاں را ہماں ابلیس خوشتر
کہ یزداں دیدہ و کامل عیار است

حریفِ ضربِ او مردِ تمام است
کہ آں آتش نسب والا مقام است
نہ ہر خاکی سزاوارِ نخ او ست
کہ صیدِ لاغرے بر دے حرام است

ز فہمِ دوں نہاداں گرچہ دور است
ولے ایں نکتہ را گفتن ضرور است
بہ ایں نوزادہ ابلیساں نسازد
گنہگارے کہ طبعِ او غیور است

به یارانِ طریق

بیا تا کارِ این امّت بسازیم
قمارِ زندگی مردانه بازیم!
چنان نالیم اندر مسجدِ شهر
که دل در سینهٔ مُلّا گدازیم!

بہ یارانِ طریق

۱

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضائے نیلگوں نخچیر گاہش
نمیگردد بگردِ آشیانہا!

ز جانم نغمۂ اللہ ھُو ریخت
چو گرد از رختِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سازے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چوں اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش تواں دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی!
برویم بستہ در ہا را کشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آں دیرسالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آبش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

بدستِ من ہماں دیرینہ چنگ است
دروں نالہ ہائے رنگ رنگ است
ولے بنوازمش با ناخنِ شیر
کہ اورا تار از رگ ہائے سنگ است!

بگو از من بہ پرویزانِ ایں عصر
نہ فرہادم کہ گیرم تیشہ در دست
ز خارے کو خلد در سینۂ من
دلِ صد بیستوں دامی تواں خست

فقیرم ساز و سامانم نگاہیست
بچشمم کوہ یاراں برگِ کاہیست!
ز من گیرید ایں کہ زاغ و دخمہ بہتر
ازاں بانے کہ دست آموزِ شاہیست!

لہ اشارات: دخمہ، پارسیوں کا مرگھٹ

درِ دل را بروے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاراں گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تہ ایں چرخِ گرداں خوش نشستم

دریں گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچیں بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

دو صد دانا دریں محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آں دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکته‌ہائے علم و فن را
مقامے دیگرے دادم سخن را
میانِ کارواں سوز و سرورم
سبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغاں چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم!

بچشمِ من جہاں جز رہگذر نیست
ہزاراں لہر و یک ہمسفر نیست!
گذشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشاں کسے بیگانہ تر نیست!

بایں نابود مندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بہ بیت اندر محیطِ نغمہ من
بطوفانم چو دُر آسودن آموز

کہن پروردۂ ایں خاکدانم
ولے از منزلِ خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیضِ نمِ او
زمیں را آسمانِ خود ندانم!

ندانی تا نہ باشی محرمِ مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دمِ مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خود دارا است چوں مرداں غمِ مرد!

نگاہے آفریں جاں در بدن ہیں
بشاخاں نادمیدہ یاسمن ہیں
وگرنہ مثل تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیر زن ہیں

خرد بیگانہ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بدنشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ خشتِ راہ بین است!

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوشِ گل و زرّیں کمر چیست؟
چو یزداں از دو گیتی بے نیازند
دگر سرمایۂ اہلِ ہنر چیست؟

خودی را نشۂ من عینِ ہوش است
ازاں میخانۂ من کم خروش است
مے من گرچہ ناصاف است درکش
کہ ایں تہ جرعہ خمہائے دوش است

ترا با خرقہ و تسبیح کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمیں یک چوبِ نے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوبِ دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازیں دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غمِ دیرینۂ خویش

چو رختِ خویش بر بستم ازیں خاک
ہمہ گفتند با ما آشنا بود!
ولیکن کس ندانست ایں مسافر
چہ گفت و با کہ گفت و از کجا بود!

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست، پالانِ حریر است!

۳

بسجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریز ایں صنم را!

شنیدم بیت یکے از مرد پیرے
کہن فرزانہ روشن ضمیرے
اگر خود را بناداری نگہ داشت
دو گیتی را بگیرد آن فقیرے

نہاں اندر دو حرفے سرِ کار است
مقامِ عشق منبر نیست دار است
بر اہیماں ز نمرودان نترسند
کہ عودِ خام را آتش عیار است

مجو اے لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بگشاے
نگہ دار آں کہن داغے کہ داری

بہ یارانِ طریق

۱

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضائے نیلگوں نخچیر گاہش
نمیگردد بگردِ آشیانہا!

ز جانم نغمۂ اللہ ھُو ریخت
چو گرد از رختِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سازے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چوں اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش تواں دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی!
برویم بستہ در ہا را کشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آں دیرسالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آبش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

درِ دل را بروے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاراں گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تہ ایں چرخِ گرداں خوش نشستم

دریں گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچیں بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

دو صد دانا دریں محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آں دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکته‌ہائے علم و فن را
مقامے دیگرے دادم سخن را
میانِ کارواں سوز و سرورم
سبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغاں چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم!

بچشمِ من جہاں جز رہگذر نیست
ہزاراں لہر و یک ہمسفر نیست!
گذشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشاں کسے بیگانہ تر نیست!

بایں نابود مندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بہ بیت اندر محیطِ نغمہ من
بطوفانم چو دُر آسودن آموز

کہن پروردۂ ایں خاکدانم
ولے از منزلِ خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیضِ نمِ او
زمیں را آسمانِ خود ندانم!

ندانی تا نہ باشی محرمِ مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دمِ مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خود دارا است چوں مرداں غمِ مرد!

نگاہے آفریں جاں در بدن ہیں
بشاخاں نادمیدہ یاسمن ہیں
وگرنہ مثل تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیر زن ہیں

خرد بیگانہ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بدنشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ خشتِ راہ بین است!

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوشِ گل و زرّیں کمر چیست؟
چو یزداں از دو گیتی بے نیازند
دگر سرمایۂ اہلِ ہنر چیست؟

خودی را نشۂ من عینِ ہوش است
ازاں میخانۂ من کم خروش است
مے من گرچہ ناصاف است درکش
کہ ایں تہ جرعہ خمہائے دوش است

ترا با خرقہ و تسبیح کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمیں یک چوبِ نے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوبِ دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازیں دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غمِ دیرینۂ خویش

چو رختِ خویش بر بستم ازیں خاک
ہمہ گفتند با ما آشنا بود!
ولیکن کس ندانست ایں مسافر
چہ گفت و با کہ گفت و از کجا بود!

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست، پالانِ حریر است!

۳

بسجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریز ایں صنم را!

شنیدم بیت یکے از مرد پیرے
کہن فرزانہ روشن ضمیرے
اگر خود را بناداری نگہ داشت
دو گیتی را بگیرد آن فقیرے

نہاں اندر دو حرفے سرِ کار است
مقامِ عشق منبر نیست دار است
بر اہیماں ز نمرودان نترسند
کہ عودِ خام را آتش عیار است

مجو اے لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بگشاے
نگہ دار آں کہن داغے کہ داری

بزیرے یاد دارم ایں دو اندرز
نباید جز بجانِ خویشتن زیست
گریز از پیشِ آں مردِ فرودست
کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر خویش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ خود منہ جز بر درِ او
سریں را ہم بہ پیشش دہ کہ آخر
حقے دارد بہ جز پالاں گرِ او!

بزیرے یاد دارم ایں دو اندرز
نباید جز بجانِ خویشتن زیست
گریز از پیشِ آں مردِ فرودست
کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر خویش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ خود منہ جز بر درِ او
سریں را ہم بہ پیشش دہ کہ آخر
حقے دارد بہ جز پالاں گرِ او!

فرنگی را دلے زیرنگیں نیست
متاعِ او همہ ملک است دیں نیست
خداوندے کہ در طوفِ حریمش
صد ابلیس است و یک روح الامیں نیست

۴

من و تو از دل و دیں نا امیدیم
چو بوے گل ز اصلِ خود رمیدیم!
دلِ ما مُرد و دیں از مُردنش مُرد
دو تا مرگے بیک سودا خریدیم!

مسلمانے کہ داند رمزِ دیں را
نساید پیشِ غیر اللہ جبیں را
اگر گردوں بہ کامِ او نہ گردد
بکامِ خود بہ گرداند زمیں را!

دلِ بیگانہ خوزیں خاکداں نیست
شبِ روزش زدورِ آسماں نیست
تو خود وقتِ قیامِ خویش دریاب
نمازِ عشق و مستی را اذاں نیست

مقامِ شوق بے صدق و یقیں نیست
یقیں بے صحبتِ روح الامیں نیست
گر از صدق و یقیں داری نصیبے
قدم بیباک نہ، کس در کمیں نیست!

مسلماں را ہمیں عرفان و ادراک
کہ در خود فاش بیند رمزِ لولاک[1]
خدا اندر قیاس ما نہ گنجد
شناس آں را کہ گوید ما عرفناک[2]

[1] اشارت: لولاک تلمیح بحدیث لولاک لما خلقت الافلاک ما عرفناک ما عرفناک حق معرفتک

به افرنگی بستاں خود را سپردی
چہ نامردانہ در تجنانہ مُردی
خرد بیگانۂ دل، سینہ بے نور
کہ از تاکِ نیاگاں مے نخوردی

نہ ہر کس خود گرو ہم خود گداز است
نہ ہر کس مست ناز اندر نیاز است
قباے لا الہ خونیں قباے است
کہ بر بالاے نامرداں دراز است!

بسوزد مومن از سوزِ وجودش
کشود ہر چہ بستند از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش

چہ پرسی از نمازِ عاشقانہ
رکوعش چوں سجودش محرمانہ
تب و تابِ یکے اللہ اکبر
نہ گنجد در نمازِ بیگانہ!

دو گیتی را صلا[1] از قرأتِ اوست
مسلماں لایموت[2] از رکعتِ اوست
نداند کشتۂ ایں عصرِ بے سوز
قیامت بلکہ در قدِ قامتِ اوست

۵

فرنگ آئینِ رزاقی بداند
بایں نخجیر از دو امی ستاند
بہ شیطاں آنچناں روزی رساند
کہ یزداں اندراں حیراں بماند

[1] اشارات: صلا، دعوت [2] لایموت: زندہ جاوید

چہ حاجت طول دادن داستاں را
بحرفے گویم اسرارِ نہاں را
جہانِ خویش با سود اگراں داد
چہ داند لامکاں قدرِ مکاں را!

بہشتے بہرِ پاکانِ حرم ہست
بہشتے بہرِ اربابِ ہمم ہست
بگو ہندی مسلماں را کہ خوش باش
بہشتے فی سبیل اللہ ہم ہست!

۶

قلندر میلِ تقریرے ندارد
بجز ایں نکتہ اکسیرے ندارد
ازاں کشتِ خرابے حاصلے نیست
کہ آبش از خونِ شبیرے ندارد!

اُردو نظمیں

ابلیس کی مجلسِ شوریٰ

۱۹۳۶ء

ابلیس

یہ عناصر کا پرانا کھیل! یہ دُنیائے دوں!
ساکنانِ عرشِ اعظم کی تمناؤں کا خوں!
اس کی بربادی پہ آج آمادہ ہے وہ کارساز
جس نے اس کا نام رکھا تھا جہانِ کاف و نوں
میں نے دکھلایا فرنگی کو ملوکیت کا خواب
میں نے توڑا مسجد و دیر و کلیسا کا فسوں
میں نے ناداروں کو سکھلایا سبق تقدیر کا
میں نے منعم کو دیا سرمایہ داری کا جنوں!

کون کر سکتا ہے اس کی آتشِ سوزاں کو سرد
جس کے ہنگاموں میں ہو ابلیس کا سوزِ دروں
جس کی شاخیں ہوں ہماری آبیاری سے بلند
کون کر سکتا ہے اس نخلِ کہن کو سرنگوں؟

پہلا مشیر

اس میں کیا شک ہے کہ محکم ہے یہ ابلیسی نظام
پختہ تر اس سے ہوئے خوئے غلامی میں عوام
ہے ازل سے ان غریبوں کے مقدر میں سجود
ان کی فطرت کا تقاضا ہے نمازِ بے قیام
آرزو اوّل تو پیدا ہو نہیں سکتی کہیں
ہو کہیں پیدا تو مر جاتی ہے یا رہتی ہے خام!
یہ ہماری سعیِ پیہم کی کرامت ہے کہ آج
صوفی و مُلّا ملوکیت کے بندے ہیں تمام!
طبعِ مشرق کے لیے موزوں یہی افیون تھی
ورنہ قوالی سے کچھ کمتر نہیں 'علمِ کلام'

ہے طواف و حج کا ہنگامہ اگر باقی تو کیا
کند ہو کر رہ گئی مومن کی تیغ بے نیام!
کس کی نومیدی پہ حجت ہے یہ فرمانِ جدید؟
"ہے جہاد اس دور میں مردِ مسلماں پر حرام!"

دوسرا شیر

خیر ہے سلطانیٔ جمہور کا غوغا کہ شر؟
تو جہاں کے تازہ فتنوں سے نہیں ہے باخبر!

پہلا شیر

ہوں، مگر میری جہاں بینی بتاتی ہے مجھے
جو ملوکیت کا اک پردہ ہو کیا اس سے خطر!
ہم نے خود شاہی کو پہنایا ہے جمہوری لباس
جب ذرا آدم ہوا ہے خود شناس و خود نگر
کاروبارِ شہریاری کی حقیقت اور ہے
یہ وجودِ میر و سلطاں پر نہیں ہے منحصر

مجلسِ ملت ہو یا پرویز کا دربار ہو
ہے وہ سلطاں غیر کی کھیتی پہ ہو جس کی نظر!
تو نے کیا دیکھا نہیں مغرب کا جمہوری نظام؟
چہرہ روشن، اندروں چنگیز سے تاریک تر!

تیسرا شیر

روحِ سلطانی رہے باقی تو پھر کیا اضطراب
ہے مگر کیا اس یہودی کی شرارت کا جواب؟
وہ کلیم بے تجلی! وہ مسیح بے صلیب!
نیست پیغمبر و لیکن در بغل دارد کتاب!
کیا بتاؤں کیا ہے کافر کی نگاہِ پردہ سوز
مشرق و مغرب کی قوموں کے لیے روزِ حساب!
اس سے بڑھ کر اور کیا ہوگا طبیعت کا فساد
توڑ دی بندوں نے آقاؤں کے خیموں کی طناب!

حسین احمدؒ

عجم ہنوز نداند رموزِ دیں ورنہ
ز دیوبند حسین احمدؒ ایں چہ بوالعجبی است!
سرود برسرِ منبر کہ ملت از وطن است
چہ بے خبر ز مقامِ محمدؐ عربی است
بمصطفیٰ برساں خویش را کہ دیں ہمہ اوست
اگر بہ او نرسیدی تمام بولہبی است!

حضرتِ انسان

جہاں میں دانش و بینش کی ہے کس درجہ ارزانی!
کوئی شے چھپ نہیں سکتی کہ یہ عالم ہے نورانی
کوئی دیکھے تو ہے باریک فطرت کا حجاب اتنا
نمایاں ہیں فرشتوں کے تبسم ہائے پنہانی
یہ دنیا دعوتِ دیدار ہے فرزندِ آدم کو
کہ ہر مستور کو بخشا گیا ہے ذوقِ عریانی
یہی فرزندِ آدم ہے کہ جس کے اشکِ خونیں سے
کیا ہے حضرتِ یزداں نے دریاؤں کو طوفانی!
فلک کو کیا خبر یہ خاکداں کس کا نشیمن ہے
غرض اجرامِ سنے ہے کس کے بستاں کی نگہبانی
اگر مقصودِ کُل میں ہوں تو مجھ سے ماورا کیا ہے؟
مرے ہنگامہ ہائے نو بنو کی انتہا کیا ہے؟